

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Landboliv igennem 50 år

Landbohistorisk Tidsskrift

2006:1-2

Forord

I 1956 udkom det første nummer af *Landbohistorisk Tidsskrift* under navnet *Bol og By. Meddelelser fra udvalget for udgivelse af kilder til landbefolkningens historie*. Tidsskriftets 50 års jubilæum markeres af redaktionen med et tema-nummer om landbrugets nyeste historie. I en længere periode har vi modtaget ønsker om at sætte fokus på landbrugets udvikling siden afslutningen på Den 2. Verdenskrig, hvilket vi hermed imødekommer. De to tidsrum er stort set sammenfaldende, så dermed er dette dobbeltnummer en passende markering af den periode, som tidsskriftet har udfoldet sig i.

På historiens lange linie bag os er tiden siden Den 2. Verdenskrig kort. For mange mennesker ligger den inden for *mands minde*, men den passerede udvikling har været dramatisk med vidtgående forandringer af levevilkår, samfundsstruktur og menneskelig selvopfattelse. Det gælder også inden for landbruget, hvor både produktionen, økonomien, organisationerne og den menneskelige bevidsthed har ændret sig kraftigt. Disse emner bliver på de følgende sider taget under behandling af syv forfattere i seks forskellige artikler, hvor af de to første er oversigtsartikler. Derpå følger fire artikler om lokale forhold på Bornholm, i Midtsønderjylland, ved Egtved og ved Esbjerg. Til sammen viser de både specifikke træk og generelle forandringer med gyldighed i hele Danmark.

I den første artikel giver Jørgen Skovbæk en oversigt over landbrugets produktion og struktur siden Den 2. Verdenskrig. Her får vi historien om, hvordan landets tidligere ubestridte hovederhverv med op mod 30 % af erhvervsbefolkningen omstruktureredes således, at det primære landbrug i dag kun har plads til 2 % af arbejdsstyrken. Oprindeligt stod det for 75 % af landets eksport, så med 12 % af landets eksportindtjening er det i dag blot et blandt mange eksporterhverv. I perioden har landbruget imidlertid formået at tre-doble produktionen, hvilket er en udvikling, der kun har været mulig, fordi landbruget til fulde har evnet at nyttiggøre en lang række biologiske og teknologiske fremskridt samtidig med, at det har gennemgået en omfattende strukturrationalisering med langt bedre ressourceudnyttelse til følge.

Erik Hovgaard Jakobsen giver i sin artikel et overblik over landbrugets politiske og organisatoriske udvikling gennem de sidste seks årtier. Det er en skildring, der ikke alene lægger vægt på sammenhængen mellem organisationerne, økonomien og de politiske forhold, men også indeholder personlige betragtninger fra forfatterens virke gennem 40 år i centrale dele af landbrugsor-

ganisationerne. Det er fortællingen om, hvordan landbrugserhvervets omstilling også har præget de organisationer, hvori det organiserede sig.

Henrik Vensild beskriver landbrugets udvikling i et afgrænset lokalområde, og ordet *afgrænset* skal her forstås meget bogstaveligt. I tilfældet Bornholm gælder, at øens isolerede beliggenhed med mere komplicerede transportveje stillede landbrugerne overfor større udfordringer end i det øvrige land. Umiddelbart efter krigen var det bornholmske landbrug med både animalsk og vegetabilsk produktion lige så alsidigt som landbruget i resten af landet. I årene derefter kom specialiseringen og i 1970'erne indebar strukturrationaliseringen, at mange ejendomme og gårde blev opkøbt og lagt ind under de færre og større gårde. Her ligner Bornholm det øvrige land, men flere forhold er særegne på grund af øens afsondrethed, hvilket forfatteren gør rede for.

Hanne Christensen har undersøgt udviklingen på fire midtsønderjyske gårde. Formålet har været at dokumentere hvordan de omfattende fysiske og strukturelle forandringer inden for de sidste 50 års landbrug har taget sig ud set indefra, men også at indkredse, hvordan udviklingen har påvirket landboidentiteten. Der er anvendt en kombination af historisk og etnologisk tilgang, således at der både etableres konkret viden og gennem interviews søges bag om de beslutninger, som løbende er truffet på gårdene. For hver af de fire gårde er der indsamlet et nuanceret empirisk materiale, som med henblik på identitetsspørgsmålet er sammenstillet med Thomas Højrup's livsformsteori.

Landbruget set indefra er også temaet i den femte artikel. Her har Kirsten Rykind-Eriksen undersøgt udviklingen på tre gårde i Øster Starup Sogn lige nord for Kolding. Fokus er lagt på ejernes forhold til selve bygningerne og især den ældre bygningsmasse, der er særegen, fordi der er tale om temmelig store gårde, der alle er opført på hovedgårdsjord. Undersøgelsen viser også, hvordan livet på store landbrug foregik i perioden efter 1950, og den livsnorm, ejerne levede efter.

I den sjette og sidste artikel har Lone Jeppesen og Flemming Just skrevet en artikel på baggrund af det arbejde en gruppe studerende foretog i efteråret 2004, hvor de interviewede en række lokale landmænd på om deres tilværelse som sydvestjysk landmand i dag. De interviewede landmænd fortæller om deres syn på forandringer indenfor deres erhverv, og de reflekterer over fordele og ulemper ved landmandslivet set i et historisk og samfundsmæssigt perspektiv. Interviewundersøgelsen viser, at den strukturelle og teknologiske modernisering af landbruget i høj grad har påvirket det daglige arbejde på bedriften, men at det ikke afgørende har ændret landmændenes syn på landbruget som en livsform.

Peder Dam
Adam Schacke
Holger Villumsen

Dansk landbrug siden Den 2. Verdenskrig

Overordnet er sidste halvdel af 1900-tallet historien om, hvorledes landets ubestridte hovederhverv, landbruget, der før krigen beskæftigede op mod 30 % af erhvervsbefolkningen og forestod tre fjerdedele af landets eksport, er ændret til et blandt mange eksporterhverv, som i det primære landbrug efterhånden kun udgør 2 % af de erhvervmæssigt beskæftigede, men dog stadig forestår 12 % af landets eksportindtjening. Undervejs er landbrugsproduktionen dog stadig blevet omkring tre gange så stor, og denne udvikling har kun været mulig, fordi landbruget til fulde har evnet at nyttiggøre en lang række biologiske og teknologiske fremskridt samtidig med en omfattende strukturrationalisering med en langt bedre ressourceudnyttelse til følge.

1. Perspektivering og baggrund

I det følgende gives nogle rids af denne udvikling, som også sættes i perspektiv af tidligere ændringer af landbrugets struktur og produktion. Periodens landbrugspolitik, som er beskrevet i anden sammenhæng,¹ vil derimod ligesom de omfattende organisatoriske ændringer kun sporadisk blive omtalt.

Tidligere strukturændringer

Store ændringer i landbrugets basale struktur har været sjældne i landbrugets historie. Særlig kendt er de ændringer, der efter agrarkrisen og de mange ødegårde i 1300-tallet førte til en struktur med et stort antal bøndergårde af ensartet størrelse, som ofte stod i et fæsteforhold til de hovedgårde eller herregårde, som ligeledes fremstod efter 1300-tallets krise. Denne basalstruktur har været fremherskende indtil for nogle få årtier siden.

Næste væsentlige ændring skete med landboreformerne sidst i 1700-tallet, hvor dyrkningsfællesskabet ophørte, jorderne udskiftedes, og hvor hoveriet og fæsteforholdet gradvis afvikledes. Antallet og størrelsen af gårdene ændredes imidlertid ikke.

Ofte nævnes derefter andelsbevægelsen i 1880'erne, men da den kun vedrørte organiseringen af omsætningen til og fra landbrugsbedrifterne, ændrede den intet ved bedrifternes egen struktur. Men sammen med landboforeningernes faglige oplysningsarbejde underbyggede den mulighederne for de selvstændige bedrifters videreudvikling, og for at dansk landbrug kunne etablere sig som et internationalt konkurrencedygtigt landbrugserhverv, der indtil pe-

rioden omkring Den 2. Verdenskrig var det vigtigste grundlag for det tidlige velfærdssamfund. Andelsbevægelsen var også en væsentlig forudsætning for den etablering af knap 29.000 nye statshusmandsbrug i første halvdel af 1900-tallet,² som gav selvstændighed til lige så mange familier, hvis alternativ havde været udvandring, arbejdsløshed eller lavtlønsjobs.

Etableringen af statshusmandsbrugene som heltidsbedrifter har været anskuet både som en selvstændig strukturreform og som en videreførelse af 1700-tallets landboreformer og 1800-tallets opdykningsindsats ved at give økonomisk selvstændighed til underklassen af jordløse eller jordfattige husmænd – blandt andet ved oprettelse af husmandskolonier på nyopdyrkede eller marginale jorder. Selvom en væsentlig del af husmandsbrugene blev oprettet på jorder, der blev tilvejebragt ved lensafløsningen i 1919, indebar statshusmandsbrugene dog mere et supplement til landbrugets grundstruktur og besiddelsesform end nogen reel ændring.

Forudgående vækst og stagnation

Når det gælder vækst i landbrugsproduktionen siden middelalderen, satte en sådan først for alvor ind fra midten af 1700-tallet, hvor der muligvis allerede skete en fordobling frem til først i 1800-tallet. Nye fordoblinger i de producerede mængder synes derefter at være sket i følgende perioder: 1835-1885, 1885-1910 og igen 1910-1930.³

De følgende 20 år var en stagnationsperiode på grund af 1930'ernes økonomiske krise og produktionsbegrænsninger samt afspærringen under krigen i 1940'erne, der standsede importen af olie og en væsentlig del af kunstgødningstilførslen. Først omkring 1948-49 var dansk landbrug på ny på førkrigsniveauet fra 1939. Erik Helmer Pedersen har hævdet, at de 20 år var en periode, hvor *landbrugsstrukturen med dertil hørende traditionsmasse stivnede*.⁴

Sådan oplevedes det imidlertid ikke ude på landbrugsbedrifterne, hvor der også i denne periode skete store teknologiske og produktionsmæssige landvindinger. Således skete der i mit eget hjem, en typisk sjællandsk gård på 25 hektar, følgende:

- i 1931 installeredes elektricitet og elektromotor, tærskværk og kværn anskaffedes.
- i 1933 anskaffedes arbejdsbesparende kostaldsinventar og elektriske kyllingemødre.
- i 1936 indlagdes vand og anskaffedes malkemaskine.
- i 1938 udskiftedes runkelroerne med maskinoptagne fodersukkerroer, og mekanisk roeskærer anskaffedes.

- i 1939 anskaffedes bil, som et halvt år senere måtte klodses op indtil 1947.
- i 1940 påbegyndtes ensilering af roetop.
- i 1945 påbegyndtes kunstig sædoverføring for kvæg og kemisk fluebekæmpelse med DDT. Elektrisk hegn om kreaturfoldene var indført.
- i 1946 udskiftedes de gamle fjælle vogne med gummihjulsladvogne.
- i 1947 påbegyndtes kemisk ukrudtsbekæmpelse.

Undervejs introduceredes løbende i marken mere yderige kornsorter og bedre gødningsplanlægning. I stalden drog man fordel af bedre avlsdyr og mere rationel foderplanlægning og ikke mindst bekæmpelsen af de tabsgivende smitsomme kvægsygdomme. På lignende måde foregik det på andre danske bøndergårde.

Når disse foranstaltninger ikke resulterede i enten større samlet produktion eller i reduktion af arbejdsstyrken, skyldtes det de kvantitative restriktioner på eksporten og en dermed sammenhængende reduktion af kornimporten, samt at der under krigen manglede tilførsel af olie og kunstgødning, hvorved besætningerne blev reduceret og jorderne udpintes, så det tog 3-4 efterkrigsår at genoprette produktionen. Den store arbejdsløshed i byerhvervene har nok også ført til en vis overbeskæftigelse i landbruget, men den arbejdsbesparende mekanisering modsvarede i afspærringsårene af den slid-somme større grovfoderdyrkning og ensilering samt ved den megen tidkrævende hestevognstransport. Ligeledes brugtes megen tid på reparationer, fordi mulighederne for nyanskaffelser var begrænsede. Afvandringen af arbejdskraft tog da også fart i de første efterkrigsår.

1950 – et historisk vendepunkt

Da landbrugserhvervet i 1948-49 havde nået samme niveau for produktionen som i 1939 og 1930, begyndte i 1950 en ny vækst, der samtidig markerede et vendepunkt i landbrugshistorien.

Årene efter Den 2. Verdenskrig var på den ene side kulminationen på den udvikling, landboreformerne havde sat i gang, herunder landmændenes selvstændige varetagelse af oplysningsarbejdet og af produktionens forarbejdning og salg – også kaldet andelslandbruget. Landbrugseksporten var med 70 % af eksporten – mod industriens 25 % – ubestridt landets hovederhverv.⁵

På den anden side dannede disse år indledningen til et totalt omstrukturere ret landbrug, hvis mest markante træk var en reduktion af landbrugets be-drifter fra ca. 200.000 enheder til 44.000 i 2004 og et fald i landbrugets beskæftigelse fra godt 500.000 personer til 62.000 i 2004. Det var dog først i 1960'erne, at landmandsfamilierne blev bevidste om, at landbrugets placering i samfundet for alvor var under ændring.

Dansk landbrug havde nået sit stadi i årene 1930-50 uden væsentlige ændringer i basisstrukturen, men gennem stadig større nyttiggørelse af de naturgivne ressourcer. En væsentlig forudsætning for dette stadi var dels en finmasket vidensformidling gennem landmændenes egne organisationer med statens støtte og med opbakning fra statens forsøgsvirksomhed og underbygget af uddannelsen på de af landbofamilierne oprettede højskoler og landbrugsskoler, dels den overvejende landmandsorganiserede forarbejdning og afsætning af produktionen. Yderligere var det en væsentlig forudsætning for succesen, at produktionen kunne afsættes i et frit marked.⁶

Den sidste forudsætning bristede med Ottawa-aftalerne i 1932, hvis konsekvens var, at import til det engelske marked fra ikke-dominionlande blev pålagt enten told eller – som for baconeksporten – kvantitative restriktioner. Derfor arbejdede dansk landbrug i efterkrigsårene energisk på hurtigst muligt at genetablere frihandel med landbrugsvarer, men først med EF-tilslutningen i 1973 blev der igen fri afsætning – endog i et beskyttet marked, og først fra 1992 har EU påbegyndt en tilpasning til et frit verdensmarked, ligesom det først var i 1990'erne, at dansk landbrug igen kunne drage fordel af et frit kapitalmarked.

Trods de sidste 50 års væsentlige strukturændringer er det stadig landmændene selv, der ejer og driver bedrifterne, og som i hovedtræk både står for videnformidling og for produktionens afsætning. Ja, landmændene har endog på begge områder styrket deres indflydelse i perioden. Grundlæggende er der blot sket en tilpasning i antallet af bedrifter til, hvad den teknologiske udvikling har muliggjort. Men landmændenes indflydelse i samfundet er naturligvis reduceret som følge af deres antalsmæssige reduktion og andre erhvervs fremvækst.

Det alsidige, integrerede landbrug

Hvordan så landbruget da ud før vendepunktet? Da jeg selv påbegyndte min praktiske landmandsuddannelse i marts 1947 med det første år i mit hjem, kan jeg af mine driftsoptegnelser i den obligatoriske dagbog aflæse en typisk østsjællandsk bondegårds opbygning og produktion. Den var på 25 hektar. Min far og vi to mandlige medhjælpere forestod arbejdet i mark og stald med en daglig arbejdstid fra 5.30 til klokken 18.00 med indtil to timers pauser. Min mor forestod med hjælp af en ung pige husholdningen, der udover feriegæster bestod af fem voksne og fire børn. Til husholdningen hørte pasning af en omfattende køkkenhave foruden hønsehøld.

Marken dyrkedes med 12 hektar korn, 6 hektar græs, 3 hektar roer og 2 hektar frø. Besætningen bestod af fire heste plus opdræt, 11 køer plus opdræt, 50 svin og 300 høns. Det var på mange måder et typisk landbrug for tiden. Dog

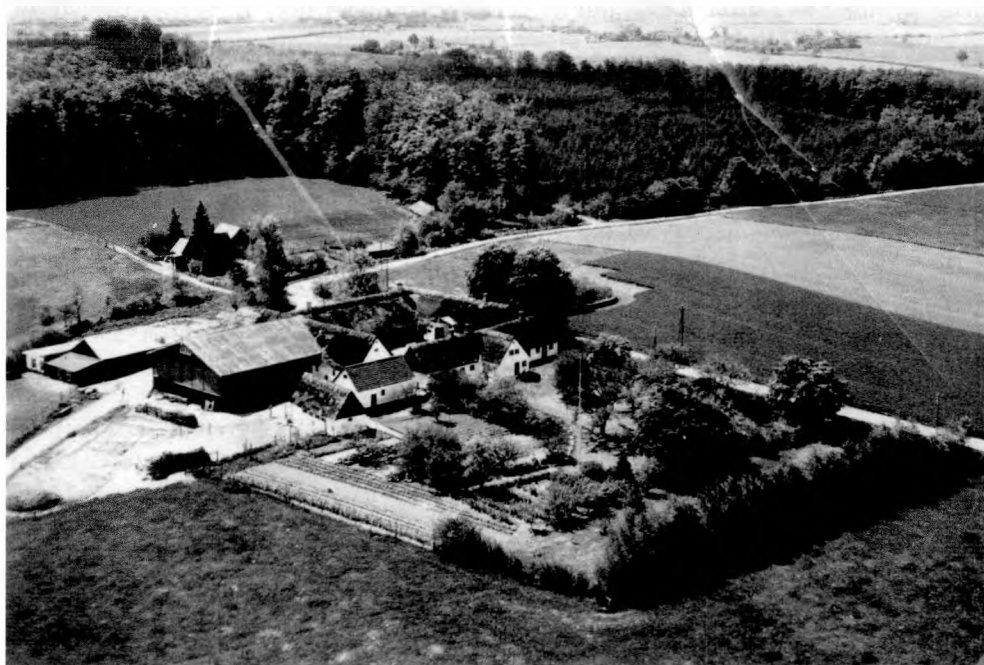

Fig. 1. Forfatterens fødegård bestående af den oprindelige 1700-tals stråttækte firlængede gård med stuehus og stalde til heste køer og grise, der i 1900-tallet var udbygget med staklade og fritliggende hønse- og maskinhuse og omgivet med stor køkkenhave til husholdningens forsyning med grøntsager og bærfrugt. Foto Sylvest Jensen omkring 1950. Privat.

var grovfoderarealet og malkekvægholdet mindre og frøarealet og svine- og fjerkræholdet større end almindeligt.

De danske landbrugsbedrifter var næsten alle alsidige landbrug, hvor de enkelte produktionsgrene var stærkt integrerede. Det centrerede omkring malkekvægets evne til at omsætte det ellers tungt fordøjelige grovfoder fra de marginale græsarealer og kornmarkernes halm og ikke mindst fra rodfrugtmarkerne. Roemarkerne havde den fordel, at de både gav et større kaloriemæssigt udbytte per hektar end kornet og tillige gavnede sædskiftet, hvorved de nærmest ansås som en nødvendig forudsætning for kornavlens.

Da mejeribrugene primært udnyttede mælkenes fedtproduktion gennem smørproduktionen, gik den største del af skummetmælken retur til landmændene,

hvor den blev udnyttet som proteinkilde i svineproduktionen. Herigennem evnede svinene at udnytte den del af kornhøsten, som ikke brugtes af hestene, til en højere værdi end ved salg. Hønsehøldets opgave var mange steder at udnytte den frarensede del af kornet og at finansiere en væsentlig del af de indkøb til husholdningen, der var nødvendige til supplement af hjemmeslagtingerne og egenproduktion af kartofler, grøntsager, frugt og bær.

Salgsproduktionen bestod således primært af afregningen for smørfedt fra mejeriet, slagtesvin til slagteriet og salget af æg samt salg af udsætterkreaturer og af eventuelt overskudskorn foruden af deciderede salgsafgrøder, som i mit hjem gennem produktion af blandt andet roefrø lidt atypisk spillede en stor rolle.

Selvom man måske ikke den gang vedkendte sig det, var der således stadig megen naturaløkonomi tilbage i landbruget. De 600.000 heste, der leverede trækraft til markarbejde og vejtransport, havde således et foderforbrug på minimum 15 millioner afgrødeenheder, det vil sige foderværdien af 15 millioner hektokilo byg, med nogenlunde ligelig fordeling på korn og grovfoder. Det var således omkring 20 % af kornhøsten og 10 % af grovfoderhøsten, som landbruget brugte til sin egen energiforsyning.⁷

Ligeledes omsatte svinene proteindelen i 75 % af mælkeproduktionen på 5 milliarder kg i form af de 3,8 milliarder kilo skummetmælk, som landmændene fik retur fra mejeriet. Hvis proteindelen og fedtdelen sættes til lige værdi, var det således hele 38 % af mælkens værdistoffer, der blev brugt som svinefoder, og selvom man lægger datidens værdiforhold mellem fedt og protein til grund – skummetmælksens pris var typisk 30 % af sødmælkens – var det dog stadig 22 % af mælkens værdi, der omsattes af grisene.⁸

Det er denne integrerede naturaløkonomi, der gradvis ændres i de følgende årtier, dels ved en større nyttiggørelse i salgsproduktionen af hestenes hidtidige energiforbrug og af mælkens værdistoffer, dels ved en udstrakt specialisering samtidig med den af teknologien muliggjorte reduktion i arbejdsindsats og bedriftsantal.

Det alsidige brugs fordele reduceres

Til agronomeksamen i 1956 fik vi som opgave at beskrive fordele og ulemper ved henholdsvis alsidigt eller specialiseret landbrug. I de fleste besvarelser var fordelene ved det alsidige landbrug i overtal:

- sædskiftefordele og større planteproduktion, når der indgik rodfrugt og kløvergræs i omdriften, hvorved forudsattes kvæghold,
- kvæghold gav store mængder skummetmælk retur, som forudsatte svinehold,

- arbejdsudjævning som følge af køernes større arbejdskrav om vinteren på stald og mindre om sommeren, hvor markbruget krævede den store indsats,
- større indkomststabilitet, når der satsedes på flere produktioner samtidig.

Disse argumenter for det alsidige brug afsvækkedes eller bortfaldt i de følgende årtier. Først erstattedes hestene af traktorer. Ikke alene frigjorde de arbejdskraft og areal, men de stadig kraftigere traktorer muliggjorde også en dybere jordbehandling, der sammen med øget gødningsanvendelse, kunstvanding og kemisk sygdoms- og skadedyrsbekæmpelse gav større dyrkningsstabilitet og gjorde vekseldrift mindre betydningsfuldt. Den fortsatte markmekanisering indebar imidlertid også for planteavlerne et arbejdsbehov i vinterperioden til maskinparkens vedligeholdelse.

I mejeribrugene anvendtes mælkenes proteindel i stigende omfang til oste- og tømælksproduktion, hvorved behovet for det kombinerede kvæg- og svinehold ophørte. Tilmed øgedes udbudet af importeret soyaskrå, som viste sig velegnet som ny proteinkilde i svineproduktionen.

I kvægholdet udjævnedes årets arbejdsprofil ved overgang til staldfodring året rundt, og ved EF-tilslutningen opnåedes større prisstabilitet. Senest er pengeinstitutterne blevet mere villige til at opfange konjunkturudsving over kassekredit, hvis blot effektivitet og driftsledelse er tilfredsstillende.

Fig. 2. Høstlandskab med hestetrukken selvbinder. Foto Bror Bernild ca. 1950. Landbrugsmuseet.

Fig. 3. Husmoderen sørger for kaffepause. 2 mand betjener den traktortrukne selv-binder, og 1 mand stiller negene i hobe til tørring før hjemkørsel. Foto Bror Bernild medio 50'erne. Landbrugsmuseet.

Med dette gradvise bortfald af de vægtigste argumenter for det alsidige landbrug har landmændene i stadigt stigende grad kunnet drage nytte af specialiseringens fordele, som især ligger i en bedre udnyttelse af kapitalapparatet som bygninger og maskiner samt af driftsledelses- og arbejdsindsatsen, når den ikke længere skal spredes på flere produktionsgrene.

2. Periodens strukturudvikling

Dansk landbrug har gennemgået en stor forandring og udvikling efter Den 2. Verdenskrig. Særligt koncentrationen af produktionen, specialiseringen af landbrugsdriften og regionaliseringen inden for Danmark var markant i perioden.

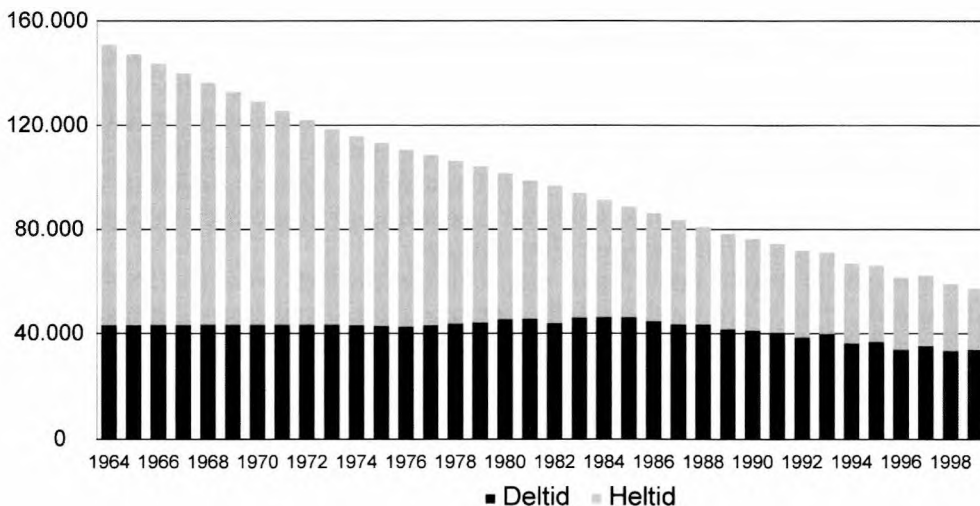

Fig. 4. Udvikling i heltids- og deltidsbedrifter siden første opgørelse i 1964. Landboøkonomisk Oversigt 2001, s. 11.

Bedriftsantal, produktionsfaktorer og produktionsomfang

Den strukturelle udvikling fra 1939 og frem til 2004 er belyst i tabellerne 1-3.⁹ Antallet af landbrugsbedrifter er faldet til mindre end en fjerdedel, mens det dyrkede areal som følge af byudvikling, naturgenopretning og skovplantning er faldet med 20 %, og den gennemsnitlige bedriftsstørrelse er vokset fra 16 hektar til 60 hektar. Bemærkelsesværdigt er det, at det navnlig er antallet af heltidsbedrifter, der er faldet dramatisk, jævnfør figur 4.

Den erhvervsmæssige beskæftigelse er faldet til en ottendedel af, hvad den var i 1939, og landbrugsbedriftenes andel af samtlige beskæftigede i landet er faldet fra 29 % til 2,3 %. I strukturudviklingens første fase skete afvandringen fortrinsvis fra lønmodtagerne, hvorefter flere og flere heltidsbedrifter blev enmandsbetjente. I de seneste år har en stigende andel af heltidsbedrifterne dog to eller flere medhjælpere ansat.¹⁰

Arbejdshestebestandens afvikling tilendebragtes allerede i årene omkring 1960. Antallet af malkekøer er reduceret til en trediedel, og antallet af æglæggende høns er reduceret til en fjerdedel, mens svinebestanden er godt og vel firedoblet.

I tabel 2 er vist udviklingen i forbruget af rå- og hjælpestoffer. Den større svinebestand og afviklingen af skummetmælksforbruget har fremkaldt en stigning i de indkøbte proteinfodermidler fra 900.000 tons i 1939 til omkring

3.200.000 tons i 2004. Men mens der i 1939 suppleredes med en kornimport på godt 600.000 tons, har der ved periodens slutning været en nettoeksport af korn på 1,0-1,5 millioner tons som et resultat af bortfaldet af hestenes kornforbrug og af stigende hektarudbytte sammen med et større kornareal, idet de færre heste og køer har lagt beslag på mindre grovfoderarealer. Nettoimporten af foder er således kun øget fra 1,5 millioner tons i 1939 til omkring 2 millioner tons i årene efter år 2000 trods en tredobling af produktionen. Danmarks selvforsyningsgrad med foder er altså forøget.

Forbruget af handelsgødning er steget meget kraftigt frem til 1980-90, som et resultat af en mere intensiv driftsform med færre vedvarende græsmarker, ophør med dyrkning af kvælstofsamlende kløvergræs, oparbejdning af en større gødningsreserve i dyrkningslaget og en forringet udnyttelse af husdyrgødningen. Siden 1990 er der sket et kraftigt fald som følge af en meget bedre udnyttelse af husdyrgødningen og de i vandmiljøplanen fastsatte overgrænser for gødningstilførsel. Indkøbet af fosforgødning er reduceret til en fjerdedel af 1980-forbruget og er endog kun halvt så stort som i 1939, mens forbruget af kvælstof og kalium er faldet til halvdelen af forbruget i 1980 og 1990.

Forbruget af kemiske bekæmpelsesmidler foreligger kun opgjort fra og med 1970. Forbruget var minimalt i 1939, men fik stigende omfang i efterkrigsårene. Siden 70'erne og 80'erne er det samlede pesticidforbrug halveret.

Heller ikke energiforbruget foreligger opgjort før 1970. Siden den tid er der ifølge Dansk Landbrugs særskilte opgørelse af energiforbruget 1975-2004 sket en stigning fra 22.000 til 30.500 terajoule. Men en stor del af stigningen – 3.700 terajoule eller ca. 40 % – kommer fra udnyttelsen af en del af landbrugets egen overskudshalm som brændsel. Endvidere er der siden år 2000 sket en stigning på 2.000 terajoule i energiforbruget ved landevejstransport, hvilket kan skyldes, at landmændene har overtaget en større del af den eksterne transport, men årsagen kan også være den stigende samdrift af arealer over stadig større afstande.

Landbrugets investeringer i maskiner og bygninger har været en væsentlig forudsætning for at kunne erstatte hestenes trækraft og den menneskelige arbejdskraft. En sammenkædning af Danmarks Statistiks mængdeindeks for landbrugets bruttoinvesteringer siden 1960 er foretaget i figur 5. Iøjnefaldende er svingningerne i takt med konjunkturerne og herunder væksten i investeringerne lige efter EF-tilslutningen. Men fra årene omkring 1960 til årene omkring 2000 er der kun sket en marginal stigning. Tidligere opgørelser viser, at investeringsniveauet i 1960 var uændret fra 1950-54.¹¹

En næsten uændret investeringsmængde fra periodens begyndelse til slutning forekommer måske umiddelbart overraskende, når produktionen er tredoblet samtidig med, at så mange mennesker og heste har skullet erstattes af maskiner og bygningstekniske anlæg. Forklaringen er imidlertid, at der ved

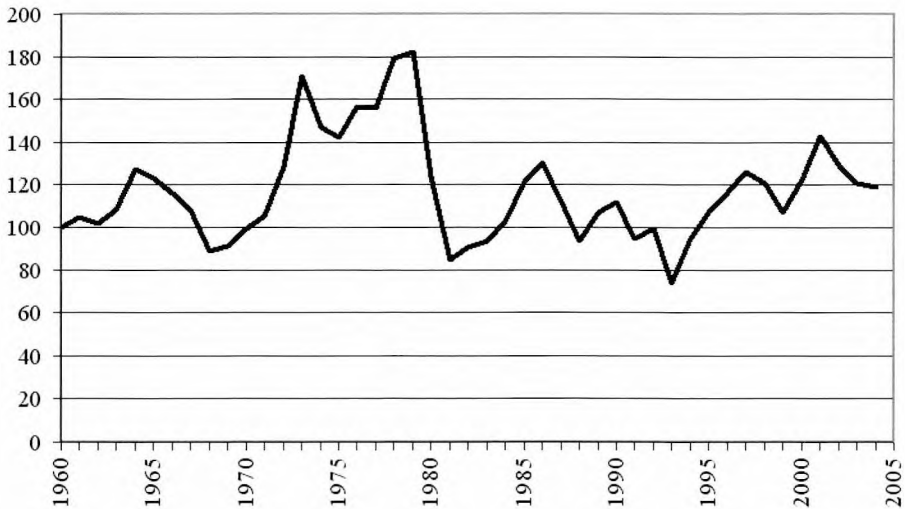

Fig. 5. Mængdeindeks for landbrugets bruttoinvesteringer, 1960 = 100.

produktionens koncentration på færre bedrifter og med den større produktion per ko og per so er opnået en så stærkt forbedret kapitalproduktivitet, at det opvejer det stærkt stigende kapitalforbrug per arbejdsindsats.

Tabel 3 viser produktionens udvikling. Det samlede høstudbytte er steget med 30 %. Den ret beskedne stigning skyldes især to forhold. Dels er landbrugsarealet reduceret med lige ved 20 %, og det er især jorder med god bonitet, der er medgået til byudvikling. Dels er foderroerne, der gav dobbelt så mange foderenheder per hektar som korn, gået tilbage fra ca. 400.000 hektar i årene omkring 1950 – og i 1930'erne – til kun 6.000 hektar i 2004. Foderroerne, der siden deres introduktion sidst i 1800-tallet har været anset som en væsentlig forudsætning for malkekvægholdet, er på få år blevet erstattet med mindre arbejdskrævende grovfoder som majs og anden helsædsensilage.

Den samlede kornhøst, der er den største af de salgbare afgrøder, er næsten tredoblet i periodens løb. Også de øvrige salgbare afgrøder såsom sukkerroer, kartofler, markfrø, raps, ærter og frilandsgrøntsager, der ikke er medtaget i tabellen, har vist pæne stigningstakter. Som følge af den af gødningsrestriktionerne påtvungne undergødskning i forhold til udbyttepotentialet er stigningen i kornhøsten ophørt siden 1990.

Mælkeproduktionen er brutto reduceret med 10 %. Men ses der alene på den del af mælken værdistoffer af fedt og protein, der er solgt ud af landbruget, er den således beregnede nettoproduktion øget fra 3,1 til 4,6 millioner tons eller

Tabel 1. Produktionsgrundlaget

År	1939	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2004
Landbrugsbedrifter, 1000	208	206	196	140	114	77	53	44
Landbrugsareal, 1000 hektar	3.250	3.147	3.094	2.941	2.884	2.768	2.618	2.620
– heraf med korn, 1000 hektar	1.357	1.277	1.444	1.739	1.816	1.566*	1.499	1.485
Gnsn. bedriftsstørrelse, hektar	16	15	16	21	25	36	50	60
Erhvervsmæssig beskæft., 1000	517	470	325	215	158	117	72	62
– heraf lønmodtagere, 1000	309	214	128	34	25	20	(20)	24
Andel af samlet beskæftigelse (%)	29	25	13	8,5	6,1	4,5	3,0	2,3
Antal heste, 1000	594	502	171	45	50	38	-	-
- malkekøer, 1000	1.642	1.577	1.438	1.153	1.104	753	636	563
- svin, 1000	3.183	3.208	6.147	8.360	9.957	9.497	11.922	13.233
- heraf søer, 1000	383	399	681	999	1.091	914	1.083	1.155
- høner, 1000	13.935	11.508	9.735	6.330	4.563	4.327	3.681	3.684
- mink, avlshunner, 1000		43	(500)	1.090	965	2.231	2.188	2.434

* Det kraftige fald i kornarealet fra 1980 skyldes øget dyrkning af raps og ærter.

Tabel 2. Råvareforbruget

År	1939	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2004
Indkøbt proteinfoder, 1000 tons	900	612	1.193	1.434	2.634	2.897	3.129	3.259
Nettoimport, korn, 1000 tons	620	290	1.314*	-72	-793	-2.153	-1.468	(-920)
Indkøbt gødning, 1000 tons								
- N	36	60	123	289	394	400	246	201
- P	29	34	51	55	58	41	17	14
- K	31	83	143	151	142	129	70	61
Pesticider aktivt stof, 1000 tons	-	-	-	(6)	6.3	6.4	2.8	2.9
Energiforbrug, terajoule**	-	-	-	(22.000)	21.826	23.967	25.869	30.500

* 1959 var et tørkeår. Derfor særlig stor kornimport i 1960.

** 1 terajoule lig 23 tons olieækvivalenter. Opgjort i Dansk Landbrug, jan. 2006. Tallet i 2004 kolonnen er fra 2003.

Tabel 3. Produktionens størrelse

År	1939	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2004
Høstudbytte, millioner afgrødeenhed	113	129	141	135	137	169	166	152
heraf korn, millioner afgrødeenhed*	34	36	48	62	71	96	94	90
Husdyrproduktion, 1000 tons, 1935-39-tal:								
Mælkeproduktion, brutto**	5.270	5.403	5.399	4.630	5.117	4.742	4.720	4.600
- heraf retur som skummetmælk	3.800	3.088	2.676	1.648	993	22	7	13
Beregnet nettosalgsproduktion	3.000	3.450	3.670	3.475	4.400	4.600	4.600	4.600
Oksekød	176	168	254	237	263	219	171	170
Svinekød	342	356	652	771	1.026	1.260	1.748	1.971
Fjerkrækød	27	26	56	93	97	131	205	207
Æg	120	133	138	86	76	82	74	71
Pelsskind, 1000 styk				(3.000)	(4.000)	9.900	11.000	12.600
Indeks for samlet landbrugs- produktion, 1935-39=100	100	(103)	143	138	177	227	253	260

* 1 afgrødeenhed = foderværdien af 1 hkg byg. 1 million afgrødeenheder = 100.000 tons byg.

** Inklusivt hjemmeforbrug til foder og konsum.

med næsten 50 %. Samtidig er mælkeydelsen per ko steget fra godt 3.000 til godt 8.000 kg per år, hvilket har muliggjort reduktionen i malkekvægholdet til næsten en tredjedel af bestanden fra tiden før og lige efter krigen.

Oksekødsproduktionen er med aktuelt ca. 170.000 tons næsten uændret fra periodens begyndelse. Men mens den oprindeligt næsten udelukkende bestod af udsætterkøer fra mælkeproduktionen, består den i dag desuden af en kalve- og ungvægsproduktion af malkekvægsracer samt af en specialiseret produktion fra kødracer. I periodens løb har produktionen været 50 % højere, men faldet i antal malkekøer har sammen med ændringer i EU's landbrugspolitik medført, at produktionen nu mængdemæssigt er tilbage ved udgangspunktet. Kvaliteten er imidlertid højnet.

Svineproduktionen har været markant stigende gennem perioden, så den nu med tæt ved 2 millioner tons er næsten seks gange så stor som ved periodens begyndelse – og i øvrigt over tre gange så stor, som da produktionen i mellemkrigsperioden toppede med de 600.000 tons i 1932, der var med til at fremkalde svinekvoterne i form af de såkaldte svinekort. Når bestanden af svin kun er firedoblet fra 1939 til nu, skyldes det en hurtigere tilvækst. Sobestanden er endda kun tredoblet, så der i dag produceres næsten dobbelt så meget svinekød per so som i 1939. Det skyldes hovedsagelig, at der siden 1970'ernes begyndelse er sket en stigning i antallet af fravænnede grise per årssø fra ca. 12 til nu knap 24, jævnfør note 33. En væsentlig årsag er de fra og med 1970'erne påbegyndte nye produktionsmetoder med krydsningsavl, kunstig sædovertføring, tidlig fravæning og sygdomsfri besætninger, kaldet *SPF-besætninger*.

Produktionen af fjerkrækød er også steget stærkt – fra 27.000 til 207.000 tons. Derimod er ægproduktionen faldet fra 120.000 til 71.000 tons. Samlet er fjerkræproduktionen steget med ca. 90 %.

Endelig viser produktionen af pelsskind, der var af marginal betydning før krigen, en meget kraftig stigning. Alene siden 1970 er der sket en firedobling, og produktionen er nu dominerende på verdensmarkedet.

I tabellens nederste linie er anført et mængdeindeks for den samlede landbrugsproduktion.¹² Det viser, at produktionen i 2004 er 2,6 gange større end i førkrigsårene og de første efterkrigsår. Stigningen har været koncentreret om 1950'erne og perioden 1975 til 1997, mens produktionen har stagneret i 60'erne og i årene omkring år 2000. Korrigerer man for, at hele mælkeproduktionen nu sælges ud af landbruget, mens man ved periodens begyndelse anvendte 38 % af mælkens værdistoffer – eller godt 20 % af den samlede produktion – som foder i svineproduktionen, vil den samlede salgsproduktionsmængde være steget til omkring forholdstal 325.

Det kan derfor konkluderes, at salgsproduktionsmængden nu er mindst tre gange så stor, som den var i 1935-39 og i 1948-49.

Tabel 4. Antal besætninger, 1.000 stk.

År	1951	2004
Antal ejendomme over 0,55 hektar	206	136
Antal bedrifter over 5,0 hektar	-	44
Heraf med heste	172	-
- - malkekvæg	185	6.6
- - ammekøer	-	9.6
- - svin	174	10.0
- - høns til ægproduktion	183	3.0
- - slagtefjerkræ	-	0.4
- - mink	-	2.1

Koncentration, specialisering og regionalisering

Det har været et karakteristisk led i udviklingen, at landbruget er gået fra at bestå af meget alsidige bedrifter, hvor der typisk foruden markbruget også var både heste, køer, svin og høns, til et mere specialiseret landbrug med enten markbrug alene eller med markbrug i kombination med kun en enkelt husdyrproduktion. Udviklingen fremgår af tabel 4.¹³

I 1951 skelnede man ikke mellem antal ejendomme og selvstændige bedrifter, idet alle ejendomme i 1951 skulle drives selvstændigt, og lovkravet blev da også i det store og hele respekteret. Men mange fungerede som deltidsbedrifter. Det var først i 1963, at det blev tilladt at drive to og senere flere ejendomme sammen.

Det ses af tabellen, at i 1951 havde omkring 90 % af ejendommene – formentligt svarende til antallet af heltidsbedrifter – både heste, malkekvæg, svin og høns. Nu er en stor del af bedrifterne uden husdyr, og husdyrbestanden er koncentreret på nogle få bedrifter. Mens antallet af bedrifter er reduceret til knap en fjerdedel, er antallet af malkekvægbesætninger nu kun 3,5 %, svinebesætningerne kun 5,7 og hønsebesætningerne kun 1,5 % af, hvad de var i 1951.

Så er der kommet nye specialproduktioner til, ammeko- eller kødkvægbesætningerne, hvoraf mange findes på deltidsbrugene, og slagtefjerkræbesætningerne og minkfarmene, som begge er en udpræget heltidsproduktion.

Specialiseringens forløb ses i tabel 5.¹⁴ Mens der ved periodens begyndelse var både køer og svin på 80 % af bedrifterne, er dette tal nu nede på 6,5 %. Bedrifter med specialiseret enten kvæg- eller svineproduktion har nu mellem 86 og 88 % af produktionen.

Tallene for 1950 er skønnede af forfatteren. Først fra og med 1967 er en specifik optælling sket, og først herefter sætter specialiseringen for alvor ind.

Tabel 5. Specialisering, procent af bedrifter

År	1950	1967	1980	1990	2000	2004
Med kvæg og svin	81	78,1	33,3	18,2	8,4	6,5
Med kvæg uden svin	9	4,2	18,1	27,7	33,8	* 32,5
Med svin uden kvæg	3	9,6	23,5	19,5	15,8	** 15,5
Uden kvæg og svin	7	8,1	25,1	34,6	42,0	45,6

* 88,0 pct. af bestanden

** 86,4 pct. af bestanden

Tabel 6. Landsdelenes andel af bedrifter og produktion 1950-2000 (%)

Landsdel År	Øerne øst for Storebælt		Fyn og Østjylland *		Øvrige Jylland *	
	1949-51	2000	1949-51	2000	1949-51	2000
Landbrugsbedrifter	25,2	22,0	28,4	27,0	46,4	51,0
Malkekvægbestand	23,6	6,0	28,2	20,0	48,2	74,0
Svinebestand	24,7	14,0	25,6	30,0	49,7	56,0
Hønsbestand	22,5	20,0	29,6	30,0	47,9	50,0
Slagtekyllingebestand	28,8	2,0	29,3	29,0	41,9	69,0

* Østjylland omfattede i 1949-51: Randers, Århus, Skanderborg og Vejle amter, og i 2000 Århus og Vejle amter.

Tidsmæssigt falder det sammen med den prisstabilitet og forbedring af indkomster og investeringsvilkår, som EF-tilslutningen bevirkede.

Men ikke alene er husdyrproduktionen blevet koncentreret på færre specialiserede bedrifter. Der er også sket en regionalisering af produktionen, jævnfør tabel 6.¹⁵

Øerne øst for Storebælt er karakteriseret ved jord af god bonitet, og ved at Storkøbenhavn øver betydelig indflydelse på arbejdsmarkedet. Fyn og Østjylland har også overvejende jorder af god bonitet og nærhed til store provinsbyer. Det øvrige Jylland har den mindste befolkningstæthed, og der er mange lavbundsjorder og sandjorder, men i modsætning til det øvrige land er der ofte gode muligheder for kunstvandring.

Omkring 1950 havde de tre dele af landet i det store og hele samme andel af husdyrproduktionen som af bedrifterne. Dette er afgørende ændret 50 år efter. Dog er der ikke sket de store ændringer for Fyn og Østjylland – bortset fra en vis reduktion i andelen af malkekvægholdet.

Før øerne øst for Storebælt er der sket en markant nedgang i andelen af husdyrproduktion. Navnlige er mælkeproduktionens betydning faldet. Til gen-

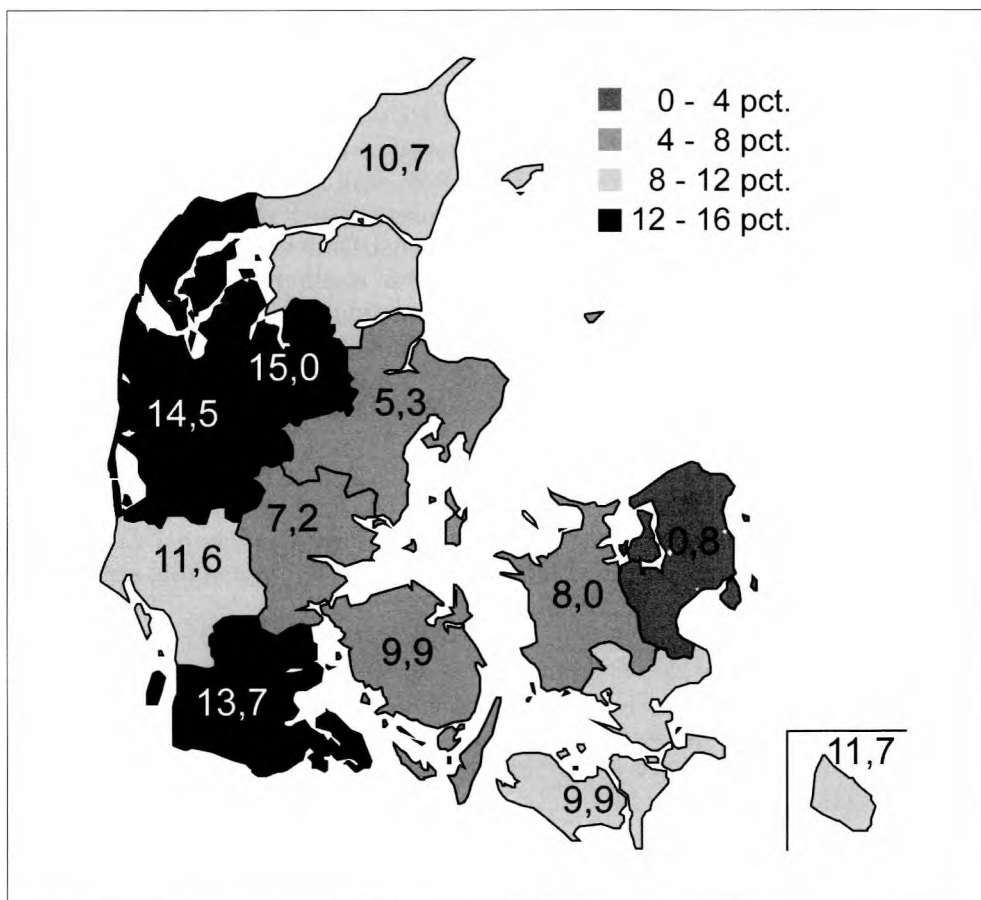

Fig. 6. Jordbrugets betydning for amternes beskæftigelse 2004. *Landboøkonomisk Oversigt 2005*, s. 109.

gæld har landmændene i Sønderjylland, Vestjylland og Nordjylland med halvdelen af bedrifterne overtaget tre fjerdedele af mælkeproduktionen. De har også øget deres andel af svineproduktionen og navnlig af slagtefjerkræproduktionen og i øvrigt også af pelsdyrproduktionen. Det har den konsekvens, at jordbruget tegner sig for en væsentlig del af beskæftigelsen i disse egne, jævnfør figur 6.

Malkekvægholdets koncentration i Nordjylland og egnene vest for israndslinien skyldes især, at en stor del af disse egenes mange lette jorder og lavbunds-

jorder bedst udnyttes til grovfoderproduktion. Hertil kommer, at konsummælksproduktionen, der tidligere af transportmæssige grunde og siden tillige med mælkeмоноpolets beskyttelse var koncentreret omkring storbyerne i Østdanmark, også i vid udstrækning er flyttet til Vestdanmark. Først blev konsummælksmonopolet ophævet. Siden ophævede monopoltilsynet det særlige tillæg for højere arbejdsomkostninger for sjællandsk mælk. Udviklingen er tillige lettet af moderne køleteknik og tankvognstransport, og den blev længe før Storebæltsbroen fremmet ved, at Mejeriselskabet Danmark, nu Arla, skaffede sig selvstændig adgang til det storkøbenhavnsske mælkemarked.

Der er altså i perioden både sket en koncentration af produktionen på færre bedrifter og en specialisering, der har forstærket koncentrationen for enkeltproduktionerne, samt en regionalisering. Det har alt sammen medvirket til en bedre udnyttelse af produktionsfaktorerne, og vi har fået et mere differentieret landbrug.

3. Periodens fem faser

Den udvikling, der er foregået siden de første efterkrigsår, kan i det bagudskuende lys opfattes som en jævnt forløbende proces, hvor en stadig større produktion fremstilles med stadig færre ressourcer.

Sådan blev det imidlertid ikke oplevet, mens det stod på. Det skyldes både, at de ydre påvirkninger falder i fem ret forskellige faser, og – som konsekvens heraf – at landmændene og deres organisationer i med- og modspil med det øvrige samfund reagerer på forskellig måde.

Ud fra min egen oplevelse af udviklingen har jeg valgt at inddele den i følgende fem faser:

- 1948/49-1956, som var sælgers marked, og hvor man så frem til ny fremgang på mere åbne markeder.
- 1957-1972, som var præget af markedsbegrænsninger og byerhvervenes kraftige vækst.
- 1973-1979, med gode afsætningsforhold i EF, men med kraftigt stigende inflation og rente samt tørkeår.
- 1980-1993, hvis mest markante træk var gældskrisen og de mange gælds-saneringsforanstaltninger samt vandmiljødiskussionen.
- 1993-2005, hvor markedsrenten faldt, og EU's landbrugspolitik ændredes fra prisstøtte til afkoblet indkomststøtte, og hvor miljøreguleringerne udbyggedes – begge med et hidtil uset bureaukrati til følge.

Forude ligger en sjette fase, hvor dansk landbrug på ny skal virke i et frit globaliseret marked – næsten som i tiden før Den 1. Verdenskrig.

I sælgers marked indtil 1957

I 1948-49 var produktionen igen på førkrigniveau. De fleste af krigstidens restriktioner var under afvikling, og i dansk landbrug så man frem til en genåbning af eksportmarkederne. På amerikansk initiativ skabtes *Organisation for European Economic Cooperation* eller OEEC i forbindelse med Marshallhjælpen, der blev givet til Europas genopbygning og modernisering under betingelse af økonomiernes gradvise liberalisering. Med Marshallhjælpen blev der valuta til import af traktorer, og i OEEC blev gjort en stor indsats for at fremme medlemslandenes produktivitet. Gennem mange OEEC-konferencer om forskning og rådgivning og utallige Marshallrejser til USA hentedes megen inspiration til den forestående modernisering af landbruget, som satte sig spor i de følgende årtier – også vedrørende forskningens og rådgivningens organisering.

Internt i landbruget byggede man videre på traditionen om at forbedre produktionsresultatet. Det skete ved at dræne markerne, anvende mere yderige sorter, øge gødsningen og ved i stalden at udrydde smitsomme sygdomme, nyttiggøre avlsfremgangen og forbedre fodringen. Traktorerne begyndte at afløse hestene i markbruget. Man begyndte at bruge kemiske bekæmpelsesmidler, og i staldene havde alle nu fået elektricitet og malkemaskiner. Den kunstige sædovertføring vandt almen udbredelse samtidig med, at de nye kvægavlsforeninger oprettede afkomsprøvestationer, så ydeevnen hos tyrenes afkom hurtigt kunne fastslås.

Eksporten var fortsat reguleret gennem handelsaftaler med aftagerlandene, og både eksport og import af landbrugsvarer blev af valutamæssige grunde fortsat varetaget af ministerielle eksportudvalg. Først i 1950 ophørte statens engagement, men eksportudvalgene videreførtes som et samarbejde mellem landbruget og de private eksportører frem til EF-tilslutningen i 1973 i konsekvens af, at de fleste importlande havde beskyttet deres landbrugs- og fødevarermarked.

Landbruget satte forgæves sin lid til, at man i OEEC ville nå frem til en frigørelse af landbrugsvarehandelen. Men blandt andet fordi USA ønskede at beskytte sit eget marked, og fordi mange europæiske lande efter krigsårenes fødevarer-mangel ønskede at udbygge selvforsyningen, blev det ikke til noget. I stedet opstod hos hollandske og franske landbrugsministre tanker om at samordne de nationale europæiske reguleringer af landbrugsmarkederne, men da dette ikke var klassisk frihandel, afviste danskerne i første omgang at deltage. England, der havde profiteret af at kunne dække den importerede halvdel af sit fødevarerbehov til lave verdensmarkedspriser, ønskede heller ikke at deltage. Englands fortsatte kamp for en særlig rabat i EU er reelt udtryk for samme interesse – at drage fordele af et frit marked uden at deltage i omkostningerne herved.

Fig. 7. Tærskning fra stak. Foto LIK primo 50'erne. Landbrugsforlaget.

Frem til og med 1956 var der endnu så stor efterspørgsel efter landbrugsprodukter, at de opnåede priser var rentable for danske landmænd. Men straks i 1957 satte prisfaldskrisen ind og indvarslede en ny fase.

Perioden frem til og med 1956 er – bortset fra den regulerede udenrigshandel – en fortsættelse af den landbrugsudvikling, der indledtes i 1880'erne. Den mest markante ydre ændring er, at 78.000 traktorer i 1957 har afløst 340.000 heste og 140.000 mand siden førkrigsårene. Dermed er ca. 250.000 hektar frigjort til fødevarerproduktion. Noget lignende skete i andre lande, og det var med til at fremkalde overforsyning af fødevarermarkederne, hvilket efterhånden blev normalt tilstanden, og som i den følgende periode kom til at ramme dansk landbrug særlig hårdt, fordi Danmark endnu en gang kom i klemme mellem det kontinentale Europa og Englands interesser.

Byvækst og landbrugsstagnation i 1960'erne

1957 er i flere henseender et vendepunkt for dansk økonomi. Den 25. marts undertegnedes i Rom traktaten om det europæiske økonomiske fællesskab til ikrafttræden den 1. januar 1958. I samme måned faldt smørprisen, der var

kvægbrugets rygrad, med 30 %, og i 1958 var smørprisen næsten halveret.¹⁶ Også de andre landbrugsprodukter blev ramt af prisfald.

I april blev der udskrevet folketingsvalg, og i maj dannedes en flertalsregering af radikale, retsforbundet og socialdemokratiet med H.C. Hansen i spidsen. Dens økonomiske politik har fået æren for påbegyndelsen af den økonomiske vækst i byerhvervene til det, der er blevet kaldt de glade 60'ere, men som i landbruget oplevedes som en lang nedgangs- og modgangsperiode – ikke mindst i relation til byerhvervenes fremgang.

Landbrugets afsætningskrise i 1957-58 fremkaldtes af, at landbrugsproduktionen nu var genopbygget efter krigen i hele den vestlige verden og af frigørelsen af arealer, som hestene hidtil havde beslaglagt, samt dansk landbrugs afhængighed af det engelske marked, som var det eneste reelt frie landbrugs-varemarked, hvor al overskudsproduktion derfor søgte afsætning.

De akutte vanskeligheder, landbruget mødte i 1957-58, har sammenhæng med, at befolkningens fødevarerforbrug er meget konstant. Det øges kun meget lidt, selvom priserne falder ved en overforsyning af markedet – priselasticiteten er lav – og det øges også kun meget lidt, selvom forbrugernes indkomst stiger – indkomstelasticiteten er lav. Hvis landmændene i et samfund med økonomisk vækst skal have samme indkomststigning, som andre, må de effektivisere produktionen, så de bliver færre til at dele resultatet. Mange landmænd vil imidlertid forsøge at kompensere for et indkomsttab ved at øge produktionen med nye prisfald til følge – den såkaldte trædemølleeffekt.¹⁷

Internt i landbruget og i forhold til det øvrige samfund opstod en livlig diskussion om, hvad der skulle og kunne gøres. Det endte med, at det overvejende flertal inden for landbruget krævede

- at eksportvilkårene sikredes gennem tilslutning til Fællesmarkedet,
- at priserne på hjemmemarkedet fastsattes efter omkostningsudviklingen under Monopoltilsynets kontrol, ligesom tilfældet var for mange industriprodukter, og
- at der skulle gøres en mere koordineret markedsføringsindsats for danske landbrugsvarer.

Da Folketingets flertal afviste en tilslutning til Fællesmarkedet uden England, forstærkedes problemerne, idet Fællesmarkedet med en fælles ydre toldmur gjorde en ende på de bilaterale dansk-tyske handelsaftaler, og reducerede Danmark til at være reserveleverandør.

Landbrugets afsætningsvanskeligheder og byerhvervenes vækst bevirkede, at 1961 blev det sidste år, hvor landbrugseksporten på 5,4 milliarder kroner udgjorde over halvdelen af landets samlede eksport på 10,5 milliarder kroner,

hvoraf industrieksporten var 4,6 milliarder kroner. I 1963 var industrieksporten med 6,2 milliarder kroner kommet på højde med landbruget, og fra og med 1964 har industrieksporten med den gang 7,1 milliarder kroner over for landbrugets 6,6 milliarder kroner været den største.¹⁸

Landbruget stod dog fortsat for knap halvdelen af valutaindtjeningen og en ottendedel af beskæftigelsen. Derfor var det også officiel dansk politik at søge tilslutning til et europæisk markedsfællesskab, der omfattede begge landbrugets hovedmarkeder, kontinentet og England. Det er i dette perspektiv – også kaldet ventesalsfilosofien – at man skal se omfanget og udformningen af den landbrugsstøtte, som landbruget ikke alene opnåede akut i 1961, men som – også trods megen kritik – kunne fastholdes og udbygges i de følgende år helt frem til og med 1972.

Dens hovedindhold var, at landbrugets hjemmemarkedspriser blev reguleret efter omkostningsudviklingen med Monopoltilsynets godkendelse, og at der derudover til delvis kompensation for tabene på eksportmarkederne blev ydet en kontant støtte til produktionen. Meget forenklet kan det siges, at landbruget på den måde fik omkostningsdækning ikke alene for den tredjedel af produktionen, der gik til hjemmemarkedet, men kontantstøtten dækkede reelt tabet på halvdelen af eksporten, således at landbruget og samfundet slog halv skade om tabet på markedsudlukkelsen.

Virkningen af dette blev, at landbrugets produktion ganske vist i det store og hele blev opretholdt, men der havde ikke været råd til at foretage bygningsinvesteringer i normalt omfang, hvorfor man i begyndelsen af 1970'erne stod med et nedslidt produktionsapparat sammenlignet med konkurrenterne i for eksempel Holland.

1960'erne var de store strukturændringers årti i hele samfundet, der særligt kom til udtryk i beskæftigelsen. I 1950'erne var den samlede beskæftigelse steget fra 1,8 til 1,9 millioner, og der var i de fleste år en arbejdsløshed på tæt ved 10 %. I 1960'erne faldt arbejdsløsheden til mellem 2 og 4 %, og beskæftigelsen steg til 2,5 millioner.¹⁹ Fremgangen skete især ved tilgangen fra landbruget og ved kvindernes stigende erhvervsfrekvens. Familiemønstrene blev således ændret i både by og på land.

I landbruget var antallet af mandlige lønmodtagere allerede i 1960 halveret i forhold til før krigen, og den kvindelige arbejdskraft faldet til næsten en fjerdedel. De gårde, der typisk havde haft to mandlige medhjælpere, havde nu kun en. Men i løbet af 60'erne faldt antallet af medhjælpere med yderligere 100.000,²⁰ så det kun blev et fåtal af bedrifterne, der havde fremmed medhjælp, og mange landmænd fra mindre bedrifter søgte beskæftigelse i byerhvervene.

Endnu i 1950'erne oprettedes 2.274 statshusmandsbrug og i 1960'erne frem til 1967 oprettedes yderligere 256 brug.²¹ Indtil 1963 var der krav om selv-

stændig drift af alle landbrugsejendomme, men alene med afgivelsen af arbejdskraft til det øvrige samfund blev ændringer i jordlovgivningen påtrængende. Hertil kom, at en samling af produktionen på færre brug ville øge landbrugets produktivitet.

En strukturrationalisering med samdrift og efterhånden også sammenlægning af bedrifter stred imidlertid mod mange landmænds mentalitet – ikke alene var det i direkte modstrid med det sidste halve århundredes udstykningsstankegang om at skabe flere selvstændige bedrifter, men også mod flere århundreders bestræbelse på, at bøndergårde ikke blev nedlagt. Derfor skete ændringerne i jordlovgivningen gradvis, men i 1971 var man nået til at kunne ophæve statshusmandsloven og at give mulighed for sammenlægning op til 100 hektar samtidig med, at adgangen til at drive to ejendomme sammen videreførtes. Dermed havde man i realiteten draget samme konsekvens som ved udskiftningsforordningen af 1781, at strukturerne skulle indrettes, så man rationelt kunne udnytte tidens teknik med respekt for at sikre videreførelsen af det størst mulige antal bedrifter. Denne linie har været videreført i de følgende årtiers gentagne tilpasninger af landbrugslovgivningen til den teknologiske og økonomiske udvikling.

Også i landbrugets andelsvirksomheder trængte en strukturrationalisering sig på. Det gjorde sig først gældende for andelsmejerierne, hvis størrelse og placering havde været bestemt af rækkevidden for hestetrukken transport. Motoriseringen af mælketransporten muliggjorde sammenlægning af mejerier til enheder, der driftsøkonomisk var mere rationelle, ikke mindst med den stadige udbygning af osteproduktionen. Hertil kom behovet for udvikling af nye produkter. Først i 1960'erne kendtes kun sødmælk, skummetmælk, kærnemælk, fløde, smør og ost. De mange mælkevarianter, surmælksprodukter, smørvarianter og specialoste, som først kendes i de senere årtier, forudsatte større mejerier. Endvidere var der behov for at samles om en mere energisk markedsføring.

Også indenfor de øvrige produktionsgrene og på forsyningsiden var der strukturrationaliseringsfordele. Efter et møde i vinteren 1962-63 mellem nogle få formænd og topdirektører i landbruget samt den ansete svenske virksomhedskonsulent, professor Ulf af Trolle, stod det for de fleste klart, at de fulde fordele af en sådan strukturrationalisering først ville opnås gennem samling i landsomfattende selskaber. Efter en tøvende start blev denne målsætning gradvis realiseret i de følgende 30-40 år.

Landboforeningerne og husmandsforeningerne sørgede for en samling af den lokale rådgivning i tværfaglige konsulentcentre, og i 1971 blev den støtte, de lokale konsulenter hidtil havde fået fra de to organisationers samvirksomheder i hver landsdel, samlet i et fælles landscenter i Århus. Ligeledes blev der

dannet et fælles samråd for alle landbrugets forskningsinstitutioner. Og landbrugets uddannelse blev sat i system med udstedelse af et grønt bevis til de unge landmænd, der havde gennemført den.

Trods alle disse fremadrettede aktiviteter og trods den bevilgede overlevelsesstøtte var mange landmandsfamilier præget af en nederlagsstemning. Hvert år blev der 6.000 landbrugsbedrifter mindre som hjemsted for en landmandsfamilie. Dertil måtte mange landmænd søge fuldtidsarbejde i industrien, og deres bedrift blev reduceret til en fritids- eller deltidsbedrift. Blandt dem, der fortsatte, havde mange svært ved at affinde sig med et udkomne, der var væsentligt mindre end lønmodtagernes. Det var dog landbruget, der skabte de største værdier til eksport uden nævneværdig brug af importerede råvarer, og det var jo en politisk beslutning, der udelukkede landbruget fra at vise sin konkurrenceevne, ræsonnerede man. Det kunne ikke være rigtigt, at det erhverv, der i flere generationer havde båret nationens velstand, nu skulle se sin eksistens truet, mens alle andre havde gyldne tider.

På et møde i Hornsherred, hvor landmændene harmedes over, at det snart ikke kunne betale sig at dyrke jorden, provokerede den ny nationalbankdirektør Erik Hoffmeyer ved studentikost at spørge: »Hvem siger, at jorden skal dyrkes«. Det gjorde landmændene målløse. Ikke alene følte de sig knyttet til den jord, som deres forfædre havde opdyrket, men de havde også i baghovedet bevidstheden om, at det lige siden uddrivelsen af Paradiset havde været en af Gud Herren pålagt pligt *at dyrke agerjorden – endda i dit ansigts sved*.

Mange landmænd følte det derfor som et stort nederlag, når de måtte give op. På den anden side indebar de gode erhvervsmuligheder i byerhvervene også, at mange landmandsfamilier nu kunne skabe sig en bedre tilværelse, men den mentale omstilling fra, at landbruget havde været det bærende erhverv til nu at være et blandt flere erhverv, var vanskelig. Denne udvikling ville være kommet under alle omstændigheder, men det blev tidsmæssigt forstærket i Danmark, fordi dansk industri, som hidtil fortrinsvis havde været en beskyttet hjemmemarkedsindustri, nu ekspanderede så pludseligt under den fri konkurrences vilkår, samtidig med at landbruget blev så stærkt hæmmet i sin afsætning.

Når der trods disse betydelige mentale og økonomiske spændinger ikke skete større opbrud i landbrugets organisationsmønster, skyldtes det ikke alene en fast folkevalgt ledelse, men også at der blev iværksat et betydeligt organisatorisk oplysningsarbejde gennem Landbrugets Oplysnings- og Konferencevirksomhed, LOK, som en meget stor del af landmændene på tværs af organisatorisk tilhørsforhold tog del i. På sogneniveau, i studiekredse og på konferencer blev alle de spørgsmål, der optog landmændene, drøftet, og LOK sørgede ikke alene for indledere og mødeledelse, men også for at alle spørgsmål kunne besvares kompetent.

Fig. 8. Høstning med sækkemejettersker. Foto Bror Bernild ca. 1960. Landbrugsmuseet.

Denne højskoleform virkede ikke alene som lynafleder, men gjorde også landmændene mere kompetente i drøftelserne både i deres egne organisationer og i diskussionerne med andre samfundsgrupper.

Alt dette medvirkede til, at danske landmænd videnmæssigt stod ret godt rustet til indtræden i EF, da muligheden opstod i 1973. Men de vidste også, at de undervejs havde mistet væsentlige konkurrencefordele i løbet af 1960'erne, fordi de ikke havde kunnet modernisere deres produktionsapparat i samme omfang, som blandt andet deres hollandske kolleger havde kunnet gøre i ly af EF's landbrugspolitik.

Under 1970'ernes turbulente vilkår

Med det overbevisende ja fra den danske befolkning den 2. oktober 1972 til Folketingets beslutning om tilslutning til Det Europæiske Økonomiske Fællesskab opnåede landbruget den frie eksportadgang, som man lige siden efteråret 1957 havde ønsket sig. En stor del af befolkningen havde alene stemt ja, fordi det ville indebære økonomiske fordele for eksport og beskæftigelse ikke mindst på landbrugsområdet.

Nu indtraf der kort efter tilslutningen til EF en international råvarekrise, der udløste turbulenser i den vestlige verdens økonomi, og som det kom til at tage næsten 20 år for dansk økonomi at overvinde.

Først steg verdensmarkedsprisen for korn i foråret 1973, fordi Sovjetunionen efter en fejlslagen høst havde tømt verdens kornlagre. Det mærkedes ikke umiddelbart i Danmark på grund af EF's eget prissystem. Men hurtigt efter steg priserne på foderprotein. Således steg soyaskrå, der i 1970-71 og 1971-72 havde kostet ca. 87 kroner per hektokilo, til 150 kroner i 1972-73 og 163 kroner i 1973-74.²² I sommeren 1973 havde det endda været helt oppe i 400 kroner.

Herhjemme steg lønningerne med 20 % fra 1972-73 til 1973-74 som følge af overenskomstfornyelserne i foråret 1973 og dyrtidsreguleringerne. Og i efteråret 1973 kom den første energikrise med mere end en fordobling af prisen på olie.²³ Det udløste i samfundet en kraftig inflation, stagnation i forbruget og derefter stigende ledighed. Inflationen og et voksende betalingsbalanceunderskud fremkaldte stigning i renteniveauet, jævnfør tabel 7.²⁴

Der havde været en almindelig forventning om, at landbruget ville sætte en betydelig investeringsaktivitet i gang straks efter EF-tilslutningen med en udvidet husdyrproduktion til følge. Som det fremgik af figur 5, begyndte investeringerne så småt at stige allerede i 1972 og lå i 1973-77 50-60 % og i 1978-79 80 % over niveauet først i 60'erne. Produktionen lå imidlertid fortsat på 60'ernes stagnerende niveau i de første fem EF-år. Det vakte undren uden for land-

Tabel 7. Landbrugets renteudgifter i 1960'erne og 1970'erne

År	Effektiv rente på nye obligationslån, procent pro anno	Nettorenteudgifter, procent af bruttooverskud
1960-64	8,10	13
1965-69	10,54	21
1970-71	12,80	31
1971-72	12,23	27
1972-73	11,92	20
1973-74	14,04	23
1974-75	16,35	27
1975-76	14,36	37
1976-77	16,40	36
1977-78	17,35	41
1978-79	17,85	59
1979-80	(18,40)	73

bruget. *Bruger landbruget EF som sovepude?*, spurgte man i Weekendavisen. Nøjedes man med at indkassere gevinsten ved de højere priser?

Det er sikkert rigtigt, at mange – især ældre landmænd – benyttede de stigende kornpriser til at nedtrappe arbejdsindsatsen ved at ekstensivere produktionen. Men andre, som gerne ville udvide produktionen, holdt sig tilbage på grund af den usikkerhed, som de stigende omkostninger udløste, og med det høje renteniveau kunne investeringerne ikke betale sig efter traditionelle rentabilitetsberegninger.

Hertil kom, at blot en opretholdelse af produktionen krævede kraftige investeringer i nye stalde i takt med, at produktionen måtte koncentreres på færre bedrifter. Således var det i regeringens såkaldte *Perspektiv Plan II* (PPII) fra 1972 opgjort, at hvis landbruget skulle kunne fortsætte den nødvendige stigning i arbejdsproduktiviteten, var der behov for nye staldpladser til halvdelen af husdyrbestanden i løbet af de kommende 15 år.²⁵

Internationalt var man efter knapheden på korn og protein så optaget af at undgå fødevareknaphed, at FN holdt en fødevarekonference i 1974. En udløber heraf var, at vi skulle økonomisere bedre med landbrugsjorden. Således gjorde planlovene det muligt for landbrugsministeriet at reservere den bedste landbrugsjord til dyrkningsformål.²⁶

Da man i Danmark på ny oplevede arbejdsløshed, argumenterede landbruget med, at der i landbrugssektoren lå en beskæftigelsesreserve både på investeringssiden og i forædlingen af en stigende husdyrproduktion, og at en stigende landbrugseksport kunne nedbringe betalingsbalanceunderskuddet. En landbrugsministeriel betænkning fra 1977 påviste, at der var realistisk afsætningsmulighed for en årlig stigning i landbrugsproduktionen på 3 %, og at en sådan stigning ville være samfundsøkonomisk fordelagtig.²⁷ Men der var uenighed om forudsætningerne. Landbrugsorganisationerne krævede en investeringsrente på niveau med konkurrenterne i Holland og Tyskland, hvor den lange obligationsrente kun var den halve af den danske, mens andre hævdede, at det under inflationsøkonomi ikke havde mening at hæfte sig ved den nominelle rente, og Nationalbanken argumenterede mod en udvidelse af de særordninger for finansieringen af enkelterhverv, som i forvejen var kendt fra skibsværfter og boligbyggeri.

Der blev dog åbnet en lille kvote af sådanne lån, såkaldte K-lån, men sidst i 1970'erne gik landmændene i stort omfang i gang med at investere i nye stalde til markedsrente stærkt tilskyndet af kreditgiverne, der ikke havde tabt penge på landbruget siden 1930'erne. Det gav også basis for en stigning i husdyrproduktionen. Investeringerne var foretaget i forventning om fortsat inflation og ejendomsprisstigning, men mange husdyrbrugere på den lettere jord blev hårdt ramt af de to tørkeår 1975 og 1976. Da også prisstigningerne på

landbrugsvarer ophørte i 1978, mens omkostningsstigningerne fortsatte, forstærket af en ny oliekrise i 1979 med nye rentestigninger, udløste det en gældskrise i landbruget af et omfang, der ikke havde været set siden 1930'erne, og som tilmed skulle blive mere langvarig.

Medvirkende var også, at man nu investerede i stalde med meget større besætninger, end man var vant til. Det gav i nogle tilfælde indkøringstab af lige så stort omfang, som selve staldinvesteringerne. Og med en kassekreditrente på over 20 %, kom det til at medføre rentedøden for mange.

Periodens begyndelse tegnede lyst for landbruget. Der var nu fri afsætning til det med England, Irland og Danmark udvidede EF, og på verdensmarkedet var der mangel på landbrugsvarer. Man havde brug for en stigende landbrugseksport og et ekspanderende landbrugs afledte beskæftigelse. Landbrugets investeringer resulterede da også i en produktionsstigning på 28 % i løbet af 70'erne, hvoraf over 20 % var koncentreret på det sidste femår.

Med et splittet Folketing formåede Danmark imidlertid ikke at tackle de negative virkninger af den internationale energi- og råvarekrise. Følgen blev kraftig inflation, store betalingsbalanceunderskud, gentagne devalueringer og et renteniveau på omkring 20 %. Derfor stod hele landbruget i 1980 i en meget alvorlig situation, som var livstruende for de landmænd, der havde foretaget store investeringer. Det var to år før finansminister Knud Heinesens erkendelse af, at vi nu alle stod *ved afgrundens rand*.

På mange måder blev 70'erne de forspildte muligheds tiår. Mangel på fast ledelse af den økonomiske politik fra sidst i 1960'erne frem til 1982 bærer den største del af ansvaret.

Tvangsauktioner, gældssanering og ny strategi

1980'erne blev tiåret, hvor der økonomisk skulle ryddes op efter 70'erne fejltager, og hvor grunden skulle lægges til ny fremgang. I dansk økonomisk politik blev inflation og rente sænket til internationalt niveau, og betalingsbalanceunderskuddet afskaffet.

For landbruget var gældskrisen dog først overstået midt i 90'erne, jævnfør figur 9, der viser udviklingen i de kundgjorte tvangsauktioner.

Årsagen til dette forløb fremgår af tabel 8,²⁸ der viser udviklingen i landbrugets bruttooverskud før renter og renteudgifternes andel heri.

Det ses, at nettorenteudgifterne fordobledes fra 1977 til 1980. Med uændret driftsoverskud før renter faldt nettoindtægten med 60 %, og det udløste gældskrisen. Renteutgifterne fortsatte deres stigning til 1982, hvor obligationsrenten toppede med 22 % årligt. Fra og med 1980 gennemførtes en række rentelletter og gældssaneringsforanstaltninger. Sammen med det fald i markedsrenten, som regeringens fastkurspolitik fra efteråret 1982 havde fremkaldt,

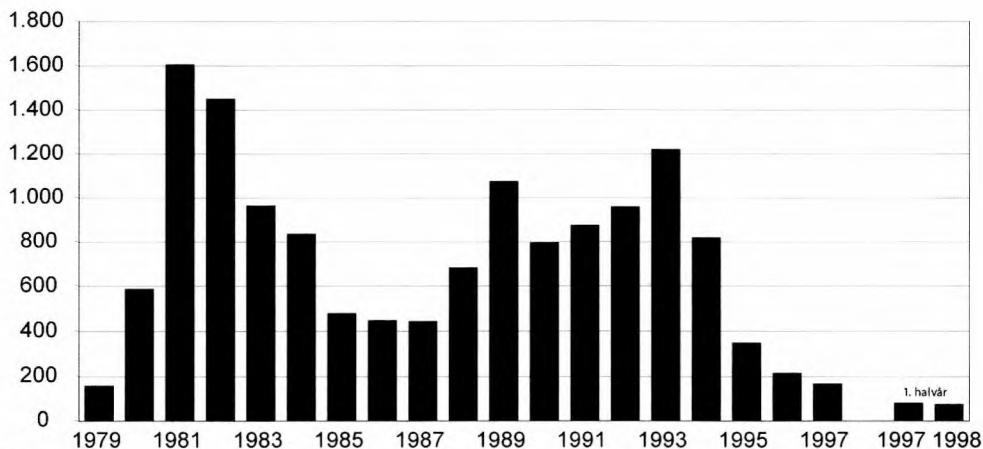

Fig. 9. Tvangsauktionernes antal viser gældkrisens varighed og dens tre toppunkter. *Landboøkonomisk Oversigt 1998, s. 81.*

Tabel 8. Renteudgiftens påvirkning af nettoindtægten, millioner kroner

År	Landbrugets bruttooverskud	Nettorenteudgifter	Nettoindtægt fra landbruget
1977	9.500	3.400	6.100
1980	9.400	6.900	2.500
1981	11.700	8.000	3.700
1982	15.700	8.500	7.200
1983	13.800	8.600	5.200
1984	19.100	8.600	10.500
1985	18.200	8.800	9.400
1986	17.400	9.200	8.200
1987	14.400	9.600	4.800
1988	15.000	9.900	5.100
1989	18.500	10.000	8.500
1990*	17.000	10.400	6.600
1990*	14.900	8.900	6.000
1991	13.400	9.100	4.300
1992	11.600	9.300	2.300
1993	12.100	9.400	2.700
1994	13.300	8.700	4.600
1995	16.400	8.700	7.700
1996	16.300	8.700	7.600

* Fra og med 1991 er der sket ændringer i opgørelsen, hvis vigtigste element er, at boligværdierne udgår af bruttooverskuddet, og at boligrenterne udgår af nettorenterne. Til sammenligning er 1990 angivet efter begge metoder.

betød det en stabilisering af de samlede renteudgifter, og sammen med nye prisstigninger og forbedret produktivitet steg nettoindkomsten til pæne niveauer i årene 1984-1986, hvorfor også antallet af tvangsauktioner faldt.

Da der fra 1984 på ny var overskud af landbrugsvarer på verdensmarkedet, stagnerede eller faldt salgspriserne, og EF indførte kvotering af de enkelte landes mælkeproduktion. Da høsten i 1987 blev meget lille som følge af ekstrem sen såning og dårligt høstvejr, skete der på ny en alvorlig forringelse af landmændenes økonomi med en ny stigning af tvangsauktionerne til følge.

Efter en kortvarig forbedring i 1989-90 faldt salgspriserne atter, og sammen med en dårlig 1992-høst fremkaldtes endnu en vækst i tvangsauktionerne. De to situationer blev søgt imødegået med en refinansieringsordning i 1988 og en ny gældssaneringslov i 1993.

1993 blev også året, hvor renten på nye obligationslån for første gang siden først i 70'erne kom ned under 10 %, og den danske merrente i forhold til den tyske indsnævredes til 0,4 %. Normaliseringen af kapitalmarkederne og den sidste gældssaneringslov bevirkede, at tvangsauktionerne ebbede ud midt i 90'erne.

Den 15 år lange gældskrise havde kostet mange ressourcer. Det gjaldt især de berørte landmandsfamilier. Mange følte det som et personligt nederlag, hvis de ikke kunne føre bedriften videre. Andre lærte af krisen og blev bedre driftsledere blandt andet gennem deltagelse i efteruddannelseskurser og ved brug af intensiveret rådgivning.

Det krævede også mange ressourcer i landbrugsorganisationerne og i landbrugsministeriet. Men fra midt i 80'erne blev der også lagt op til en mere offensiv strategi. Den tog udgangspunkt i, at det ikke længere var realistisk at øge salget af traditionelle landbrugsvarer, men at der var et stærkt potentiale i dels at gennemføre produktionen med mindre ressourceforbrug, dels at tilføre den en højere værditilvækst gennem en såkaldt markedsorienteret produktudvikling. Det ville både kunne øge beskæftigelsen i levnedsmiddelindustrien og gøre landmændenes indtjening mere stabil.

Denne politik blev realiseret sidst i 80'erne med bred tilslutning fra både fagbevægelse, forbrugere og i Folketinget.

Derimod opstod der næsten samtidig en voldsom diskussion om landbrugets miljøproblemer. Folketinget havde med bredt flertal vedtaget den såkaldte NPO-plan i 1985, som pålagde landbruget en række investeringer for at sikre en bedre udnyttelse af naturgødningen. Men iltsvindsproblemer i de indre farvande i efteråret 1986, nogle stærke tv-reportager og et konkret udspil fra Danmarks Naturfredningsforening om, at løsningen var en halvering af kvælstof- og fosforudledningen til vandmiljøet indenfor tre år, medførte en hektisk politisk aktivitet og ophidsede diskussioner i løbet af vinteren 1986-87.

Resultatet blev en vandmiljøplan med krav om en række foranstaltninger, der skulle sikre en reduktion af fosfatudledningen med 80 % – det kom næsten alt sammen fra byspildevandet og kunne forholdsvis simpelt udfældes – og nitratudvaskningen med 50 % over tre år, selvom det ville være en fysisk umulighed på så kort tid.

Udover at det gældsplagede landbrug nu pålagdes at forcere nogle investeringer, indebar vedtagelsen af nogle umulige mål, at der fortsat op gennem 90'erne forløb en diskussion om landmændenes *manglende opfyldelse af vandmiljøplanerne*. Ikke alene nedsatte det landbrugets omdømme generelt, men mange landmænd følte påstandene om miljøsvineri som en stor personlig belastning.

Siden koncentrationen af husdyrene i større besætninger satte ind midt i 70'erne, havde landbruget tilført miljøet stigende mængder kvælstof fra husdyrgødningen. Hovedårsagen var, at det under det høje renteniveau ikke var rentabelt at foretage de fornødne investeringer i så store gyllebeholdere, at gødningen kunne udbringes, når afgrøderne kunne udnytte den optimalt. Det var billigere at supplere op med indkøbt handelsgødning, og derfor nåede man i 80'erne op på at indkøbe 400.000 tons kvælstof (N) om året. Men den gang, landmændene i 70'erne blev opfordret til at udvide produktionen, blev der ikke taget forbehold for miljøpåvirkningen. Og helt tilbage fra 60'erne havde man opfordret landmændene til at modgå deres vanskeligheder ved større effektivitet og anvendelse af industrielle metoder.

Nu lød der krav om, at man skulle *fjerne kemien* fra landbruget. Landmændene erkendte, at det ville være godt landmandskab at vende tilbage til at økonomisere bedre med husdyrgødningen, og under kampagnen *gylle er guld* samt de politiske krav til opbevaringskapacitet, udbringningstidspunkt og gødningsplanlægning skete der i de følgende år en så forbedret udnyttelse af husdyrgødningen, at tilførslen af kvælstof fra handelsgødning er blevet halveret siden 1990.

Den samlede landbrugsproduktion, der i 1980 var steget 28 % i forhold til 1970, steg frem til 1990 med yderligere 28 % i forhold til 1980. Det vil sige, at der i denne turbulente periode fra årene omkring EF-tilslutningen og frem til 1990 er sket en samlet produktionsstigning på 64 % samtidig med, at antallet af landbrugsbedrifter er faldet med 45 %.

De producerede mængder i forhold til den samlede indsats af driftsmidler, arbejdskraft og kapital også kaldet produktiviteten, er da også øget med 2,5 % om året eller over 50 % fra 1973-74 til 1990.²⁹

Friere verdenshandel og voksende bureaukrati

I 1992 begyndte en markant omlægning af EU's landbrugspolitik, hvis sigte var at tilnærme prisniveauet til verdensmarkedet. I første omgang sænkedes priserne på korn og oksekød. I stedet indførtes tilskud til produktionsgrundla-

get i form af arealtilskud og dyrepræmier. Det skete som oplæg til GATT's Uruguay-runde, der sluttede i december 1993, og som førte til dannelsen af en egentlig verdenshandelsorganisation, WTO per 1. januar 1995. For første gang fastsattes bindende regler for medlemmernes landbrugsstøtte. Således skulle al produktionsafhængig støtte som hovedregel afvikles.

Afviklingen af den egentlige prisstøtte i EU er videreført med de nye omlægninger i 2004-05, der også omfatter mejeriproduktionen og sukkerproduktionen. Prisstøtten er nu erstattet af en produktionsafkoblet støtte i form af såkaldte betalingsrettigheder koblet til landbrugsarealet. Støtten gives dog kun i fuldt omfang, dersom landmanden overholder alle gældende miljøforskrifter for produktionen – den såkaldte krydsoverensstemmelse. Selvom det lyder meget fornuftigt, indebærer det tilhørende omfattende regelsæt et væld af problemer i praksis, hvis relevans mange landmænd har svært ved at indse.

Da der er tidsmæssigt sammenfald mellem vedtagelsen af den sidste gælds-saneringslov i 1993 og ikrafttrædelsen af EU's landbrugsreform af 1992, indvarsler 1993 en ny æra i retning af et mere frit landbrug.

Paradoksalt nok er overgangen til at producere under frihandelsvilkår imidlertid foregået under et stadig omsiggribende bureaukrati for de enkelte bedrifter. Det startede med de sædskifte- og gødningsplaner, der var resultatet af vandmiljøplanerne. Men hertil kom fra og med 1993 et meget nøjagtigt arealregnskab som forudsætning for at modtage arealtilskud, hvortil senere er kommet reglerne om krydsoverensstemmelse. Hertil kom for kvægbesætningerne et centralt husdyrregister, hvor både tilgang og afgang af enkelte dyr løbende skulle indberettes, ligesom alle kalve skulle have deres identifikation fastslået med et mærke i hvert øre.

Behovet for denne mærkning blev særlig udtalt, da indsatsen mod bekæmpelse af BSE (kogalskab) satte ind i løbet af 1996, hvor det var nødvendigt nøjagtigt at kunne identificere hvert enkelt slagtedyrs herkomst.

Dette bogholderi med hvert enkelt dyr og hver enkelt mark og afgrøde har kun været muligt, fordi edb samtidig blev tilgængeligt for centraladministrationen og for konsulenterne og efterhånden også for landmændene selv – endnu et eksempel på, at ikke alene landbrugets produktion, men også landbrugspolitikken indrettes efter den til rådighed værende teknologi.

De første år af 90'erne blev også gennembrudsårene for den økologiske landbrugsproduktion, fordi der pludselig opstod en markant efterspørgsel hos forbrugerne – mest udtalt for mælk, æg og gulerødder.

Den kraftige vækst siden 1994 ses af figur 10. Men ekspansionen toppede i 2002, fordi produktionen oversteg efterspørgslen. Den økologiske produktion er med sine 160-175.000 hektar eller godt 6 % af landbrugsarealet endnu en nicheproduktion. I 2006 er der dog på ny vækst i både forbrug og produktion.

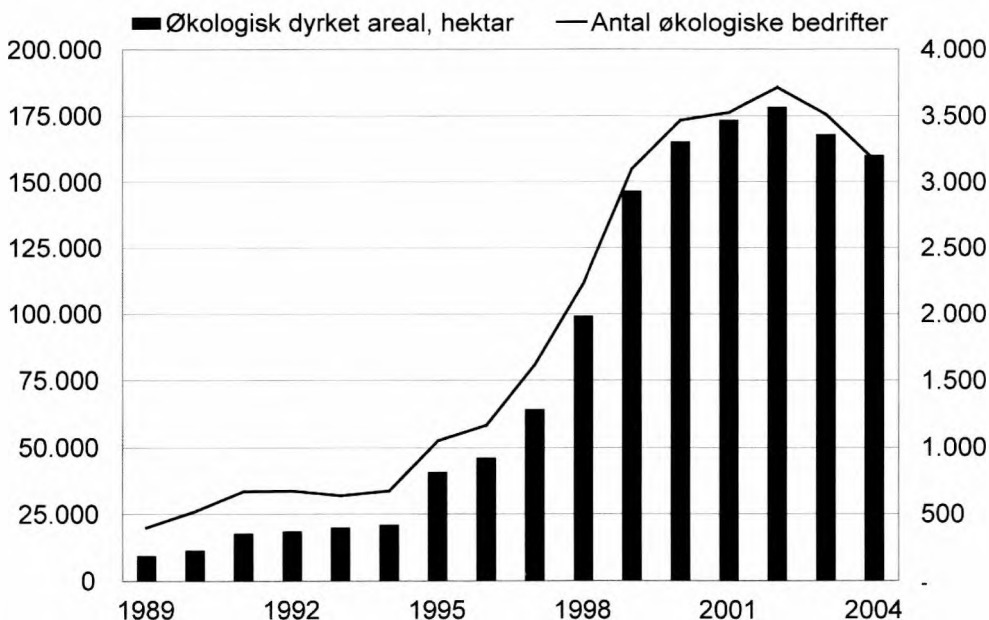

Fig. 10. Udviklingen i de økologiske bedrifter og deres areal 1989-2004. *Landboøkonomisk Oversigt 2005*, s. 113

I tabel 9 ses den økologiske produktions andel af forbruget i følge en markedsanalyse for de varer, hvor økologien har slået bedst an hos forbrugerne.³⁰

Mest markant for periodens udvikling er det dramatiske fald i anvendelsen af handelsgødning og pesticider fra 1990 til 2004, jævnfør tabel 2.

Det ses, at indkøbet af kvælstofgødning er faldet fra 400.000 til 200.000 tons per år, og at indkøbet af fosfor er faldet fra 41.000 til 14.000 tons samt af kalium fra 129.000 til 61.000. Også forbruget af pesticider er faldet fra 6.400 til 2.900 tons virksomt stof.

Tabel 9. Den økologiske produktions andel af forbruget 2004

Produktion	Andel (%)
Havregryn	27,5
Mælk	26,8
Æg	16,8
Gulerødder	15,3
Hvedemel	9,2

Disse fald til under det halve er et resultat af den fokus, der har været på området siden de første vandmiljøplaner og pesticidhandlingsplaner sidst i 1980'erne. De er opnået gennem kombinationen af et omfattende offentligt regelsæt og en meget målrettet indsats af landmændene, der ud over bestræbelsen på at efterleve samfundets miljømålsætning også har været båret af udfordringen i at udnytte ressourcerne bedst muligt.

Når det har været muligt at reducere indkøbet af handelsgødningskvælstof så meget, skyldes det først og fremmest en langt bedre udnyttelse af husdyrgødningen. Mens udnyttelsen af husdyrgødningskvælstoffet kun var ca. 25 % midt i 80'erne og godt 35 % omkring 1990, så nåede den over 70 % i år 2000. En anden del af faldet skyldes reduktion i landbrugsarealet og større arealer til braklægning og økologisk dyrkning samt mere eksakt gødningsplanlægning. Men det skyldes også, at der politisk er foretaget en reduktion af gødningsnormerne på 10 %.

Sidstnævnte har haft en stagnation i høstudbytteerne til følge, og planteavlskonsulenterne hævder nu, at der er tale om undergødsning som resulterer i, at afgrøderne ikke udnytter deres udbyttepotentiale, og at der i disse år tæres på dyrkningsjordens næringsreserver.

For den samlede landbrugsproduktion betegner perioden 1990-2004 en svag tilbagegang for planteproduktionen og mælkeproduktionen forårsaget af mængderestriktionerne i form af braklægning, gødningskvoter og mælkekvoter. Endvidere er der et markedsbestemt fald i produktionen af oksekød og æg, mens der er markante stigninger i produktionen af fjerkrækød med 60 % og svinekød med 56 %. Også produktionen af pelsskind er steget siden 1990, og den nærmer sig nu sit hidtidige toppunkt på 13.600 skind i 1989, hvor markedet brød sammen.

Sammenvejet er landbrugsproduktionen steget med godt 14 % fra 1990 til 2004 eller kun halvt så meget som i tiåret 1980-90. Tilmed falder næsten hele stigningen i årene 1990-1998. Den senere stagnation må tilskrives den ekstensivering, der er sket med de miljøbestemte begrænsninger i både plante- og husdyrproduktionen. Men da der i perioden 1990-2004 på det nærmeste er sket en halvering af både mandskabsforbrug og indkøbt gødning og pesticider, er produktivitetsstigningen kraftigt forøget. Mens produktiviteten steg 2,5 % om året fra 1973-74 til 1990, så har 90'ernes stærkt forøgede produktivitet formået at trække gennemsnittet for hele perioden 1973-74 frem til 2000 op til 2,8 %. Det indebærer en samlet produktivitetsstigning i perioden på 100 %.³¹ Det vil sige, at der for hver indsatsenhed af arbejdskraft, kapital og driftsmidler produceres dobbelt så meget ved årtusindskiftet som ved EF-tilslutningen.

Fig. 11. Moderne selvkørende mejetærsker. Foto Jens Tønnesen. Landbrugsavisen.

4. Produktivitetsudvikling 1966-2003

Hvis hele produktivitetstigningen tilregnes den menneskelige arbejdsindsats, får man gennem den såkaldte arbejdsproduktivitet et udtryk for den økonomiske vækst per person. Dette tal vil altid være højere end totalproduktiviteten. Danmarks Statistik har foretaget en sådan opgørelse for perioden 1966 til 2003.³² Den viser for dansk landbrug en gennemsnitlig årlig stigning på 3,8 %. Energi- og vandforsyning ligger næsten lige så højt med 3,6 %, mens både industri, handel og transport kun ligger på 2,2-2,6 %, og byggeri og finansiering kun har præsteret godt 1 % om året.

Det fører, jævnfør figur 12, frem til, at der for hver times arbejdsindsats i landbruget ved årtusindskiftet blev produceret en værditilvækst, der er fire gange så stor som i 1966 – overfor langt lavere stigning i både industrien og især langt lavere i byggeri og finansiering. Det er den egentlige forklaring på, at boliger er dyre og fødevarer billige i Danmark.

Danmarks Statistik har samtidig beregnet, i hvilket omfang stigningen skyldes større kapitalindsats per arbejdstime, anvendelse af højere kvalificeret arbejdskraft eller en mere effektiv udnyttelse af produktionsapparatet. Fi-

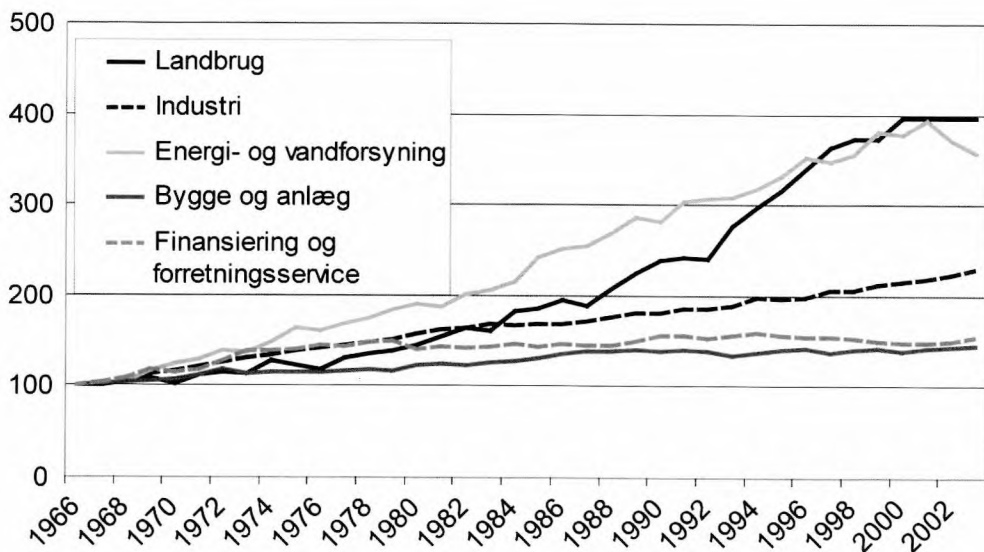

Fig. 12. Arbejdsproduktivitetsudvikling i forskellige sektorer siden 1966. Statistik Nyt 2005 nr. 8, s. 4.

gur 13 viser, at landbrugets resultater ikke så meget er opnået gennem et forøget kapitalforbrug – kun byggeri og finansiering har en lavere kapitalintensitetsforøgelse – men primært gennem totalproduktiviteten gennem større produktion per indsatsenhed af gødning, foder, husdyr, maskiner og bygninger.

Foran er beskrevet den bedre udnyttelse af gødningsindsatsen. I husdyrbruget hidrører en væsentlig del af stigningen fra en højere mælkeydelse per ko og fra et større antal fravænnede grise per årssø. I malkekvægholdet er den årlige mælkeydelse per ko således steget fra 3.925 kg i 1966 til 8.200 kg i 2004. I 1939 var ydelsen 3.200 og i 1950 3.400 kg, jævnfør tabel 1 og 3. Med næsten uændret samlet mælkeproduktion har bestanden af malkekvæg dermed i hele perioden kunnet reduceres med over 1 million stykker, hvilket både har givet besparelse i foder, staldpladser og pasning.

I svineholdet er der tilsvarende sket en bemærkelsesværdig stigning i antallet af fravænnede grise per årssø. Egentlige opgørelser foreligger først fra og med 1974, hvor der var mellem 12 og 13 fravænnede grise per årssø. Seneste opgørelse viser, at der i 2004 gennemsnitlig er fravænnede lige knap 24 grise per årssø.³³ Dette indebærer, at det har været muligt med en kun beskedne stigning i sobestanden siden 1970 at præstere en mere end to og en halv gang så stor mængde svinekød som den gang, selv om mange smågrise – i 2005 tre mil-

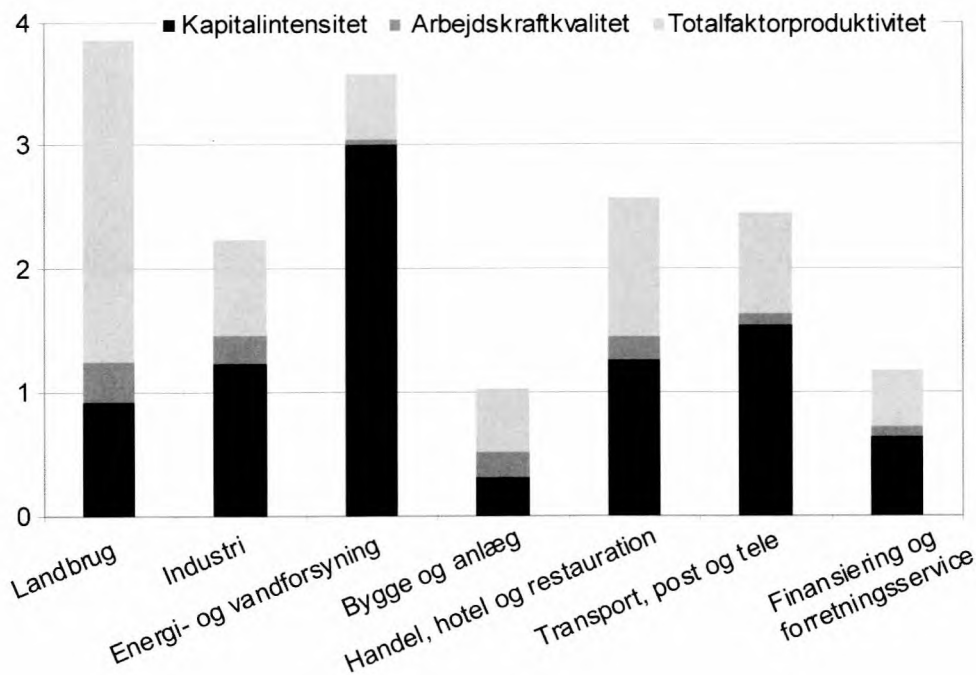

Fig. 13. Årlig stigning i arbejdsproduktiviteten og dens delkomponenter 1966-2003. Statistik Nyt 2005 nr. 8, s. 5.

lioni – eksporteres til opfodning i udlandet. Det har også givet en større produktion per foderenhed og per staldplads.

Med disse eksempler er beskrevet væsentlige årsager til landbrugets produktivitetstigning. Dets underliggende forklaringer er et samspil mellem genetisk fremgang i avlsmaterialet, bedre fodersammensætning, sygdomsbekæmpelse, staldsystemer og bedre driftsledelse. Det er sket dels ved landmændenes egen dygtiggørelse, dels ved at de i stigende udstrækning har trukket på hjælp til driftsledelsen udefra gennem netværksgrupper og træk på foreningernes rådgivning og service.

Mens der således i 1939 var ansat 356 og i 1950 601 konsulenter i de landøkonomiske foreninger, så var dette tal i 1998 steget til 1.892 bestående af 1.191 agronomer med videre og 701 teknikere. Hertil kom 1.696 assistenter, hvoraf hovedparten var beskæftiget med regnskabsservice.³⁴ Mens der i 1950 kun var en konsulent til hver 3.300 landmænd, så er der 50 år senere en konsulent for hver 230 landmænd.

Fig. 14. Roerne skulle først tyndes og derefter luges for ukrudt yderligere 2 gange, indtil teknikken med enkeltkornssåning og kemisk ukrudtsbekæmpelse var udviklet. Også de mindste måtte deltage. Foto Bror Bernild 50'erne. Landbrugsmuseet.

Fig. 15. Manuel roeaftopning. Foto Bror Bernild primo 50'erne. Landbrugsmuseet.

Fig. 16. Maskinel roeaftopning med grønthøster, den såkaldte Kampmann efter finansministeren, fordi intet fik lov at rage op. Foto Bror Bernild ultimo 50'erne. Landbrugsmuseet.

Fig. 17. Aflæsning af roer i kule. Derefter skulle de dækkes med halm og jord, som atter skulle fjernes før indkørsel i roehus, hvorfra de skulle fyldes i roeskærer, før de blev kørt ind til kørne. Foto Bror Bernild 50'erne. Landbrugsmuseet.

Fig. 18. Moderne majshøstning. Majsen har afløst roerne som køernes grovfoder, da dens håndtering bedre kan mekaniseres, og da dens struktur er bedre egnet for køernes fordøjelse. Foto Jens Tønnesen. Landbrugsavisen.

Den kraftige stigning på dette område er således et udtryk for forøgelsen af den ekspertise og driftsledelseskapacitet, landmændene råder over og dermed en opklassificering af deres egen indsats.

5. Slutning

De strukturændringer, der er sket i dansk landbrug siden Den 2. Verdenskrig, er af et omfang, hvis lige ikke er set siden 1300-tallets store landbrugskrise. Her ved år 2000 har de været et led i – ja, med sin afgivelse af en halv million arbejdsduelige personer en væsentlig forudsætning for – en enorm økonomisk vækst i hele samfundet.

Trods en drastisk reduktion i antallet af heltidsbedrifter og koncentration af husdyrproduktionen på nogle få tusinde specialiserede bedrifter ejes og drives det store flertal af disse bedrifter stadig af landmændene selv i god overensstemmelse med de godt 200-årige landboreformers intentioner. Dog er arronderingen, afstanden mellem markerne og gården, blevet ringere end efter ud-

skiftningen, og der sker også en koncentration af ejerskabet, som man tidligere ville have været betænkelig ved.

Udviklingen har været præget af en kraftig styrkelse af de fællesskaber, som landmændene i 1800-tallet dannede omkring videnformidling og i andelsselskaberne. Dermed er landmændenes selvstændighed øget, og de er ikke som mange udenlandske kolleger blevet afhængige af både store forsyningsselskaber og af store fødevarerkoncerner på afsætningssiden. Til gengæld er danske landmænd mere afhængige af fremmedkapital end landmænd i de fleste andre lande, og det har gjort dem følsomme for indtjeningsfald og rentestigninger.

De markedsøkonomiske vilkår har været barske. Først i 1973 blev afsætningsvilkårene frie, og først i 1990'erne blev kapitalmarkederne frie. Det har tvunget danske landmænd til at gøre en ekstra indsats for at fremme produktivitet i alle led. Derfor har dansk landbrug i perioden kunnet præstere en produktivitetstigning, som er større end i andre sektorer i dansk økonomi, og som man også kan være bekendt i international sammenhæng.

Den kendsgerning, at dansk landbrug i perioden har evnet at modstå både 60'ernes indkomstkriser og 80'ernes alvorlige gældskriser og nu står med et høj-effektivt produktions- og organisationsapparat og med en uovertruffen produktivitetstigning, skulle alt andet lige give dansk landbrug et ganske godt afsæt overfor fremtidens udfordringer.

Danske landmænd skal både kunne konkurrere på effektivitet og kvalitet i et stadig mere åbent verdensmarked, og samtidig skal de forvalte naturressourcerne og kulturlandskabet på en for det øvrige samfund tilfredsstillende måde. Hvorvidt de få tilbageværende landmandsfamilier derudover som deres forgængere også vil kunne magte at sætte deres præg på den politiske og kulturelle udvikling i landdistrikterne og det øvrige samfund, er endnu et åbent spørgsmål.

Litteratur

Claus Bjørn (red), *Dansk Mejeribrug 1882-2000*, Århus 1982.

W. W. Cochrane, »An analysis of farm price behaviour«, *Progr. Rep. 50*, Penn.St. College, USA 1951.

De danske landboforeningers arkiv, *Statistikbilag til konference 1999 om landbrugets rådgivning efter 2000*.

De danske landboforeningers arkiv, »Tabelbilag til regionalundersøgelse af landbrugets produktionsforhold i landsdelene 1949/51-1966«, bearbejdning af Danmarks Statistiks materiale, december 1967.

Dansk Landbrug, *Statistik Nyt*, nr. 8, 2005.

Dansk Landbrug, *Opgørelse af energiforbruget 1975-2004*, upubliceret.

Dansk Landbrug, *Mængdeindeks for landbrugsproduktionen, 1960-2004*, upubliceret.

- En fremtidig landbrugspolitik*, Betænkning nr. 795, København 1977.
- S. P. Jensen, »Fællesskab, udskiftning og modernisering«, *Festskrift til Erik Helmer Pedersen*, København 2002.
- Johannes Jespersen, *Hestens avl og fodring*, København 1949.
- Landbrugsstatistik: 1939*, Danmarks Statistik, København 1940.
- Landbrugsstatistik: 1950*, Danmarks Statistik, København 1951.
- Landøkonomisk Oversigt*, De danske Landboforeninger/Dansk Landbrug, København 1954-2005.
- Jette Mackintosh, *Landmanden og hans rådgivere*, De danske Landboforeninger København 1993.
- Jørgen Pedersen, *Træk af husmandsforeningernes historie*, København 1986.
- Erik Helmer Pedersen, *Det danske landbrugs historie, 1914-1988*, København 1988.
- Jørgen Skovbæk Pedersen, *Dansk landbrugsproduktions mængde og værdi gennem 200 år*, Upubliceret specialopgave, København 1959.
- Perspektivplan II (PPII): 1972-1987*, København 1973.
- Jørgen Skovbæk, »Landbrugets kapitalbehov«, *Festskrift til K.K. Skovgaard*, København 1964.
- Jørgen Skovbæk, *70 års landbrugspolitik*, *Festskrift til Erik Helmer Pedersen*, København 2002.
- Jørgen Skovbæk, »Regionaliseringsforskelle i dagens landbrug«, Per Grau Møller og Mette Svart Kristiansen (red.), *Regionale variationer i det danske landbrug fra jernalder til år 2000*, Landbohistorisk Selskab 2006.

Noter

1. Jørgen Skovbæk 2002.
2. Jørgen Pedersen 1986, s. 165.
3. Jørgen Skovbæk Pedersen 1959, s. 7, og S.P. Jensen 2002, s.54-55.
4. Erik Helmer Pedersen 1988, s. 122.
5. Landboøkonomisk Oversigt 1954-55, s. 46.
6. Jørgen Skovbæk 2002, s. 76.
7. Johs. Jespersen, s. 9 f.f. samt forelæsningsmateriale.
8. Claus Bjørn 1982, s. 546.
9. Landbrugsstatistik 1939 og 1950. Landboøkonomisk Oversigt 1962, 1972, 1982, 1992, 2002 og 2005. Særskilt opgørelse fra Dansk Landbrug, 2006.
10. Landboøkonomisk Oversigt 2000, s. 14.
11. Jørgen Skovbæk, 1964.
12. Landboøkonomisk Oversigt 1962, s. 27 og Dansk Landbrugs opgørelse af produktionsindeks 1960-2004, februar 2006.
13. Landboøkonomisk Oversigt 1968, s. 28 og 2005 s. 16-19.

14. Landboøkonomisk Oversigt 1981, s. 39, 2001 s. 17 og 2005, s. 15.
15. Tabelbilag til regionalundersøgelse 1967 og Landboøkonomisk Oversigt 2001, s. 22.
16. Landboøkonomisk Oversigt 1956-57, s. 39 og 1959, s. 59.
17. W. W. Cochrane 1951.
18. Landboøkonomisk Oversigt 1966, s. 91.
19. Landboøkonomisk Oversigt 1965, s. 82 og 1973, s. 76 og 14.
20. Landboøkonomisk Oversigt 1962, s. 9 og 1971, s. 16.
21. Jørgen Pedersen 1986, s. 165.
22. Landboøkonomisk Oversigt 1974, s. 104.
23. Landboøkonomisk Oversigt 1975, s. 108.
24. Landboøkonomisk Oversigt 1975-1982.
25. P.P. 2, 1972-87, s. 214-222.
26. Beretning, De danske Landbof. 1978-79, s. 92.
27. En fremtidig landbrugspolitik 1977.
28. Landboøkonomisk Oversigt 1982-1997. Landbrugets samlede familieindkomst.
29. Landboøkonomisk Oversigt 1992, s. 90
30. Landboøkonomisk Oversigt 2005, s. 117.
31. Landboøkonomisk Oversigt 2001, s. 71.
32. Statistik Nyt nr. 8, 2005, s. 4-5.
33. Landboøkonomisk Oversigt 1991, s. 45 og 2005, s. 62.
34. Jette Mackintosh 1993 s. 15 og 135 samt statistikbilag 1999.

Forfatteren

Jørgen Skovbæk, født 1931, er agronom med speciale i landbrugets økonomi, politik og historie. Han er tidligere sekretariatschef i De danske Landboforeninger og tidligere formand for Landbrugets Informationskontor, medlem af Landbokommissionerne af 1960 og 1984 samt en række andre landbrugsministerielle udvalg vedrørende landbrugspolitikken udformning og administration i perioden 1960-96. Tidligere medlem af bestyrelsen i Landbrugets Kulturfond og Landbohistorisk Støttekreds. Han har såvel før som efter pensioneringen skrevet en række artikler og bidraget til flere udgivelser, hvoraf udover de i nedenstående litteraturliste nævnte titler kan nævnes: *Landmænds nødforbrug af København 1945*. Årbog for Historisk Samfund for Præstø Amt 2004, *Landboforeninger i 200 år – i samspil med den danske samfundsmodel* i Dansk Landbrug: Landboforeninger gennem 200 år. København 2005 og *50 års forvandling af landbrug og samfund*. Landbrugsavisen 29. sept. 2006.

Summary

Farming in Denmark since World War II

Since World War II Danish agriculture has trebled its production, although the area of land in use has fallen by 20%, and the number of people working in agriculture now only amount to 12 % of the total before the war.

One factor in this enormous increase in productivity – which is second to none compared with other sectors – has been the replacement of horses by tractors, which has set free half a million hectares for food production. A second factor has been the use of soya bean meal instead of skimmed milk as a source of protein in the production of pork. This has made nearly 4 million tons of skimmed milk available for cheese and powdered milk production.

The most important factor, however, has been the more efficient utilisation of the genetic potential of crops and animals. This has resulted in a 2¹/₂-fold increase in the grain yield per hectare, a doubling of pork production per sow, and an almost threefold increase in milk production per cow compared to before the war.

The trebling in total production has been accompanied by only a 50% increase in fodder imports, and only the use of nitrogen fertilizer has risen markedly. However, after a rapid increase in the 1970s and 80s, the current usage rate of nitrogen is back to the level it was in the mid 1960s.

In addition, despite some cyclical fluctuations in investments, the use of real capital has been fairly stable over time in spite of the significant replacement of the labour force with capital. There has therefore been an enormous improvement in capital productivity due to specialisation, and by concentrating production on far fewer production units than before. Up until the mid 20th century, all-round farms were the predominant type of farm all over Denmark. These have largely been replaced by specialised farms with big regional differences in production.

The article describes the different phases of this development over time, and how they have been influenced by long-term disturbances in the functioning of the market for both agricultural products and capital.

Despite concentration and specialisation Danish agriculture is still an owner-occupier industry. Through their societies and institutions farmers themselves look after their advisory and farm management services, and by means of their co-operatives they are responsible for most of the processing and marketing of their own products. They have even strengthened their position and influence in both of these areas during the period described by making important structural changes within both the agricultural societies and the co-operatives.

Danske Landbrugsorganisationer efter 1945

– hovedtræk og betragtninger

I denne artikel vil jeg give et overblik over udviklingen indenfor de danske landbrugsorganisationer efter Den 2. Verdenskrig. Det er en skildring, der ikke alene lægger vægt på sammenhængen mellem organisationerne, økonomien og de politiske forhold, men også indeholder personlige betragtninger fra 40 års virke i centrale dele af landbrugsorganisationerne.

Status 1945

Efter afslutningen af Den 2. Verdenskrig i 1945 stod dansk landbrug med et udpint, men ellers uskadt produktionsapparat og et veludbygget organisationssystem, der var baseret på traditioner og muligheder, som havde rødder tilbage til de store landboreformer i slutningen af 1700-tallet.

Organisationsværket, der var præget af landbrugets stilling som eksporterhverv og forskellige interesser mellem de mindre og større landbrug, bestod af et stort antal lokale landbo- og husmandsforeninger. De var samlet i to landsdækkende samvirksomheder, *De samvirkende danske Landboforeninger* og *De samvirkende danske Husmandsforeninger*, fra henholdsvis 1893 og 1910, som koordinerede arbejdet i de lokale foreninger.

I 1945 havde landboforeningerne ca. 130.000 medlemmer og husmandsforeningerne omkring 110.000. Da antallet af landbrugsejendomme samtidig omtrent udgjorde 200.000, var der nok en del, der var medlemmer begge steder. De lokale foreningers hovedformål var i det væsentlige at gennemføre de mange lokale dyrskuer, samt administrere en omfattende konsulentordning med betydeligt statstilskud på grundlag af en lovgivning, der var indledt allerede i 1887.

Størstedelen af landbrugets forsyning, forarbejdning og afsætning foregik traditionelt gennem landbrugets andelselskaber – et resultat af andelsbevægelsens udvikling i de sidste årtier af 1800-tallet. I 1945 var den stadig fordelt på talrige små og mellemstore virksomheder, der som oftest var forankret i de lokale miljøer. Der var tale om omkring 1.300 andelsmejerier, 62 andelsslakterier, ca. 1.500 gødnings- og foderstofforretninger og ca. 1.000 ægssalgskredse, samt en række andre andelsvirksomheder. De var alle organiseret i landsdækkende sammenslutninger, der igen havde *De samvirkende danske Andelselskaber* som fælles hovedorganisation.

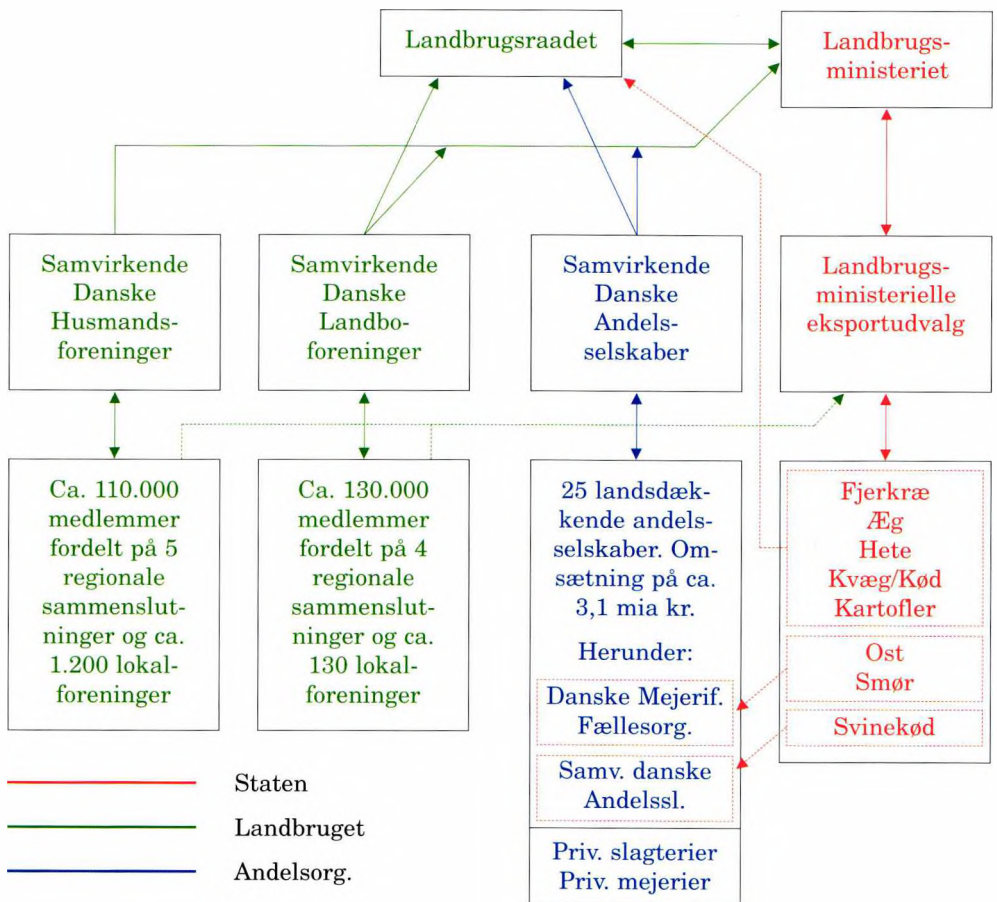

Fig. 1. Organisationsoversigt, som viser situationen i 1945.

Landbrugets hovedorganisationer var siden 1919 samlet i *Landbrugsraadet*, som var blevet etableret efter intense forhandlinger imellem lederne fra landbo- og husmandsforeningerne, andelsselskaberne og Det kongelige danske Landhusholdningsselskab. Baggrunden var tidens krav om nærmere samarbejde mellem produktionen på gårdene, andelsvirksomhedernes forarbejdning og salg samt afsætningen i ind- og udland.

Husmændene sagde i første omgang nej til medlemskab og blev først repræsenteret i Landbrugsraadet i 1932 samtidig med, at landhusholdningsselskabet trak sig ud. I 1939 forlod husmændene imidlertid på ny rådet efter uenig-

hed med de øvrige medlemmer om priserne på korn og foderstoffer samt valutapolitikken, som udbruddet af Den 2. Verdenskrig havde sat i fokus. De følgende år bragte adskillige ændringer i rådets sammensætning, hvilket var betinget af landbrugets skiftende situation og vilkår, hvad der vil blive beskrevet senere i denne artikel.

Der fandtes imidlertid også andre landbrugsorganisationer. Som en reaktion på de forringede indtjeningsmuligheder under lavprisårene i 1930'erne opstod *Landbrugernes Sammenslutning* – LS – som efterhånden samlede mange medlemmer, særligt blandt leverandører til mejerier og slagterier. Organisationen arrangerede blandt andet bondestævner – det største var Bondetoget til Aмалиenborg Slotsplads i sommeren 1935. Men organisationens tyskersympatier og de stigende landbrugspriser under besættelsen trak tæppet væk under organisationens protestpolitik. Da organisationen blev lagt sammen med *Landbrugets Erhvervsøkonomiske Fagforening* fik den en kort opblomstring i de vanskelige år efter krigen, inden den forsvandt ud af billedet.

Endelig var der Centralforeningen af *Tolvmandsforeninger og større Landbrugere i Danmark*, som ikke var uden indflydelse. Skønt medlemstallet var begrænset, rådede tolvmændene over en betydelig produktion, da de varetog interesserne for ejere og brugere af de største landbrug. Hovedinteressen var planteproduktion og ejendomsskatter, som udgjorde vigtige dele af økonomien på et stort landbrug. De allerfleste tolvmænd var dog samtidig medlem af en landboforening, hvor de også i store træk havde deres landbrugspolitiske ståsted.

Det var dog først og fremmest landbo- og husmandsforeningerne og Landbrugsraadet bistået af de store andelsselskaber, der repræsenterede landbrugserhvervet i de år.

Freden og nye signaler

Allerede et par måneder før krigens afslutning indledtes forhandlinger mellem de allierede nationer om etableringen af et netværk af internationale organisationer med det formål at hindre fremtidige storkonflikter som de to verdenskrige og gøre den anden til den sidste.

Første skridt var dannelsen af *De forenede Nationer* (FN). Det skete på en konference mellem de allierede nationer i San Francisco i maj-juni 1945. Danmark nåede lige akkurat med i kredsen af medlemmer takket være en dygtig diplomatisk indsats i månederne omkring krigsafslutningen. Af særlig interesse for landbruget var oprettelsen af *FAO* – FN's Landbrugs- og Fødevarerorganisation – i 1946. Organisationens formål var i første omgang genopbygningen af det landbrug, som var blevet hærget af krigens ødelæggelser. I dag er hovedformålet at fremme og støtte udviklingen af landbruget i u-lande, samt med-

virke til sikring af levnedsmiddelforsyninger i nødstilfælde gennem et særligt levnedsmiddelprogram: World Food Programme (WFP).

Det danske Landbrugsministerium nedsatte hurtigt et dansk FAO-udvalg bestående af repræsentanter fra ministeriet samt land- og skovbrugets hovedorganisationer. Udover de forberedende møder hjemme i Danmark deltog repræsentanter fra hovedorganisationerne – i det væsentlige Landbrugsraadet samt landbo- og husmandsforeningerne – i FAO's generalforsamlinger og komitèmøder.

Den internationale frihandelsorganisation *GATT* (General Agreement on Trade and Tariffs) blev også oprettet lige efter krigen med det formål at få nedbragt toldsatser og frigjort verdenshandlen. I dag er *GATT* blevet til den meget bedre strukturerede organisation *WTO* (World Trade Organisation), som nu har de fleste af verdens lande som medlemmer, og hvor der på det seneste foregår vanskelige forhandlinger om yderligere frigørelse af verdenshandlen – der er dog nået meget siden Den 2. Verdenskrig. I dag tilkendegiver det danske landbrugs organisationer – i dette tilfælde Landbrugsraadet – løbende synspunkter overfor relevante myndigheder i Bruxelles i retning af øget frigørelse af verdenshandlen, da tidligere EF og nu EU forhandler som en samlet gruppe i *WTO*.

I 1946 tog landbrugsorganisationer i de angelsaksiske lande initiativ til dannelsen af en verdensomfattende sammenslutning af nationale landbrugsorganisationer – International Federation of Agricultural Producers (IFAP). Ideerne til organisationen var opstået under krigen ved samtaler mellem engelske, canadiske og amerikanske landbrugsledere. Repræsentanter fra Landbrugsraadet deltog i det stiftende møde i London i 1946 og blev dermed en af organisationens grundlæggere (founding fathers). Organisationens hovedsigte var, som ikke regeringsorganisation – også kaldet NGO (non-governmental organization) – at danne fælles forum for varetagelse af verdenslandbrugets interesser overfor de internationale regeringsorganisationer som FAO og *GATT/WTO*, samt at bistå u-landsmedlemmernes landbrugsorganisationer og oprette nye, hvor de ikke var at finde. Det skal i den forbindelse bemærkes, at de danske landbrugsorganisationers kontakt til blandt andet FAO gennem den danske regering er en absolut undtagelse i international henseende. Afstanden mellem regering og organisationer er langt større i de fleste andre lande. Siden har det danske landbrugs hovedorganisationer, både gennem valgte og ansatte, deltaget i IFAP's generalforsamlinger og udvalgsmøder rundt om i verden. I dag er centrale landbrugsorganisationer i størstedelen af verdens lande, ikke mindst u-lande, med i IFAP. På generalforsamlingerne, der normalt finder sted med to års mellemrum drøftes internationale handels- og markedsspørgsmål for landbrugsvarer ud fra både u- og i-landenes synspunkter.

På nordisk plan havde man allerede i 1934 oprettet en fælles landbrugsorganisation Nordens Bondeorganisationers Centralråd (NBC). De danske landbrugsorganisationer kom med i 1936, og medlemmerne har siden på skift været vært for generalforsamlinger og andre møder. Tre nordiske lande i EU og to udenfor har dog sat sit præg, hvilket har dæmpet aktiviteterne i de senere år.

De landbrugsministerielle eksportudvalg ophører

De landbrugsministerielle eksportudvalg var en arv efter landbrugskrisen i 1930'erne, som havde medført et nært samarbejde imellem staten og landbrugsorganisationer. Samarbejdet havde ført til dannelsen af en række eksportudvalg, der havde til formål at styre, og om muligt stabilisere, markederne på de forskellige vareområder. Udvalgene, der fik vidtgående beføjelser i kraft af en landbrugsministeriel bemyndigelseslov, bestod af repræsentanter fra landbruget og andelssektorens hovedorganisationer samt privathandlen. Landbrugsraadet dækkede den daglige administration og sekretariatsfunktionen for de mindre vareområder såsom æg og fjerkræ, kartofler, heste samt kvæg og oksekød. Administration og sekretariat for de store vareområder, som svinekød og mejeriprodukter, lå i eksportslagteriernes og mejeriernes egne fællesorganisationer.

I lyset af den begyndende frigørelse af verdenshandlen – i den forbindelse afskaffelsen af statshandel – og ikke mindst stigende kritik fra den private handel, besluttede man i den danske Rigsdag at undlade en forlængelse af landbrugsministerens bemyndigelseslov efter dens udløb den 1. april 1950. Denne lov havde været basis for eksportudvalgene og reguleringen af handlen med landbrugsvarer siden kriseårene i 1930'erne og i de påfølgende krigsåre.

Landbrugsraadets præsident Henrik Hauch (1876-1957) og Husmandsforeningernes ledende formand N.P. Andreasen (1881-1962) var dog betænkelige ved at opgive den tryghed, der lå i organisationsbaseret styring af afsætningen. På den anden side blev tidens krav og udvikling erkendt, og der måtte sættes noget nyt i stedet. Efter forhandlinger i landbrugets hovedorganisationer blev der opnået enighed om dannelsen af otte frivillige salgsorganisationer til at erstatte de lovmæssige eksportudvalg. Det drejer sig om følgende:

1. Mejeribrugets Smørekseksportudvalg
2. Mejeribrugets Osteekseksportudvalg
3. Landbrugets Kvæg- og Kødsalg (Oxexport)
4. Eksportsvineslagteriernes Salgsforening
5. Ægekseksportudvalget

6. Fjerkræksportudvalget
7. Danske Landbrugeres Hesteeksportudvalg
8. Danske Kartoffelavlernes og Kartoffeleksportørernes Fællesorganisation

Udvalgene kom til at bestå af repræsentanter fra landbo- og husmandsforeningerne samt de relevante afsætningsorganisationer, såvel andels som private. De opgaver, udvalgene skulle varetage var stort set de samme, som var gældende for de udvalg, de afløste. Det skulle dog nu foregå på et frivilligt grundlag.

Både i de gamle udvalg og i de nye blev formandsposterne varetaget af enten landbo- eller husmandsforeningerne. Udvalgene fungerede godt – dog med enkelte krusninger – og andels- og privathandlen formåede at arbejde sammen indenfor de nye rammer.

Mejeribrugets og slagterisektorens tre eksportudvalg fik fortsat sekretariat i henholdsvis mejeriernes og slagteriernes hovedorganisationer, mens de øvrige områder, der ellers var blevet administreret af Landbrugsraadet, nu fik egne sekretariater. Det medførte, i hvert fald i nyordningens først år, en svækkelse af rådets ellers så magtfulde position.

Arkitekten bag disse nødvendige nyskabelser, hvor offentligt styrede eksportudvalg blev overført til private organisationer, var juristen Niels Kjærgaard (1905-1980). Han var blevet hentet til Landbrugsraadet fra Landbrugsministeriet få år før, og blev senere rådets administrerende direktør igennem mange år. Han berettede engang om overgangen til de nye udvalg, at en af hans første opgaver som nyansat direktør var at afskedige 90 medarbejdere i rådets sekretariat, som nu var blevet gjort overflødige. De fleste af dem fik dog i stedet ansættelse i de nye eksportudvalg, der nu havde selvstændige sekretariater.

USA undsætter Europa

Ved afslutningen af Den 2. Verdenskrig var dansk landbrug præget af fem års mangel på snart sagt alle fornødenheder. Produktionen havde dog holdt sig forbavsende og uventet godt under besættelsen, men der var oparbejdet et stort efterslæb i form af reducerede besætninger, særlig svin og fjerkræ, og mangel på moderne maskiner.

Undsætningen kom i form af Marshallhjælpen, opkaldt efter den amerikanske udenrigsminister George Marshall (1880-1959), som i en tale på Harvard Universitetet i 1947 havde fremsat ideen om den storstilede amerikanske bistand til Europa. Hjælpen til genopbygning og udvikling af det europæiske erhvervsliv blev på 13 milliarder dollars, hvilket svarede til ca. 100 milliarder kroner i datidens mønt. Dansk landbrugs andel blev på 275 millioner dollars

Fig. 2. Engelske Fordson Major traktorer under klargøring på vej ud til danske landmænd under Marshallhjælpen 1948-52. Traktorerne var ikke særlig raffinerede – stort set samme modeller, som forlod samlebåndene i 1939. De første blev således leveret uden selvstarter. De var tunge at håndtere, hvorfor de fik tilnavnet Klods Major, men de var billige og gjorde god fyldest. Amerikanerne var noget utilfredse med, at man brugte deres gavedollars til at købe engelsk, selvom det var helt efter bogen, da Marshallmidlerne ikke var bundet til køb i noget bestemt land.

fordelt over årene fra 1948 til 1952, hvilket svarede til cirka to milliarder kroner. Det lignede svært, hvilket illustreres ved, at landbrugets bruttofaktoringkomst steg fra fire til fem milliarder kroner, eller ca. 25 % i løbet af de fire år, hvor Marshallplanen var gældende.

Amerikanerne oprettede en særlig dansk Marshalladministration, og det tilsvarende skete i de øvrige vesteuropæiske lande, der sagde ja tak til hjælpen. De østeuropæiske lande måtte ikke deltage i Marshallplanen for Sovjetunionen. Jerntæppet havde allerede delt Europa. For at give den danske Marshalladministration et overblik over, hvad landbruget havde brug for, nedsatte landbrugets og andelssektorens hovedorganisationer et *Produktions- og Afsætningsudvalg*, der udarbejdede en omfattende rapport til formålet. Udvalget fortsatte senere sin virksomhed med andre opgaver, for eksempel markedsanalyser og statistisk arbejde, indtil oprettelsen af *Landbrugets Afsætningsraad* i 1958.

På grundlag af udvalgsrapportens konklusion blev midlerne i det væsentlige knyttet til indkøb af foderstoffer, traktorer og moderne landbrugsmaskiner. Antallet af traktorer nåede fra nogle få tusinde op over 50.000 i de år, og mejetærskere, først de bugserede og senere de selvkørende, begyndte at vise sig på markerne, hvor de afløste selvbinderne og de snorlige rækker af kornhobe, der ellers havde præget høstlandskabet.

Landmændene betalte varerne med danske kroner, som modsvarede dollarvalutaen. Disse midler indgik i en række produktivitetsfonde, som landbrugets organisationer forvaltede i samarbejde med Landbrugsministeriet, og som gennemførte en række forbedringer indenfor områderne konsulenttjeneste og teknologi. På den måde blev Marshallhjælpen så at sige dobbeltvirkende. Den medførte både den direkte indførelse af maskiner og varer til landbruget samtidig med, at den styrkede landbrugsorganisationernes position og arbejde.

Organisation for European Economic Cooperation (OEEC) havde sit udspring i Marshallplanen. I begyndelsen var formålet at styrke samarbejdet mellem de europæiske Marshalllande. Organisationen European Payment Union (EPU) havde også sit udspring i Marshallplanen, da den skulle lette omvekslingen imellem de forskellige europæiske valutaer og dermed samhandelen. I de første efterkrigsår havde den europæiske samhandel på det nærmeste været reduceret til tuskhandel. De nævnte organisationer skulle senere, sammen med *Den Europæiske Kul- og Stålungion* fra 1952, blive vigtige byggesten i *Det Europæiske Fællesmarked* (EF), der så dagens lys i 1957.

Repræsentanter fra de danske landbrugsorganisationer – mest ansatte – bidrog aktivt i OEEC's økonomiske undersøgelser og mødevirksomhed. Ture til Paris sagde man sjældent nej til. Organisationen blev i 1961 ændret til *OECD*, hvor D står for Development, da sigtet i højere grad blev drejet i retning af u-landene og almindelig stabil økonomisk vækst.

Skiftedage

I oktober 1950 trådte Hans Hedtofts (1903-1955) socialdemokratiske regering tilbage, da den fik nedstemt et forslag om fortsættelse af smørrationeringen – som det hed sig: *Han gled i smørret*. Det var nok kun anledningen. Årsagen var nok snarere, at der forestod store og ubehagelige økonomiske indgreb. Efterfølgeren blev en borgerlig Venstre-Konservativ regering under ledelse af venstremanden Erik Eriksen (1902-1972).

Partifællen og Landbrugsraadets præsident siden 1933 Henrik Hauch overtog landbrugsministerposten. Det gav vanskeligheder i den daværende landbrugstop. Hauch fik problemer med uden videre at flytte over på den anden side af bordet i forhold til det landbrug, hvis organisatoriske leder han havde været igennem mange år.

Hauchs efterfølger blev Hans Pinstrup (1892-1962), der havde været formand for De samvirkende danske Landboforeninger siden 1947. Hauch og Pinstrup var to vidt forskellige personligheder. Hauch var den forhandlingsdygtige og resultatsøgende bygmester af 1930'ernes kriseordning og pragmatisk leder af landbruget igennem de vanskelige krigs- og besættelsesår.

Pinstrup var derimod mere holdningspræget og til tider stiv i et forhandlingsforløb. Derfor fik han en del vanskeligheder igennem de ca. 10 år han sad for bordenden i landbrugets ledelse. Først kom et sammenstød med Hauch angående et økonomiske forlig om skatter og afgifter – det såkaldte påskeforlig 1951. Hauch måtte som landbrugsminister naturligvis tage et medansvar for forliget, som efter Pinstrups, sandsynligvis rigtige, opfattelse pålagde landbruget urimelige særbyrder. Resultatet blev, at Hauch måtte gå af som minister for at blive efterfulgt af Jens Sønderup (1894-1978).

Dertil kom uenighed om placering af de fondsmidler, som de landbrugsministerielle eksportudvalg havde efterladt ved deres afskaffelse i 1950. Hauchs beslutning om at overføre størstedelen af midlerne til de nye frivillige eksportudvalg, og kun i begrænset omfang til landbo- og husmandsforeningerne, passede aldeles ikke Pinstrup, som dog i denne sag måtte bøje sig for ministeren. Et Pinstrup citat for denne tid lød: *Gud bevare mig for mine venner, mine fjender skal jeg nok selv klare!* Det varede længe, inden de to kom til at spille L'hombre sammen igen. Det skete dog et par år før Hauch døde.

De første år af Pinstrups periode som formand for landboforeningerne og præsident for Landbrugsraadet var gode for landbruget. Efter Marshallplanens saltvandsindsprøjtning var der kommet gang i erhvervet og samfundet i det hele taget. Dog havde Pinstrup svært ved at acceptere den stærke afvanding fra landbruget, som begyndte i 1950'erne. Landbefolkningen faldt med ca. 125.000 personer i perioden fra 1950 til 1960. Fremtidens industrisamfund var godt på vej til at afløse det traditionelle landbosamfund.

Faldende priser

Efter midten af 1950'erne begyndte markederne for landbrugsvarer at vige. Krigens efterslæb var efterhånden fyldt ud, og priserne begyndte at falde, særligt på mejeriprodukter og svinekød. Udviklingen medførte, at landbo- og husmandsforeningerne i december 1957 rettede henvendelse til Landbrugsminister Karl Skytte (1908-1986) om at få gennemført en række foranstaltninger for at fremme afsætningen og stabilisere markederne. På en måde tænkte man lidt tilbage på kriseforanstaltningerne fra 1930'erne, som havde givet landbruget mulighed for at styre produktion og afsætning i en vanskelig tid.

I fælleshenvendelsen blev der anmodet om en ny bemyndigelseslov, der satte landbrugsministeren i stand til at gribe ind i afsætningen ved gennemfø-

relse af særlige hjemmemarkedsordninger for kød, æg, og mejeriprodukter, samt prisordninger for brødkorn og raps. Der blev også anmodet om statsmidler til eksportfremme i form af reklameindsats og øget eksportpropaganda for danske landbrugsvarer. Resultatet blev imidlertid ikke så vidtgående, som organisationerne ønskede og langt fra de håndfaste ordninger fra 1930'erne.

Landbrugsministeren fik dog gennemført en bemyndigelseslov, der åbnede mulighed for indførelse af mindstepriser og forskellige udligningsafgifter. Dertil blev der åbnet op for en statsgaranteret kassekredit på op til 100 millioner kroner til styrkelse af landbrugets egne eksportfremmende foranstaltninger. Landbrugsministeren nedsatte endvidere et særligt kontaktudvalg under ledelse af ministeriets departementschef, hvor de forskellige tiltag skulle drøftes og godkendes. Landbrugets organisationer og de landmandsejede andelsvirksomheder fik dog ikke den fulde indflydelse i dette udvalg, da også den private handel var med.

Afsætningsråd eller landbrugsråd?

Et resultat af drøftelserne omkring landbrugets stigende vanskeligheder blev oprettelsen af *Landbrugets Afsætningsråd* i juli 1958. Rådet havde som hovedformål at styrke afsætningsbestrebelseerne gennem udstillingsvirksomhed og en koordineret reklameindsats, særlig med henblik på at søge nye og utraditionelle markeder i oversøiske lande og udvikle nye produkter. Midlerne blev i første omgang hentet fra den ovennævnte statsgaranterede kassekredit.

Udvalget blev sammensat af repræsentanter fra landbo- og husmandsforeningerne samt fra de otte eksportudvalg – senere ni, idet et nyt avlsdyreksportudvalg kom med. Særligt de Sjællandske Landboforeningers formand Johannes Larsen (1899-1968) og den fynske formand Niels Eriksen (1902-1979), der blev rådets formand, og husmændenes Peter Jørgensen (1902-1993) var meget ivrige for at få realiseret afsætningsrådet, da de mente, at eksportudvalgene og de store andelsvirksomheder ikke var tidssvarende nok i deres markedsindsats.

Senere skulle det vise sig, at de jyske landboforeninger og eksportudvalgene var meget lidt begejstrede for tanken om et afsætningsråd. Jyderne ville hellere satse på at bevare og udbygget Landbrugsraadet, hvortil kom, at eksportudvalgene ikke uden videre ville afgive deres beføjelser til et nyt fællesorgan. I den forbindelse kan det oplyses, at *De Danske Mejeriforeningers* magtfulde formand Søren Overgaard (1886-1978) under en debat nævnte, at den bedste reklame og markedspleje lå i varenes gode og ensartede kvalitet, og det kunne mejerierne godt klare selv.

Der lå nok også en anden dagsorden bag udsagnet, eftersom mejerierne sammen med slagterierne allerede i 1947 havde oprettet salgs- og reklamekontor i London, som de nok selv skulle passe. Desuden havde mejerierne planer om

oprettelsen af et lignende kontor på det voksende vesttyske marked. Det kom også få år senere med oprettelsen af et kontor i Düsseldorf.

Ikke desto mindre fik det nye afsætningsråd hurtigt oprettet et stort og ambitiøst sekretariat under ledelse af den dynamiske erhvervsmand Viggo Villadsen (1913-1960), som ved sin tiltræden ikke kendte landbrugets tankeverden.

I pressen var der forlydender om nedlæggelse af Landbrugsraadet for at gøre afsætningsrådet til landbrugets nye hovedorganisation. I den forbindelse luftede afsætningsrådet endda ønsker om at købe Axelborg, for at gøre bygningen til hovedsæde for den nye organisation.

Ingen af delene blev til noget. Axelborgs daværende formand, gårdejer Ejnar Hansen (1900-1965), der var et af Landbrugsraadets markante medlemmer og formand for Dansk Landbrugs Andelsgødningsforretning (DAG), meddelte i al korthed, at bygningen ikke var til salg. Det blev taget temmelig unådigt op af afsætningsrådets formand, der betragtede afslaget som obstruction, hvad det muligvis også var.

Efterhånden øgedes modsætningerne mellem landbrugets organisationer om hvad afsætningsrådet skulle indeholde. Dette blev forstærket af Viggo Villadsens alt for tidlige død, hvortil kom den omstændighed, at landbruget ikke længere ville være afhængig af den statslige kassekredit, men ønskede et fremadrettet grundlag for afsætningsrådets finansiering ved egne bidrag fra de interesserede. Derfor blev der i 1960 nedsat et udvalg bestående af 12 af landbrugets ledere, for at de kunne finde frem til en holdbar løsning på problemerne. Det blev mellem os ansatte dengang kaldt *de tolv vrede mænd*, for modsætningerne mellem dem var faktisk store. Mejeribrugets to eksportudvalg, smør- og osteeksportudvalgene, satte trumf på ved at deponere deres udmeldelse af afsætningsrådet til den 1. januar 1961.

Efter lange og intense forhandlinger blev resultatet, at afsætningsrådet i 1960 blev ændret til et *Afsætningsudvalg* under et reorganiseret Landbrugsraad, der til forskel fra tidligere nu også optog repræsentanter fra eksportudvalgene.

Udover en organisatorisk styrkelse opnåede Landbrugsraadet to ting; dels at den private handel fik adgang til rådet i kraft af deres medlemskab af eksportudvalgene, dels at husmændene også, ganske vist indirekte, kom med i det nye råd, da de sad på flere af eksportudvalgenes formandsposter. Husmandsforeningerne havde under forhandlingerne sagt nej tak til at blive medlemmer af Landbrugsraadet, og der skulle gå 16 år mere, inden det skete.

Således blev der sat punktum for en af de hårdeste organisationspolitiske kampe inden for dansk landbrug i nyere tid. Som en manifestation af mejeri-

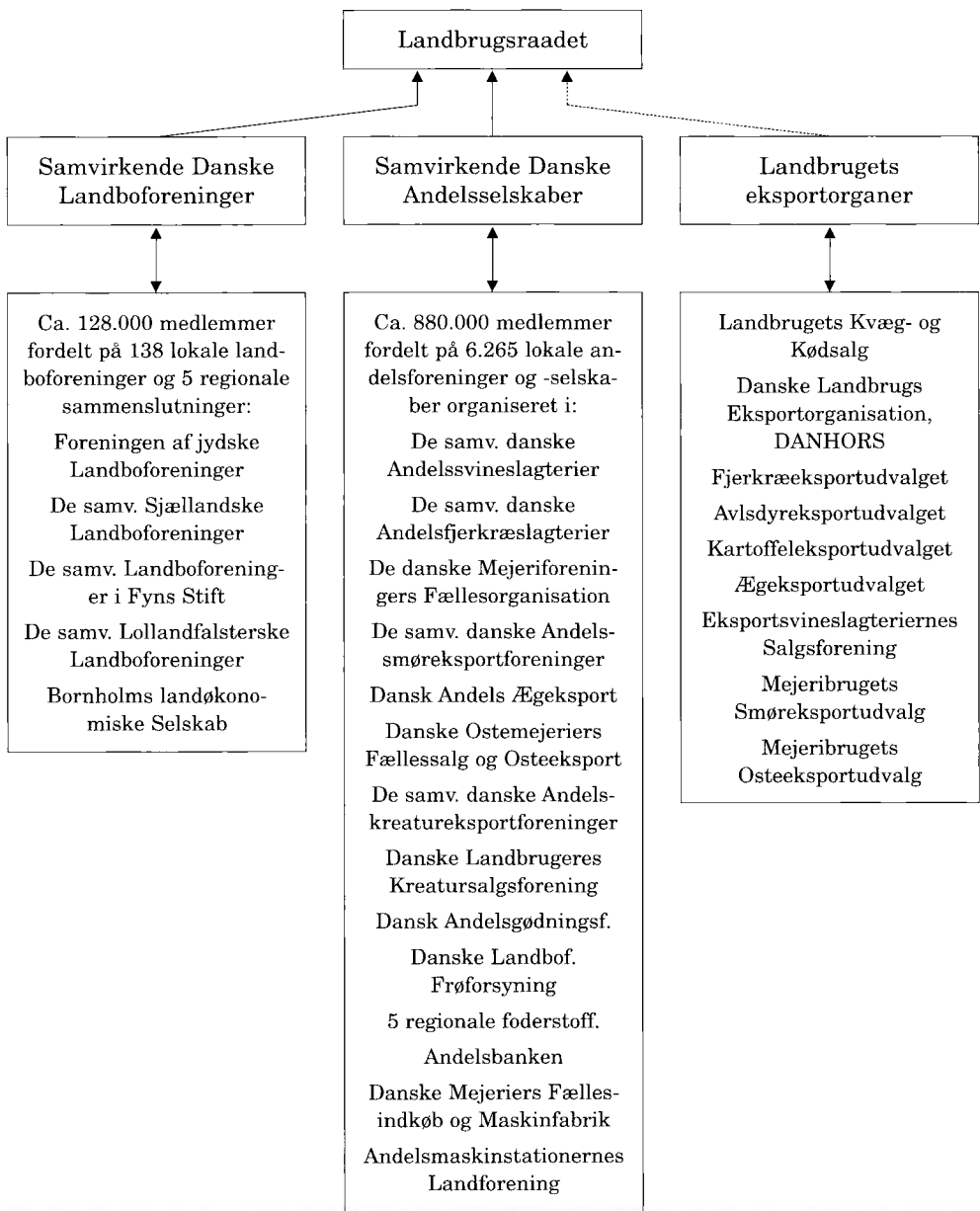

Fig. 3. Organisationsoversigt, der viser situationen efter Landbrugsraadet's reorganisering i 1961.

ernes stærke engagement i forløbet valgtes formanden for de *Danske Mejeri-foreningers Fællesorganisation*, Christian Speggers (1906-1983), til formand for det nydannede Afsætningsudvalg.

Anders Andersen afløser Hans Pinstrup

I oktober 1959 meddelte Pinstrup, at han ikke ville genopstille ved det forestående formandsvalg i *Foreningen af Jyske Landboforeninger*. Ifølge de uskrevne love, som gør sig gældende inden for landbrugets organisationsværk, betød dette samtidig farvel til posterne som formand for De samvirkende danske Landboforeninger og præsidentposten for Landbrugsraadet.

På delegeretmødet i Foreningen af Jyske Landboforeninger i oktober 1959 valgtes gårdejer Anders Andersen (1912-2006) til ny formand efter et temmelig dramatisk kampvalg med forstander Kristian Møller (1894-1984) som stærkeste modkandidat. Forhandlingerne og afstemningerne – der skulle flere til – endte med valget af Anders Andersen, men med en ret snæver margin. Hele diskussionen omkring Afsætningsrådets og Landbrugsraadets fremtidige placering var nok den skjulte dagsorden bag forløbet.

Anders Andersen var, som mange sagde, et ubeskrevet blad, da han blev valgt, og flere af indlægene på mødet havde lydt som følger: *A kjenner ham it, men de sejer at han er gue nok!* Hvem de var, melder historien ikke noget om, men det skulle vise sig at være rigtigt. Anders Andersen blev en stærk førstemand i landbruget i de kommende ret så vanskelige år.

I løbet af 1960 overtog Anders Andersen også posterne som formand for De samvirkende danske Landboforeninger og præsident for Landbrugsraadet.

Kompensationsudvalg – Leveringsstop for mælk

Inden Pinstrup trådte tilbage var det lykket ham at få dannet *Fællesudvalget for Landbrugets Arbejdsøkonomiske Spørgsmål* med otte medlemmer fra Landbrugsraadet – i realiteten landboforeningerne – og otte medlemmer fra *Sammenslutningen af Landbrugets Arbejdsgiverforeninger* (SALA).

Udvalget, der i daglig tale kom til at hedde *Kompensationsudvalget* og fik sekretariat i Landbrugsraadet, havde til formål at gøre lønstigninger indenfor landbrugets arbejdsmarked betinget af tilsvarende statstilskud til landbruget som kompensation for øgede lønudgifter. Landbruget var nemlig i stigende grad kommet i en prisklemme imellem stigende udgifter og faldende indkomster.

Udvalget fik Landbrugsraadets præsident Anders Andersen som formand med SALA's formand, godsejer A. U. Juhl, som næstformand. Det skulle blive et nyttigt værktøj for landbrugserhvervene i de kommende års forhandlinger med regering og myndigheder.

Der meldte sig hurtigt opgaver. I maj 1961 brød forhandlingerne på landbrugets arbejdsmarked sammen, hvorpå Dansk Arbejdsmands- og Specialarbejderforbund (DASF), der var SALA's modpart i forhandlingerne, varslede strejke på mejerier og slagterier fra den 4. maj. Kravene var en lønforhøjelse på 10 %. Det svarende til en årlig kompensation på ca. 550 millioner kroner, som landbrugsminister Karl Skytte afviste, da han mente, at godt 300 millioner var passende.

Forligsmanden udsatte imidlertid strejken på mejeriområdet, men ikke på slagterierne. Det betød en skævhed i forløbet, som Kompensationsudvalget måtte reagere imod ved at forsøge at få gennemført et leveringsstop for mælk, for dermed at få balance i tingene. På mødet den 4. maj vedtog landboforeningerne at opfordre producenterne til at standse enhver leverance af mælk til mejerierne fra den 8. maj om morgenen.

Selvom husmandsforeningerne ikke ønskede at støtte blokaden, skulle det vise sig, at den kom til at omfatte næsten alle de dengang 150.000 mælkeproducenter. Leveringsstoppet kom til at vare i fire dage. Det var højt spil fra landbrugets organisationer, der havde bakket næsten 100 % op om leveringsstoppet, men succesen var hjemme, da daværende statsminister Viggo Kampmann (1910-1976) bad Anders Andersen om at komme til et uformelt og hemmeligt møde på et sted uden for offentlighedens søgelys. Valget faldt på Zoo-restaurantens privatlejlighed ude på Frederiksberg Bakke. Mødet var kommet i stand igennem Landbrugsraadets tidligere pressesekretær Kai Johansen (1902-1971), der nu var presseråd i Udenrigsministeriet. Resultatet blev, at landbruget fik 459 af de forlangte 550 millioner kroner hvert år i de kommende to år. Herudover gav Kampmann tilsagn om at søge amtsskatterne afskaffet samt sikre lovmæssig basis for hjemmemarkedsordninger for kød, æg og mejeriprodukter. Der havde gennem et par år været en frivillig ordning vedrørende smørret, men nu kom det ind under lovens rammer, hvilket betød, at de ca. 30 % af produktionen, der blev afsat på hjemmemarkedet, skulle afregnes til priser svarende til produktionsomkostningerne efter godkendelse af *Mono-poltilsynet*.

Beregninger blev foretaget af landboforeningernes og Landbrugsraadets fælles økonomisk-statistiske afdeling, der var blevet oprettet i forbindelse med dannelsen af Kompensationsudvalget. Afdelingens beregninger blev kun underkendt i meget få tilfælde.

Forløbet blev indledningen til en cirka tolvårig periode med stigende stats-tilskud til landbruget, frem til dansk medlemskab af Fællesmarkedet i 1973. Filosofien og det politiske rationale, der lå bag de offentlige tilskud, var ønsket om at holde det danske landbrug gående indtil medlemskabet af EF, og tilskuddene kom i disse ventetår til at beløbe sig til omtrent 15 milliarder kroner.

Alene midlerne til eksportfremme og -propaganda kom op på cirka tre milliarder kroner i perioden fra 1961 til 1973. De blev forvaltet i en særlig *Dispositionsfond* under ledelse af en bestyrelse bestående af formændene for landbo- og husmandsforeningerne, samt for *Handlens og Industriens Fælles Eksportråd* og med Landbrugsraadets præsident som formand. Fonden havde sekretariat i Landbrugsraadets sekretariat som formand. Fonden havde sekretariat i Landbrugsraadets sekretariat, hvor jeg tjente som fondens sekretær og daglige leder i alle årene. Fondens dispositioner foregik under ansvar overfor *Statens Revisionsdepartement*. Der manglede kun 30 øre i kassen, da bøgerne blev lukket i 1974.

Op ad bakke til Fællesmarkedet via EFTA

Efter Romtraktatens underskrivelse i 1957 blev der i det danske langbrugsorganisationer indledt en intens debat om stillingtagen til Fællesmarkedet, der dengang bestod af de seks lande Frankrig, Italien, Vesttyskland, Holland, Belgien og Luxembourg.

Til at begynde med var der, ligesom i hele befolkningen, usikkerhed i landbrugets organisationer om, hvilken vej der burde vælges. På den ene side var der i landbruget tvivlere, særligt indenfor husmandsbevægelsen og dele af andelsbevægelsen, som fandt, at den fælles landbrugspolitik, udformet af den tidligere hollandske landbrugsminister Sicco Mansholt (1908-1995), indeholdt planøkonomiske elementer, der stred imod danske landmænds traditionelle opfattelse af produktion og markeder. Allerede i 1952 havde Mansholt besøgt Danmark for at forelægge de principper, der kom til at ligge til grund for den fælles landbrugspolitik, der nu var under udvikling. Ved den lejlighed havde de danske landbrugsledere med Søren Overgaard i spidsen sagt nej tak til den forslåede politik. Dertil kom en indgroet skepsis mod en tysk og europæisk tradition overfor en nordisk orientering, der var præget af de højskoleophold, som var en del af de fleste landbrugeres ungdomsuddannelse.

På den anden side viste et omfattende analysearbejde, som blev gennemført i Landbrugsraadets og de Samvirkende Danske Landboforeningers sekretariater, at dansk landbrug ville have svært ved at overleve som eksporterhverv udenfor det store indre marked, som nu var på vej syd for os. For at få spørgsmålet om medlemskab af Fællesmarkedet bragt ud i debatten blandt landmændene holdt Landbrugsraadets daværende direktør, Niels Kjærgaard, et foredrag på delegeretmødet i Foreningen af Jyske Landboforeninger i oktober 1957. Foredraget var præget af juristen Niels Kjærsgaard sikre og klare argumentation. Det mindede nærmest om et resposum, dog med folkelig appel, og det overbeviste de jyske bønder – eller flertallet af dem – om at fremtiden lå i det Europæiske Fællesmarked.

Efter dette startskud satte landbrugets organisationer, i det væsentlige Landbrugsraadets samt landbo- og husmandsforeninger, et omfattende oplys-

ningsarbejde i gang udover landet. I begyndelsen havde det været med tøvende støtte fra husmandsforeningerne, men det ændrede sig hurtigt. Landbrugets organisationer oprettede i 1963 *LOK – Landbrugets Oplysnings og Konferencevirksomhed*, senere ændret til *Kursusvirksomhed* – som formidlede en stor del af oplysningsvirksomheden om Fællesmarkedet ud til medlemmer, virksomheder og medarbejdere. Et par år senere oprettede Landbrugsraadet samt landbo- og husmandsforeningerne et enhedssekretariat til at følge udviklingen i Fællesmarkedet.

De skiftende danske regeringer og folketingsflertal støttede dansk indtræden i Fællesmarkedet, hvis det vel at bemærke var i følgeskab med England. Et ønske om dansk enegang havde ikke politisk støtte. De Danske Slagteriers nye formand, Dons Christiansen (1907-1987), var naturligvis heller ikke en særlig ivrig tilhænger af den tanke, da han helst ville have det vigtige engelske marked med.

I 1960, og som modvægt til det Europæiske Fællesmarked, oprettede lande, der lå i en krans udenom EF, det Europæiske Frihandelsområde (EFTA), som blev tiltrådt af de nordiske lande, inklusive Danmark, samt England, Østrig, Schweiz og Portugal. Finland og Island fulgte med et par år senere.

Frihandelsområdet kom dog ikke til at omfatte landbrugsvarer. Disse blev henvist til tosidede aftaler mellem landene, hvad der ikke var særlig tilfredsstillende for dansk landbrug. Der blev imidlertid opnået en betydningsfuld aftale med Sverige, som indebar, at størstedelen af de svenske importafgifter på danske landbrugsvarer blev refunderet for at indgå i finansieringsfonde, ledet af landbrugets hovedorganisationer. Det blev til ca. 400 millioner kroner i de godt ti år ordningen stod på.

Midlernes forrentning blev benyttet til en lang række fælles landøkonomiske formål såsom bygning og køb af kursusejendomme samt køb af Axelborgs nabobygning *Buen*. Her flyttede efterhånden en række af landbrugets organisationer ind, inklusive det nydannede afsætningsudvalg, samt blandt andet *Landsbladet*, i dag *Landbrugsavisen*, og sekretariaterne for andelsudvalget og *De danske Husmandsforeninger*. Dertil blev der af renteindtægterne ydet tilskud til dele af sekretariatsarbejdet i landbrugets hovedorganisationer.

Allerede i 1960 besluttede den engelske regering at søge optagelse i Fællesmarkedet, og Danmark, Norge samt Irland fulgte med kort tid efter. I 1963 og 1967 blev den engelske ansøgning imidlertid standset af et fransk veto, der først blev hævet i 1970. Ventetiden for medlemskab blev derfor lang.

I 1972 åbner dansk landbrug et oplysnings- og kontaktkontor i Bruxelles. I oktober samme år stemte Danmark med et solidt flertal ja til medlemskab af EF ved en folkeafstemning. Herefter var vejen til Det Europæiske Fællesmarked åben.

Fig. 4. Axeltown med Buen i forgrunden.

Den intense debat forud for folkeafstemningen var hovedsagelig præget af hensynet til landbrugseksporten, mens det europæisk-politiske projekt, der, med den fælles landbrugspolitik som ét af midlerne, er Romtraktatens hovedmål, blev holdt i baggrunden. Debattens forsømmelse af at gøre opmærksom på netop denne sammenhæng kom senere til at give bagslag.

De første år i Fællesmarkedet

1973 var et skelsættende år i dansk historie. Vi trådte ind i Fællesmarkedet sammen med England og Irland, mens Norge havde sagt nej ved en folkeafstemning få dage før den danske. Havde vi stemt først, kunne det muligvis have medført et andet resultat i Norge.

De støtteordninger landbruget havde nydt godt af i årene før indtrædelsen i Fællesmarkedet, blev ophævet så at sige over nat. Det sørgede daværende finansminister Per Hækkerup (1915-1979) for. Nu havde landbruget fået deres Fællesmarked, og så måtte det være nok, efter at han sammen med statsminister Jens Otto Krag (1914-1978) havde haft besværet med at få mange modvillige og skeptiske socialdemokrater *slæbt til trug*.

De tidligere, hjemlige landbrugsordninger på det afsætningsmæssige område blev afviklet, måske hurtigere end mange følte det nødvendigt. Dertil kom, at den tid, der var til rådighed, var ret så kort – fra folkeafstemningen i oktober 1972 til den 1. februar 1973, hvor alt det nye trådte i kraft. Det gav en del overgangsproblemer af både administrativ og økonomisk art, som dog blev løst efterhånden.

Med indtræden i Fællesmarkedet blev store dele af landbrugspolitikken flyttet til Bruxelles. Det gjaldt i første omgang væsentlige dele af det økonomiske område, men det betød også, at landbrugsorganisationernes tidligere direkte administrative indflydelse på landbrugsordningerne faldt bort. Administrationen overgik i vidt omfang til kontorer i Landbrugsministeriet på grundlag af en ny bemyndigelseslov, der udstak rammerne for det landbrugsmæssige samarbejde med Fællesmarkedet. Dette betød en svækkelse af landbrugets organisationer i forhold til årene før.

På den anden side var der også elementer, der trak i den modsatte retning i kraft af samarbejde indenfor sammenslutningen af landbrugsorganisationer i Fællesmarkedet. Organisationerne Comité de producteurs agricole (COPA) og Comité generale de cooperatives agricole (COGECA) udgør landbrugets fælles styrkeposition overfor Fællesmarkedets institutioner.

Dertil kom, at Landbrugsraadet fik en række nye medlemmer, såsom *Foreningen af Sukkerroedyrkere*, *Brancheudvalget for Frø*, gartneriets foreninger og *Dansk Pelsdyravlerforening*. Endvidere Centralforeningen af Tolvmandsforeninger, der senere blev til en sektion i *Dansk Landbrug* og *Danmarks Landbrugsungdom*, samt *Det Kongelige Danske Landhusholdningsselskab*, et af Landbrugsraadets grundlæggere.

Desuden blev der skabt en organisatorisk samling i oksekødssektoren ved oprettelse af *Kødbbranchens Fællesråd*, der ligeledes blev medlem af Landbrugsraadet. Selvom landbruget modtog Fællesmarkedet positivt og med glæde, var der i hvert fald i organisationerne tale om en flyttedag, der kunne mærkes.

Hjemmemarkedspriserne og kornordningen indgik i den fælles politik, og blev senere fulgt af andre væsentlige områder såsom veterinærspørgsmål og varekvaliteter. De danske landmænd havde i det væsentlige ingen problemer med at springe over i det nye, da de var godt forberedte hjemmefra – også i kraft af det Bruxelles-kontor, som havde eksisteret igennem et års tid.

Danske landbrugsrepræsentanter skulle hurtigt udfylde pladser i en lang række komiteer og udvalg i fællesmarkedssystemerne. De vigtigste poster var i Fællesmarkedets sammenslutninger på landbrugs- og andelsområderne, COPA og COGECA, med tilhørende underudvalg. Dertil kom, at dansk landbrug fik én plads i det *Økonomiske og Sociale Udvalg*. Udvalget er et rådgivende

forum bestående af repræsentanter for erhvervsliv og arbejdsmarked i EF, nu EU. Jeg havde pladsen fra 1978 til 1994.

Selvom der var tale om et sprogligt og kulturelt møde, som til at begynde med følte ret så overvældende, kom de danske landbrugsrepræsentanter hurtigt på plads og følte sig hjemme i de nye miljøer sammen med kolleger fra de øvrige europæiske lande.

I medfør af loven om Danmarks samarbejde med EF nedsatte Landbrugsministeriet et *Fællesmarkedsudvalg* til at behandle de mange nye sager indenfor langbruget. Udvalget bestod af repræsentanter fra ministeriet og syv fra landbrugets hovedorganisationer samt repræsentanter for den private handel. Tilsvarende oprettede landbruget et udvalg, *Fællesmarkedsudvalget*, senere *EU-udvalget*, bestående af eksperter og valgte medlemmer med Landbrugsraadets præsident som formand.

Efter folketingsvalget i december 1973 dannede Poul Hartling (1914-2000) sin smalle Venstre-regering – den såkaldte træskoregering – på grundlag af 22 mandater, hvor Anders Andersen overtog posten som økonomi- og finansminister. Forpagter A. Pilegaard Larsen (1912-1979) blev Anders Andersens efterfølger som præsident for Landbrugsrådet og formand for De samvirkende danske Landboforeninger. Det var ikke helt efter den traditionelle jyske *melodi* – en forpagter og oven i købet ikke jyde! Der var dog i den pludselige situation ingen anden vej, da den jyske næstformand Andreas Heick, der ellers var selvskrevet til posterne, ikke ville. Han følte ikke, at han var beredt til de nye internationale dimensioner, der danske landbrug nu var på vej ind i.

Dog gik det fint. Den optimistiske og forhandlingsvante Pilegaard kom hurtigt i stolen både hjemme og i Bruxelles. Et af hans bedste udsagn fra den periode var: *Det kan være svært at holde pessimismen i live!*

I 1976 lykkedes det at få husmændene med i Landbrugsrådet med fem medlemmer, efter at de havde stået udenfor siden 1939. Husmændene havde dog haft indirekte medlemmer gennem eksportudvalgene, og de havde haft et næsten dagligt samarbejde med rådet. Den væsentligste baggrund var nok, at gamle stridsemner var væk. Kornpriserne blev afgjort i Bruxelles og udstykningspolitikken, et af Husmandsbevægelsens bannermærker, var historie. De sidste husmandskolonier blev oprettet i 1952, og herefter gik det hastigt den modsatte vej med brugsstørrelserne.

I 1976 trak Niels Kjærgaard sig tilbage som Landbrugsraadets direktør efter mange og afgørende år på posten. Han efterfulgtes af Kjeld Ejler, der havde virket i rådets sekretariat i en del år, særligt med fællesmarkedsspørgsmål. Også på præsidentposten kom der et nyt ansigt, da Pilegaard i 1979 døde efter længere tids sygdom. Han blev efterfulgt af formanden for *Foreningen af jyske Landboforeninger* og *De samvirkende danske Landboforeninger* H. O. A. Kjeldsen.

Danmarks indtræden i Fællesmarkedet begrænsede umiddelbart den administrative styrkeposition, som landbrugets organisationer havde haft igennem ca. 40 år. Til gengæld blev der opnået øget indflydelse gennem samarbejder indenfor EF, og Landbrugsraadet blev styrket med nye medlemmer – ikke mindst husmandsforeningens indtræden i 1976.

Danske landbrugsledere på den internationale scene

I pagt med tiden udbyggede H. O. A. Kjeldsen det internationale samarbejde, som var blevet indledt i Pilegaards tid. Han var præsident for COPA i perioden fra 1986 til 1987 og for den internationale landbrugsorganisation IFAP fra 1990 til 1994. De danske landbrugsorganisationer kom for alvor ind på den internationale scene. Hidtil havde vi været – godt nok interesserede – medspillere, men mest på sidelinien, hvilket nok skyldtes begrænsede sprogkundskaber, men det var hastigt ved at ændre sig.

Efter de første optimistiske år kom der vanskeligheder for landbruget, hvilket væsentligst var en følge af et efterhånden meget højt renteniveau på helt op til 19 %. Det var gift for et kapitaltungt erhverv som landbruget, hvor det i perioder kan være svært at opbygge kapital til generationsskifter og fornyelser.

Årsagen må findes dels i oliekrisen i midten af 1970'erne, dels manglende konsekvens i de skiftende regerings økonomiske politik. Dertil kom, at de faste prissystemer, baseret på objektive omkostningsberegninger, uvægerligt medførte betragtelige overskudslagre i Fællesmarkedet af både kød, mejeriprodukter og korn. For hvad er objektivitet på dette område, når det kommer til stykket? Det bragte den fælles europæiske landbrugspolitik, i sin oprindelige form, under både politisk og økonomisk pres.

Det første der skete var, at vi fik mælkekvoter fordelt på de enkelte ejendomme efter regler udstukket i Bruxelles, men administreret nationalt – i Danmark af *De danske Mejeriers Fællesorganisation*. Snart fulgte braklægningskrav på ca. 10 % af arealet for at begrænse kornoverskuddene. I 1979 medførte en af de kronedevalueringer, der efterhånden var blevet dansk sædvane, at landbruget blev pålagt en særskat uden sammenhæng med erhvervets indtjeningsevne.

Dette var baggrunden for, at landbruget gennemførte en demonstration med flere hundrede traktorer foran Christiansborg. De danske landmænd havde lært noget af deres EF kolleger, som nogen af dem havde været sammen med i Bruxelles under de demonstrationer, der normalt fandt sted i forbindelse med de årlige prisforhandlinger, hvor de fælles priser normalt fik et hop opad på en fem til ti procent. Sådan var det i de tidlige år af Danmarks medlemskab af Fællesmarkedet. Senere blev det anderledes, efterhånden som prispolitikken gled mere i baggrunden.

Fig. 5. Den store traktor-demonstration i 1979, hvor landbruget protesterede over den ekstra ejendomsskat. I 1993 var landbruget igen på barrikaderne med en demonstration foran Christiansborg med 8.000 deltagere – denne gang til fods. Anledningen var usikkerhed omkring de internationale handelsforhandlinger.

For at styrke Landbrugsraadet i erhvervsøkonomiske forhandlinger med regering, myndigheder og andre erhverv oprettede rådet i 1982 et Økonomisk-Politisk udvalg – ØP-udvalget – bestående af repræsentanter fra landbrugets hovedorganisationer og eksportbrancherne – eksportudvalgene havde efterhånden skiftet navn til brancher. Som følge af landbrugets stigende problemer – særligt på kapitalområdet – blev der efter vanskelige forhandlinger mellem ØP-udvalget og regeringen opnået en række ordninger til lettelse af landbrugets gælds- og rentebyrde.

Et nyt område, som landbruget skulle forholde sig til i de økonomisk vanskelige år, var miljøproblemerne, der var en følge af de stadig mere intensive

produktionsmetoder, samt strukturudviklingen og behovet for økonomisk udbytte på ejendommene. Dette stillede nye økonomiske krav til den enkelte landmand.

Først kom Miljøplan nummer 1, senere fulgte nummer 2, og flere vil nok følge, både som et anliggende for Fællesmarkedet og for Danmark alene. Landbrugets organisationer, både centrale og lokale, og deres valgte repræsentanter og ansatte arbejder nu konstruktivt med dette område.

I 1992 undertegnede Fællesmarkedets statschefer Maastricht-traktaten, der lagde grunden til en politisk union – EF blev til EU. Traktaten var en opfølgning af traktaten om det indre marked, som Danmark sagde ja til i 1986.

Danmark stemte i første omgang nej til Maastricht-traktaten. Men efter indføjelse af fire forbehold på militære, valutamæssige, politimæssige og juridiske områder kom Danmark dog igen med på vognen. Folkeafstemninger om afskaffelse af disse forbehold kommer nok en gang i fremtiden. Vejene til og i Fællesmarkedet er nemlig mangfoldige, og foran os ligger også forfatnings-traktaten, som nok har en lang fremtid foran sig. Det danske landbrugs organisationer og oplysningsvirksomheden *LOK* var stærkt inde i alle disse forløb.

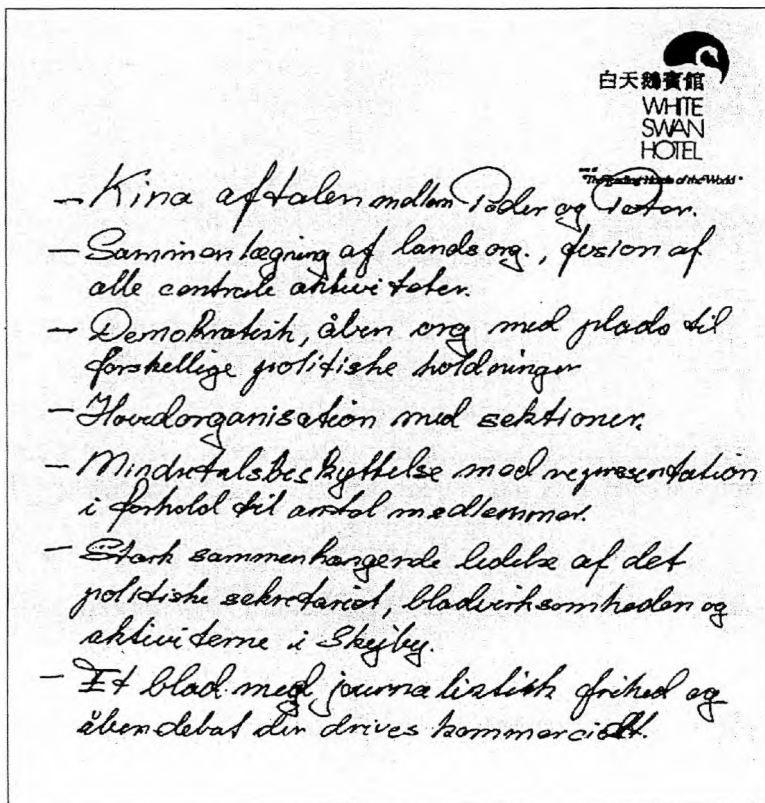
I sommeren 1988 markerede landbrugets organisationer 200-året for forordningen om stavnsbåndets ophævelse ved mange festligheder overalt i landet. I København var festen samlet omkring Frihedsstøtten udfor Axelborg. Støtten trængte dengang alvorligt til at blive renoveret. En indsamling med største bidrag fra *Plan Danmark* og med en stor indsats fra *Landbrugets Kulturfond*, der var oprettet i 1982, og andre gode kræfter lykkedes det at få mindesmærket sat i stand, således at det kunne genindvies i sommeren 1999 af Kronprins Frederik.

I 1995 trak H.O.A. Kjeldsen sig tilbage som præsident for Landbrugsraadet og de øvrige formandsposter i landbruget. Han efterfulgtes af Peter Gæmelke. Årene i Kjeldsens tid havde været præget af betydelige vanskeligheder af økonomisk art, som især var en følge af den høje rente, der dog efterhånden var på vej nedad. Det er ikke for meget sagt, at fastkurspolitikken, som den borgerlige regering gennemførte efter 1982 med en langt lavere rente til følge, frelste mange landmænd fra økonomisk ruin. Vigtigt i perioden var også det internationale samarbejde og samarbejdet inden for EF og EU, der var startet i Pilegaards tid, men som blev udbygget og intensiveret i Kjeldsens præsidentperiode.

Fusioner – forandringer

Efter årtusindeskiftet nåede bølgen af fusioner og sammenlægninger landbrugets hovedorganisationer. Dette var en naturlig følge af det stærke fald i antallet af landbrug og dermed medlemmer i både landbo- og husmandsforeninger og nedgang i antallet af lokale foreninger.

Fig. 6. Grundlaget for aftalen om fusion mellem De danske Landboforeninger og De danske Husmandsforeninger / Dansk Familielandbrug blev skabt, da de to formænd Peter Gæmelke og Peder Thomsen var på delegationsrejse til Kina i foråret 2003. Her ses aftalen skrevet på et hotelpapir. Vigtige ting under forhandlingsrejser i det fremmede foregår ikke altid i mødesale.

Antallet af slagterier er faldet fra 62 til 2, antallet af andelsmejerier fra ca. 1.300 til en halv snes, hvoraf det absolut største, ARLA, nu også er grænseoverskridende med mange producenter i Sverige. Noget lignende gælder også andre store andelsselskaber. Det, der engang var De danske Mejeriforeningers Fællesorganisation er i dag Mejeriforeningen, da der ikke længere er lokalorganisationer at være fælles for. De tre organisationer på kødområderne, Kødbranchens Fællesråd, Danske Slagterier og Danmarks Fjerkræråd bliver samlet til én organisation – Danish Meat Association (DMA). Det er skete den 1. april 2006.

Med virkning fra den 1. januar 2003 blev landbo- og husmandsforeningerne fusioneret til én fælles organisation: Dansk Landbrug. En fælles publikation: Landbrugsavisen afløste de tidligere Landsbladet og Husmændenes Landbrugsmagasinet og udsendes nu til Dansk Landbrugs ca. 50.000 medlemmer.

Fig. 7. Landbrugsrådet og Danske Andelsselskaber samles til én organisation. Her overrækker Andelsselskabernes formand, Bent Juul Sørensen, dirigentklokken til Landbrugsrådets præsident, Peter Gæmelke, efter det afgørende møde i december 2004. Foto: Søren Hytting.

Fra den 1. januar 2005 blev Landbrugsrådet og Danske Andelsselskaber sammenlagt til én hovedorganisation: *Landbrugsrådet* med en særlig andelssektion i rådssekretariatet. For at støtte Landbrugsrådets beslutningsproces har rådet – udover nævnte nye andelssektion – igennem årene nedsat en række stående og vedtægtsbestemte udvalg til behandling og analyse af særlige sagsområder. For eksempel ØP- og EU-udvalgene, der er nævnt tidligere i artiklen, et Forsknings- og Levnedsmiddeludvalg, et LOK-udvalg og et Samfundskontaktudvalg.

I sommeren 2006 blev det efter næsten 50 års virke imidlertid besluttet at nedlægge Landbrugets Afsætningsudvalg. De store fusionerede virksomheder på mejeri- og slagteriområderne er nu selv i stand til at tage sig af de opgaver, som udvalget dækkede på vegne af de mange små og mellemstore virksomheder, der oprindeligt udgjorde landbrugets afsætnings- og forarbejdningssektor. Med virkning fra den 1. oktober 2006 er Landbrugsrådets sekretariat endvidere indgået i en fælles administrativ enhed – *Servicecenter Axelborg a/s* –

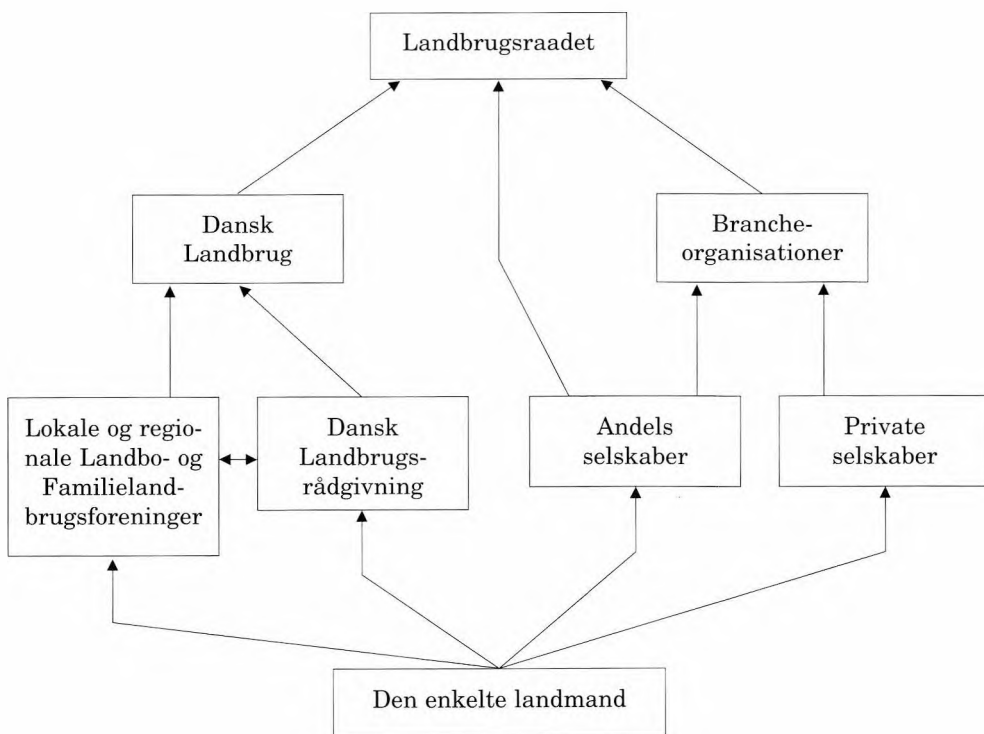

Fig. 8. Organisationsoversigt over situationen i 2006.

sammen med det nydannede DMA. Opdraget er at løse en række tekniske opgaver i fællesskab så som IT, telefonservice samt personale- og regnskabsfunktioner

Det nye landbrugsråds vedtægter er desuden tilpasset de ændrede forhold ved, at de store fusioner på forsynings- og afsætningsområderne nu er blevet direkte medlemmer af rådet. Landbrugsraadet afspejler nu, som også tidligere, de erhvervsmæssige forhold indenfor landbruget. Udviklingen er også – og ikke mindst – svar på de krav om fornyelse, som en globaliseret verden stiller.

Afslutning

Meget af det, der er fortalt her, er præget af, at jeg selv har været med i en del af forløbet fra min ansættelse i Landbrugsraadet som studentermedhjælp i 1956 til min pensionering i 1995. Forløbet af udviklingen i landbrugets organisationer kan sammenfattes som følger:

De lokale landbo- og husmandsforeninger er blevet færre og større, og det samme gælder landbrugets andelsvirksomheder, som står for langt størstedelen af landbrugets forsyning med grovvarer, samt forarbejdning og afsætning. Landbrugets øverste organisationsværk er nu senest samlet i de to hovedorganisationer, *Dansk Landbrug*, der i videste forstand dækker liv og virke på gårdene, og *Landbrugsraadet*, der dækker fælles interessefelter i forhold til udlandet samt forarbejdning og afsætning af landbrugets produkter.

Berlinmurens fald og Østblokkens opløsning var starten på et europæisk opbrud. Det gjorde ende på koldkrigens dans på afgrundens rand for at føre frem til noget nær et helt Europa ved EU's udvidelse med ti nye medlemslande den 1. maj 2004. Dertil kan tilføjes en stadig mere åben verden, hvilket alt sammen er en fordel og udfordring for Danmark og dermed også for landbrugserhvervet.

Til trods for de voldsomme ændringer, som landbruget har gennemlevet i det forløbne halve århundrede, har erhvervets produktion og afsætning aldrig været større – i skrivende stund udgør eksporten ca. 60 milliarder kroner om året. Det fortæller lidt om produktivitet og tilpasningsevne igennem årene. Landbruget og dets organisationer har levet i en verden, hvor fornyelse er en del af hverdagen under overskriften: *Vil du bevare må du forandre*.

Litteratur

Diverse dokumenter fra Landbrugsraadets arkiv på Axelborg, herunder referater af møder i Landbrugsraadet 1945 til 2005.

Claus Bjørn (red.), *Dansk mejeribrug 1882-2000*, De danske Mejeriers Fællesorganisation 1992.

Claus Bjørn. mfl. (red.), *Det danske landbrugs historie*, bd. 4 1914-1988, Landbohistorisk Selskab 1988.

Claus Bjørn, Erik Hovgaard Jakobsen m.fl. (red.), *Det handler om mennesker: Landbrugsrådet 1919-1994*, København 1994.

Claus Bjørn og Peter Ravn Rasmussen, *Dansk Familielandbrug 1952-2002*, Dansk Familielandbrug 2003.

Jakob A. Buksti, *Et enigt Landbrug?*, Århus 1974.

»Danmark og EU i 30 år«, *Profilavis*, nr. 4, 2003.

Henrik Hauch, *Landbrugsminister Henrik Hauchs erindringer*, Århus 1978.

Erik Hovgaard Jakobsen, *Historien om Axelborg 1920-1995*, København 1995.

Landbrugets Produktion og Økonomi, Landbrugsraadet 1946.

Landbrugsraadets årsberetninger, 1960 og 1961.

Clemens Pedersen, *Viden er nødvendig: LOK 25 år*, Landbrugets Oplysnings- og Konferencevirksomhed 1988.

Henning Schmaltz-Jørgensen, *Anders Andersens erindringer. Fortalt til Henning Schmaltz-Jørgensen*, København 1996.

Hanne Skovgaard, *Landboforeninger gennem 200 år*, København 2005.

Forfatter

Erik Hovgaard Jakobsen (f. 1925), Cand. Agro. 1956. Tillægseksamen i landbrugshistorie og politik 1958. Ansat i Landbrugsraadet 1956. Afgik som afdelingschef i 1995. Repræsenterede dansk landbrug i EU's økonomiske- og sociale udvalg 1978-94.

Summary

Danish Farming Organisations since 1945

- main themes and observations

In 1945, at the end of World War II, farming in Denmark found itself with an almost intact production system and a well-developed organisation. The organisation reflected the position of farming in Denmark as an export industry, and also the different group interests of the owners of both large and small farms. These interests were represented by a considerable number of different farming associations, which in total represented approximately 200,000 farms. The work of the local associations was co-ordinated via two national associations, the Federation of Danish Agricultural Societies and the Federation of Danish Smallholders' Societies.

The organisation of supplies, and the processing and distribution of produce, were traditionally done through the farming industry's own co-operative societies, which in 1945 still numbered countless small and medium-sized companies. There were approximately 1300 co-operative dairies, 62 co-operative abattoirs, 1500 fertiliser and feedstuff companies and 1000 outlets dealing with the sale of eggs. They were all organised in national associations, and these in turn had The Federation of Danish Co-operative Societies as a central organisation.

With the exception of the smallholders' associations, the main organisations within farming have been represented by the Agricultural Council of Denmark, which was set up in 1919. The Council was initiated because of the need, at the time, for closer co-operation between production on the farms and processing and distribution, which was undertaken by the co-operative societies both for consumption in Denmark and for export. The composition of the Agricultural Council has, however, changed repeatedly since then, due to changes within the industry and to external circumstance. Denmark's entry into the Common Market in 1973, in particular, coursed fundamental changes within Danish agriculture and its organisations.

The dramatic fall in the number of farms, particularly during the last 50 years, has led to a number of organisational changes, fusions and mergers. There are now fewer, but larger, agricultural and smallholders' associations. The same applies to the co-operative companies that are responsible for supplies, processing and distribution. There are only two companies running the abattoir and butchery industry today, for example. There are only approximately ten co-operative dairies, the largest of which, Arla Foods, is now an international company, with many farms in Sweden as suppliers. Similar changes have affected the other large co-operative societies. A good example is the organisation once known as the Federation of Danish Dairy Associations. It is now known only as the Dairy Association because there are no longer any local organisations to represent.

The main organisational network for farming today consists of the two main associations; Danish Agriculture, which in the broadest terms deals with everything to do with farm life, and the Agricultural Council of Denmark, which deals with shared interests in relation to the processing and distribution of farming produce. The Council's current articles of association have been changed to take account of the above-mentioned changes. The very large companies, which have been produced by fusions and mergers in the supply and distribution sectors during the last few decades, now have direct membership of the Council. It therefore represents, as it has done in the past, the situation of the agricultural sector within contemporary society. The changes are also to a large extent a response to the demand for modernisation, and to the challenges that the agricultural sector faces in a globalised world.

For the last 60 years the farming industry in Denmark and its organisations have together operated in a world where modernisation has been a part of everyday life, summed up by the motto usually known in English as "We must change in order to survive".

Træk af Bornholms landbrug 1946-2006

Det bornholmske landbrug var lige efter Den 2. Verdenskrig meget alsidigt med både animalsk og vegetabilsk produktion ligesom landbruget i resten af landet. I årene derefter kom specialiseringen med dertil indrettede bygninger. Hestetrækraft blev erstattet med traktorkraft, hvilket fremmede indførelsen af nye maskiner. I 1970'erne indebar strukturrationaliseringen, at mange ejendomme og gårde blev opkøbt og lagt ind under de færre og større gårde. Det specialiserede storlandbrug kom i gang og tog virkelig fart i 1980'erne og 90'erne. Landdistrikterne blev på en måde affolket, selv om andre grupper flyttede ind på flere af de tomme ejendomme, hvor de blev fritids- eller hobbylandmænd.

Den 5. april 1946 sluttede Den 2. Verdenskrig på Bornholm, da russerne med nogen forsinkelse trak sig tilbage efter at have »befriet« øen for tyskerne i 1945 ovenpå bombningen af byerne Rønne og Nexø i dagene den 7. og 8. maj. Det skete, mens resten af Danmark festede. Det normale liv begyndte dog hurtigt igen på øen.

For landbrugets vedkommende var et af de store problemer efter krigen, at der var stor mangel på arbejdskraft. Dette skyldtes blandt andet, at landbruget ikke var fulgt med i udviklingen på lønnings- og arbejdsområdet, så mange søgte andet arbejde og især i byerne. Som den første landsdel henvendte det bornholmske landbrug sig derfor til Arbejds- og Socialministeren, og berettede om, »at mange Gaarde har bortsolgt deres Kvægbesætninger, medens andre kører med stærkt nedsat Kapacitet«,¹ og man bad derfor om at måtte få allierede flygtninge til Bornholm. Det lykkedes ikke, men: »senere på sommeren kom der ogsaa smaa Kontingenter Basarabere, i alt 43 kvindelige og 28 mandlige, som der i det store og hele har været Tilfredshed med. En Del har dog forladt deres Pladser i Utide.«² Man søgte også at få arbejdskraft fra det nylig oprettede militær på øen stillet til rådighed i roelugningstiden, høhøsten og kornhøstens tid, og dette lykkedes bedre.

1. Det bornholmske landbrug efter Den 2. Verdenskrig

Hele øen er på 58.716 hektar, og havde 47.185 indbyggere i 1946. Der var i alt 3.561 brug, der tilsammen dyrkede 46.595 hektar jord.³ På denne tid var landbruget meget alsidigt. Det mest alsidige det vel nogen sinde har været. Man havde både agerbrug med korn, roer, græs og frø samt køer, svin og høns. Der var imidlertid meget få får, ænder og gæs.

Hartkornets fordeling på Bornholm 1946

	Antal	Areal i ha.
Gårde over 12 tdr. htk.	62	4.761
Gårde på 4-12 tdr. htk.	613	22.045
Gårde på 2-4 tdr. htk.	372	6.185
Gårde på 1-2 tdr. htk.	610	5.683
Huse over 1 ha.	1.904	7.921
I alt	3.561	46.595

Kilde: Danmarks Statistik 1946, tab. 47.

På øen var der 19 andelsmejerier samt et enkelt privat fællesmejeri, der aftog mælken fra de 25.267 køer. Kvægbruget havde spillet en stor rolle på Bornholm siden sidst i 1800-tallet. Det største antal stykker hornkvæg med godt 50.000 blev nået i 1939, hvorefter antallet er faldet⁴. Der var også et andels-svineslagteri i Rønne, som havde et særskilt slagtehus for kvæg. Her blev også holdt auktioner, som ofte gik fornøjeligt for sig. Endelig var der Kødfoderfabrikken i Nyker, som forarbejdede kødaffald og døde dyr.

Fjerkræavl var fremtrædende på øen, og derfor tilsluttede man sig i 1933 det nyoprettede Andels Fjerkræ Slagteri i Ringsted og sendte sine udtjente høns og slagtekyllinger dertil. På øen var der to ægpakkerier under Dansk Andels Ægeksport. Det ældste lå i Nexø og var fra 1906, mens det nyere opstod i Rønne i 1933.⁵

Korn, såsæd og kraftfoder samt kunstgødning med mere blev købt og solgt hos enkelte af de større købmænd, men den meste handel gik over nogle af brugsforeningerne samt de såkaldte pakhusforeninger, som der var ca. 40 af. Disse havde landboerne i de enkelte sogne eller i de enkelte mejerikredse etableret under Øernes Andelsforening, ØA, i Rønne. Der var også en afdeling af Dansk Andels Gødningsforening på øen, DAG, hvor man kunne købe kunstgødning, og her igennem gik ca. 80 % af gødningshandlen.

Som et resultat af krigens mangelsituationer blev Bornholms Andels Hørfabrik etableret i 1940 i Åkirkeby med 265 andelshavere, der forarbejdede den avlede spindhør.⁶

Ud over disse købs- og salgsorganisationer eller foreninger var der rundt om på øen, i de enkelte sogne, et utal af faglige foreninger inden for landbruget. Der var Mejeriforeningen med flere mejerikredse, kvægavlsforeninger med 34 kontrolforeninger og flere tyreholdsforeninger, svineavlsforeninger med flere orneforeninger, Dansk Fjerkræavlerforening med flere lokalforeninger under en amtskreds, hesteavlsforeninger med flere raceforeninger, husholdningsforeninger, biavlerforeninger og sikkert mange flere. Langt de fleste af forenin-

Fig. 1. Østerlars Maskinstation var en af de tidlige maskinstationer. Her ses ejeren, Hakon Hjorth-Hansen, ved jeepen og med sin nye selvkørende mejetærsker i 1952. Jeepen kom til Bornholm i 1948 med Marshall-hjælpen. Han boede i øvrigt på Bækkegård i Østerlars. Foto Bornholms Museum.

gerne havde medlemmer og repræsentanter for både husmands- og gårdmandsstanden. Overskyggende var de to samlende foreninger *Bornholms Landøkonomiske Forening* fra 1805 med godt 4.000 medlemmer og *De Samvirkende Bornholmske Husmandsforeninger* fra 1903 med 2.600 medlemmer. Medlemstallet oversteg ejendomsstallet, da der var flere tidligere jordbrugere med i foreningerne samt mange dobbeltmedlemmer. Man fik nemlig gratis billet til dyrskuet, hvis man var medlem af landboforeningen. De to foreninger rådgav medlemmerne på en lang række områder: Kvæg-, heste-, svine- og fjerkræavl. Hertil kom planteavl, grundforbedring, havebrug og husholdning, bygninger og maskiner, samt naturligvis regnskab. Alle de mange foreninger havde bestyrelser, der var valgt på demokratisk vis, og derfor havde de også stor styrke og indflydelse på øens udvikling.

Hvad producerede det bornholmske landbrug så lige efter Den 2. Verdenskrigs afslutning? Godt 62 millioner kilo kærneafgrøder og korn samt godt 276 millioner kilo rodfrugter. Dette kom fra 17.514 hektar med kærneafgrøder, 5.543 hektar med rodfrugter, 2.286 hektar med frø, 12.186 hektar med grøntfoder til enten græsning eller hø til foder samt 375 hektar, der lå brak. I alt var arealet på 37.904 hektar.

For den animalske produktion er det lidt vanskeligere af få de samlede tal, men de 12.974 køer, der blev kontrolleret i året 1943-44, leverede i gennemsnit 3.278 kilo mælk med 4,21 % fedt og 154,6 kilo smør. Denne ydelse var allerede i 1953-54 steget væsentligt, idet de kontrollerede køer nu i gennemsnit leverede 4.146 kilo mælk med 4,30 % fedt og 200 kilo smør.⁷ Disse ydelsestal er, vil vi senere se, steget ganske betydeligt op mod vor tid.

2. Udviklingen i årene efter Den 2. Verdenskrig

Landbo- og husmandsforeningerne havde faglige udvalg, hvor begge foreninger var repræsenteret, og var det fagligt oportunt, så var der også repræsentanter for Mejeriforeningen, slagteriet eller andre. Disse udvalg gik i gang med særdeles mange forskellige opgaver.

Byggeudvalget tog sig særlig af om- og nybygninger, hvor særlig isolering af staldene, særlig af lejerne, bundene i disse og ventilationen var vigtige emner ligesom bygningen af ensilagebeholdere. Men da man i 1949 fik en kvindelig hygiejnekonsulent i Mejeriforeningen, udtrådte Mejeriforeningen af udvalget. Man slog så udvalget sammen med Maskinudvalget, som blandt andet interesserede sig for udnyttelse af de på øen værende traktorer. Der blev derfor lavet kontrakter med otte traktorejere om arbejde for andre. Udvalget interesserede sig også for oprettelsen af maskinstationer og afholdt flere maskindemonstrationer. Her var det naturligtvis det nyeste, der blev vist. For eksempel kom den første mejetærsker til øen i 1947 og allerede året efter var to i gang. Radrensere, tværharvning af roer og blokhakningsmaskinen *Betaroto* blev også vist og demonstreret sammen med stubbehandling med tallerken- og stubharver samt maskiner til kartoffeloptagning, roeoptagning og ensilering. Man arbejdede i udvalget endvidere med elektrificering af trækraften på gårdene, så de ældre petroleumsmotorer kunne udskiftes. Trækraften til de store tærskværker, som mange tærskeselskaber havde, blev nu endelig erstattet af traktorer på gummihjul. Mange gårde fik tillige egne selvrensende tærskværker, der var afpasset efter gårdens behov, så tærskeselskabernes tid var ved at rinde ud. Men mejetærskerne vandt også frem, ligesom selvbinderne blev forbedret.

De årlige dyrskuer i Hareløkkerne inde midt i Almindingen blev udvidet i 1945-46, og fordi russerne havde revet de fleste bygninger ned, inden de rejste

Fig. 2. Dyrskuet i Hareløkkerne, midt i Almindingen, var et tilløbsstykke. De nyeste maskiner blev vist frem. Her ser det ud til, at en landmand overvejer købet af en Ferguson-traktor. Foto Kaare Rasmussen, 1958, Bornholms Museum.

i 1946, måtte der rejses nye. Der blev derfor mere plads til maskiner, og også her kunne man se alt det nyeste.

Efter Den 2. Verdenskrig blev landbrugsvognenes faste hjul erstattet med gummihjul eller vognene blev erstattet af helt nye, flade landbrugsvogne på oppustelige gummihjul. Gummivogne kaldtes de. Der blev sagt: *Den der vil køre på gummi, kommer til at ride på veksler*. Men sådan gik det nu ikke, gummihjulene og gummivognene var kommet for at blive.

Den vigtigste udvikling var imidlertid, at hestene blev erstattet af traktorer. Her hjalp Marshallplanen til. Flere nye amerikanske traktorer kom til øen, særlig John Deere, Oliver og Farmall traktorer. Det blev dog for det meste Fordson og især Ferguson-traktorerne, der vandt frem. Den sidste blev særlig populær med sit hydrauliske liftsystem og trepunktsophæng, hvor redska-

berne var fastgjort og kunne hæves og sænkes. Denne traktor passede især til de mindre landbrug, så her fik de også indpas, på bekostning af hestene. Men flere andre mærker fremkom også rundt om på øen.

Maskinstationerne gik foran med mejetærskere og sprøjtning mod ukrudt i markerne, hvilket var en ny ting. At kunne begrænse eller helt kvæle ukrudtet i markerne blev hilst velkommen af alle. Spredning af kunstgødning var også en ny ting, som de enkelte gårde hurtigt selv overtog. Der blev derfor behov for en egentlig undervisning i de nye maskiner, deres brug og vedligeholdelse. Dette blev med tilskud fra Marshall-hjælpen realiseret gennem oprettelsen af undervisningslokaler på Bornholms Folkehøjskole, der ligger mellem Almindingen og Åkirkeby.

Der blev også taget initiativ til at få en afdeling af Dansk Andels Maskinindkøb herover. Dette blev en realitet i 1952 med oprettelsen af Bornholms Andels Maskinindkøb, BAM, i Nyker – med navneforandring til DLAM i 1970'erne – der blandt andet forhandlede Oliver-traktorer. Der var også flere maskinforhandlere rundt om på øen, og de udvidede deres sortiment ganske betydeligt samtidig med, at de kunne reparere de mange maskiner og her særlig traktorer, selvbindere, tærskværker og mejetærskere. Disse maskinhandlere stod, sammen med DLAM, for leveringen af de mange nye maskiner til det bornholmske landbrug. Smedene, der før havde stået for meget af reparationsarbejdet og særlig for skoning af hestene, måtte se deres kundekreds svinde ind. Nye opgaver kom dog til, især med indlæggelsen af centralvarme i de mange hjem.

Bornholmerundersøgelsen 1968

I juni 1966 udkom undersøgelsen Bornholms Befolknings- og Erhvervsforhold. Øens erhvervsråd havde iværksat denne foreløbige undersøgelse for at få støtte til sit arbejde og idéer vedrørende de fremtidige erhvervsmuligheder. Derfor havde man bedt de enkelte erhvervsorganisationer og -grupper om at komme med bidrag hertil. Resultatet var ikke opløftende. Man forudså, at indbyggertallet ville gå ned, og at især landdistrikterne ville blive affolket, da mange landbrug – især de mindre – ville blive nedlagt. Transportproblemerne internt og især eksternt var et stort problem for alle erhvervsgrupper.

Det er spændende at læse om landbrugserhvervet og de forhold man opregnede. *Der var ca. 16.000 malkekøer på Bornholm fordelt på 2.391 besætninger. Antallet af køer vil antagelig i løbet af de næste 10 år blive reduceret til 10-12.000 køer, som ikke bør fordeles på mere end 400-500 ejendomme, det bornholmske landbrug har ikke mekaniseret malke- og staldarbejdet i samme grad som det øvrige land ... og ... at bornholmske bedrifter er for små til at bære omkostningerne herved ... Den indskrænkning af kvægholdet, man hidtil har gennemført, er blevet imødegået ved forøget korndyrkning, udvidet frøavl og ved tørreindustri for lucernemel og -piller.⁸ Syv procent af landbrugsarealet bruges til frøavl og fire procent til lucerneavl.*

Om svineproduktionen udtales: *men også her vil fremtiden kræve større produktionsenheder end de 2600 svinebesætninger med 100.000 svin, der findes i øjeblikket.⁹ Om fjerkræ- og æggproduktionen blev fremført: *Bornholms Fjerkræslakteri og tre ægpakkerier er i stand til at tage en større produktion end tilfældet for øjeblikket er.¹⁰ Og om fåreavlen, der nærmest var ikke eksisterende siges: *Der er stigende interesse på Bornholm for fåreavl, og der findes flere steder velegnede arealer til får. Arbejdet i den gamle fåreavlsforening er genoptaget.¹¹***

Om mekaniseringen var det særlig traktorernes indførelse, der blev behandlet. Der var den gang mere end 2.000 traktorer, men det skønnedes, at omkring 50 hektar per traktor giver en mere rationel udnyttelse af traktorerne. *Det modsvarer ca. 800-1000 traktorer på Bornholm som helhed.¹² En fare for overmekanisering forudses, og man anbefaler derfor fællesmekanisering ... Det er dyrt at begå fejlinvesteringer, og i fremtiden bliver det endnu dyrere at overmekanisere for blot at være sin egen herre.¹³*

For landbruget blev konklusionen at: *Landbruget er ved at gennemgå en ændring fra livsform til forretning, men selvstændigheden som bedriftsindehaver bør fortsat bevares. Man anbefalede blandt andet at:*

1. *En kraftig centralisering af organisationerne på Bornholm, der ved nydannelse af Bornholms Landbrugs Fællesråd koordinerer hele erhvervet.*
2. *at trafikproblemet løses sammen med andre organisationer.*

3. *Der bør foretages en analysering af, hvad Bornholm i virkeligheden kan producere.*
4. *En koordinering af oplysning, uddannelse ...*
5. *En forståelse for, at hvis vi skal løse disse opgaver, som trænger sig på med stadig større styrke, så skal der snart begyndes.¹⁴*

Dette arbejde med dets klare konklusioner førte frem til en opfordring fra Amtsrådet og Bornholms Erhvervsråd til, at der i 1967-68 blev nedsat et *Initiativudvalg* uden om landbrugsorganisationerne, men med deltagere fra de forskellige landbokredse, som skulle se på udviklingen af det bornholmske landbrug. Der skulle mere damp på det økonomiske lokomotiv, der trak det bornholmske landbrug, hvilket skal ses i lyset af, at man var inde i en periode med enormt store forandringer, og at det var overordentlig svært at tilpasse sig en fremtid, hvor alt ændrede sig.

Initiativudvalget holdt ofte møder og formålet var at skaffe: *Nye veje for landbruget, gøre landbruget mere effektivt.*¹⁵ Man engagerede professor Holger Gad og amanuensis cand.oecon. Ib Frank Jensen fra Økonomisk Institut i Århus, som først lavede en foreløbig analyse, og derefter en egentlig *Bornholmerundersøgelse*, der var mere konkret. Undersøgelsen byggede på spørgeske-maer og besøg med interview hos 600 landmænd fordelt over de seks areal-grupper, som undersøgelsen opererer med, – 5 hektar, 5-10 hektar, 10-15 hek-tar, 15-30 hektar, 30-60 hektar og over 60 hektar. 575 skemaer blev besvaret og resultaterne *fremtræder som en rapport som en samlet beskrivelse af knap 600 bornholmske landmænds nuværende produktionstilrettelægning, de gen-nemførte ændringer fra 1963 til 1968 samt disse landmænds overvejelser ved-rørende de nærmest kommende års ændringer i produktionstilrettelægningen. Om de nærmest kommende års udvikling for øens landbrug tyder landmænde-nes overvejelser på, at de seneste års karakteristiske udviklingstræk vil fortsæt-te, formentlig i forstærket tempo.*¹⁶

Denne fremtidstolkning blev også udtrykt på en mere direkte måde: *Analy-sen sandsynliggør, at udviklingen i den nærmeste fremtid vil medføre fortsat færre, men større ejendomme. Kornarealet kan forventes forøget, medens area-lerne med roer og græs bliver yderligere reduceret. Kvægbestanden på Born-holm vil fortsat vise tilbagegang. Derimod er der konstateret betydelig interes-se for en forøgelse af svinebestanden og hønseholdet, og produktionen af svine-kød og æg må formodes at stige. Det bornholmske samfund var stagneret i for-hold til det øvrige land. [Der]Mangler undervisningsfaciliteter efter gymna-siet ... Man sender ungdommen væk, eksporterer intelligens.*¹⁷ Om turister-hvervet udtalte Gad: *Den form for turisme som vi har på Bornholm vil altid kun blive et fattigmandserhverv, for man kan ikke tjene en årsløn på 4 måne-*

Fig. 4. Sideløbende med den nye teknik forløb arbejdet mange steder stadig på traditionel vis. Her såning på Almegård i Vestermarie i 1952, hvor gårdens to børn, Niels og Jens Jørgensen, følger med radsåmaskinen. Foto Kaare Rasmussen, Bornhoms Museum.

der. Og om de skoler, som blev bygget i 1960'erne, sagde Gad, at der efter 25 år ikke ville være tilstrækkeligt med børn til at fylde dem.¹⁸ Og her fik han også ret. Udviklingen er gået meget stærkere og meget mere drastisk. Gad brugte udtrykket: At frisætte arbejdskraft. *Jo mere der blev frisat (fra landbruget) jo rigere blev samfundet.*¹⁹

En deltager skrev hen over sit eksemplar af Bornholmerundersøgelsen: *Her lades alt håb ude.* Undersøgelsen blev ved fremlæggelsesmødet desværre afvist af hovedparten af det bornholmske landbrug. Professor Gad fik direkte besked om at rejse hjem til Århus.²⁰

Der kom dog det ud af undersøgelserne og fremlæggelsen, at *der blev nedsat et Formands Kollegie, med formændene fra Mejeriet, Slagteriet, BAF og Landbo- og Husmandsforeningerne. I stedet for at sidde hver for sig, skulle man tage at tale sammen.*²¹ Det fungerer stadig. Der var dog også det glædelige ved undersøgelsen på Bornholm, at den kunne bruges på Axelborg.

3. Udviklingen i bornholmsk landbrug efter 1968

Mange af de forudsigelser, Holger Gad kom med, er gået i opfyldelse – til overflod endda. Her tænkes særlig på strukturudviklingen med sammenlægningen af de mange brug til færre og meget større brug. På alle felter er der sket en rivende udvikling i landbruget, som vi vel egentlig har svært ved at forstå helt i dag.

Fig. 5. Pløjning med tre heste ved Kobbæens udløb i Østerlars i 1954. På den mindre strandmark ligger i dag en Campingplads. Foto Erik Pedersen, Bornholms Museum.

Kvæget og mejeribruget

Mejerisammenlægning blev en realitet op gennem 1960'erne, hvor de 19 andelsmejerier og det ene private mejeri blev nedlagt og slået sammen. Fra den 1. oktober 1970 kunne Bornholms Andelsmejeri starte i Klemensker på A/M Bjørndal og Andelsosteriet. Det kører stadig godt og er i dag det mejeri i landet, der betaler mest for mælken. Man satser på en produktion af oste af høj kvalitet, som vinder mange priser i udlandet, og der er stor eksport til blandt andet Amerika og Japan. I dag er antallet af leverandører dog nede på 54 besætninger. De tre besætninger er af ren Rød Dansk Malkerace (RDM), syv er Jerseybesætninger og resten Sortbroget Dansk Malkerace (SDM), Danish Holstein eller krydsninger heraf. Der er i alt ca. 12.000 malkekøer, der leverer ca. 39,5 millioner kilo mælk. Af besætningerne er kun én økologisk, da der ikke kan afsættes mere økologisk mælk på øen. Denne besætning forsyner dog en femtedel af øens befolkning med drikkemælk. Der har været flere økologiske mælkeproducenter, men de har måttet overgå til konventionel mælkeproduktion, da der ikke også var afsætning for deres økomælk. Mejeriet importerer i dag tilmed mælk i tankvogne fra Skåne, to til fire om ugen og somme tider daglig. Man er også gået sammen med Skånemejerierne om at fremstille ost i Hør-

by i Skåne. Her mærkes Bornholms isolerede beliggenhed, som desværre giver de transportproblemer, der blev nævnt i rapporterne fra 1960'erne, da der er grænser for, hvor meget frisk mælk man kan transportere over vandet.

Grovfoderet, som tidligere var roer og ensilage, er i dag erstattet udelukkende af ensilage af majs, græsafgrøder eller helsæd. Så landmændenes slæb med roerne er heldigvis ophørt. For staldenes vedkommende er de gamle bindestalde for længst afløst af løsdriftsstalde med et særskilt nedsænket malkeafsnit, hvor køerne går ind for at blive malket, får kraftfoder og kommer videre ud i stalden igen eller ud i den frie luft på markerne. Den første løsdriftstald blev opført på Bakkegård i Nylars sidst i 1960'erne. Inspirationen kom fra Sverige, hvor ejeren, Jens Brandt, havde set lignende stalde. Siden er alle kvægstalde overgået til løsdrift, også af dyreetiske grunde.

I 1984 indførte staten som følge af EF-medlemskabet en mælkekvote, som skulle begrænse produktionen af mælk. Man fik på Bornholm en kvote, som udgjorde 93,3 % af produktionen i 1983, men man kunne så søge om en højere kvote. 87 landmænd gjorde dette, men kun 34 fik en højere kvote, der imidlertid indebar, at ekstra 1,5 millioner kilo mælk kunne produceres på øen. Man kunne også søge om ophørsstøtte med 12 øre per kilo tidligere leveret mælk i en periode af syv år. Dette gjorde flere producenter, særlig ældre landmænd, og blandt andet derfor faldt antallet af mælkeproducenter.

I 1988-89 blev der leveret næsten 31 millioner kilo mælk af 216 leverandører, men kort efter var tallet faldet til 204 besætninger. Den leverede mælk var på kun 97,8 % af kvotens maksimum, hvor de resterende 2,2 % udgjorde 660.000 kg mælk. Årsagen var, at producerede man over, skulle der betales en *superafgift*, som gjorde den sidste del af mælkeproduktionen urentabel. Mælkekvotesystemet har bevirket, at flere producenter har forpagtet eller købt arealer, hvortil der hørte en mælkekvote, for dermed at kunne levere større mængder. Dette har igen forstærket strukturudviklingen mod færre og større brug.

Følger man udviklingen af leveret mælk til mejeriet fra 1982 til 2000, vil man se, at lavpunktet ligger mellem 1989 og 1992 med ca. 30 millioner kilo mælk mod 34,4 i 1982 og 39,8 i år 2000. De nyeste tal er 39,5 millioner kilo leveret mælk plus et tilskud fra Skåne på 17 millioner kilo mælk. Så udviklingen går i den rigtige retning. Men mejeriet kører endnu ikke i døgndrift, så der er principielt stadig plads til en kapacitetsforøgelse. Mælken blev i 2005 leveret af 63 leverandører, og tendensen er desværre faldende, da der kun er 54 i dag, så centraliseringen slår også igennem her. Der vil være færre og større besætninger i fremtiden.

Der har været og er en del fedekvæg, som især hobbylandmænd opdrætter, men betydningen er ikke overvældende. Af det økologiske kød er der en vigtig produktion.

Svineproduktionen og slagteriet

Da hestene erstattedes af traktorer, blev der plads i hestestaldene. Det var det første sted i de eksisterende bygninger, hvor der blev bygget svinestalde, og sådan er det fortsat. De steder, hvor man holdt op med køerne, indrettede mange også kostalden til svinestald. Ser man på de sager, som Landboforeningens Byggeudvalg behandlede, så er tendensen klar. Først blev de eksisterende stalde ombygget og udvidet, og senere kom nybyggerier af stalde til søer, smågrise og slagtesvin samt nogle få kvægstalde. For eksempel var der i 1985-86 17 sager om nye svinestalde mod tre kvægstalde, og i 1988-89 var det 14 mod to. En meget vigtig ting i de første årtier efter krigen var isolering og ventilering af de eksisterende stalde, de såkaldte I-V forhold, som skulle forbedres. Vinduerne spillede også en stor rolle. Spørgsmålet var, om de havde enkelt- eller dobbeltglas, og ved nybyggerier var det langt overvejende vinduer med dobbeltglas, der blev sat i. Man forøgede også lysarealet, så der både kom mere lys og bedre luft i staldene. De store nye svinestalde, man har bygget i de senere år, har ud over moderne klima anlæg også automatiske fodringsanlæg til enten tørfodring eller vådfodring. Varme og ventilering sker også automatisk. Disse anlæg er tilkoblet ejerens eller dyrepasserens mobiltelefon, så uregelmæssigheder hurtigt kan udbedres.

Der er siden 1960'erne sket en differentiering i svineavlen, som kan ses i staldbyggeriet, da nogen feder svin op til slagtevægt, mens andre har sobesætninger, hvor de opformerer smågrise til en vægt af ca. 30 kilo. Disse smågrise bliver delvis solgt til opfødning på øen, men ca. 50.000 smågrise sælges til andre svineavlere i Danmark eller Tyskland. Det føles som et problem på øen, at man ikke kan opfede alle de fødte grise og derved sikre en endnu større forsyning til slagteriet i Rønne, der så kan fastholde og udvide arbejdsstyrken.

Der er sket en meget væsentlig produktionsforøgelse af svineproduktionen, som kan vises på flere måder. Lige efter krigen var det gennemsnitlige antal smågrise, som en so kunne levere per år ca. 10-12 grise. I 2005 var gennemsnittet oppe på 25,6 grise per årssso, og det er målt på 40 besætninger på øen, hvor de største besætninger er med. En enkelt producent kom op på hele 30 grise per årssso. Dette skyldes dels, at man før lod smågrisene gå sammen med soen i syv til otte uger, inden man vænnede dem fra, hvorefter soen så kunne belave sig på at blive brunstig igen. I 1980'erne var man nede på 4 uger og forsøgte så med 3 uger, men er dog tilbage på de 4 uger før fravæningen.

De mange nybyggede stalde med klima anlæg og gode isolerede forhold samt med sektionering af forholdene for de forskellige dyr, polte, drægtige søer, søer med smågrise og fedesvin betyder også en del. Dette var mærkbart fra midt i 1970'erne. Man er også gået over til at ændre på racerne. Hvor man før

Fig. 6. I 2005 foregår pløjning og såning ofte med to traktorer lige efter hinanden. Den ene traktor er monteret med tre pløjelegemer foran og fem pløjelegemer bag på traktoren. Den anden traktor har harven monteret foran og såmaskinen samt efterharve bag på. Foto H.V. 2005, hvor Nexøvejen skæres af Grødby Å, Bornholms Museum.

1970'erne brugte renracede dyr af dansk landrace, brugte man siden krydsninger, de såkaldte LY-dyr, som da også har givet et løft til produktionen. Som det tredje kan nævnes, at man i slutningen af 1990'erne har fremavlet dyr, som har en større kuldstørrelse, således at soen føder flere grise per gang. I 1996 var et gennemsnitskuld på 11,1 grise og i 2005 på 13,5 grise. For at få så mange smågrise til at overleve og være sunde og raske – som jo er det, der er det vigtigste – indfører man af og til ammesøer, der tager sig af opfostringen af de overskydende smågrise der ikke er pattende til hos modersoen. Derfor kan produktionen komme op på i gennemsnit 25,6 grise per årssø her på øen.²²

Antallet af leverede slagtesvin er steget meget støt gennem årene. I 1982 blev der slagtet 261.000 svin, og i 2000 var det steget til 400.000. Denne store kapacitetsforøgelse har fordret, at slagteriet er blevet ombygget og rationaliseret flere gange. Fra starten i 1891 var det et lokalt andelsforetagende. I 1985 gik man sammen med slagterierne Nordvest på Sjælland, for senere i 1987 at

fusionere med Steff-Houlberg. Den seneste forandring skete i 2002, da øens slagteri blev inkorporeret i Danish Crown. Ved denne overtagelse blev der investeret et tocifret millionbeløb i at udbygge og rationalisere slagteriet.

I dag slagtes der årligt 420.000 svin fra 160 leverandører. Leverancerne er stigende, så der siden sidste årsopgørelse i 2005 yderligere er slagtet ekstra 10.000 grise. Slagteriet er imidlertid i gang med en yderligere ombygning og rationalisering, så slagtekapaciteten bliver endnu større og endnu mere rationel.

På øen ser man meget frem til at få et nyt biogasanlæg ved Åkirkeby, Bio-kraft A/S, som skal separere gyllen og omdanne det udvundne tørstof til andre produkter, der kan eksporteres. Dette vil bevirke, at der ikke skal køres så meget gylle ud på markerne, og at man derfor kan opfede flere grise på øen. Man kan måske derved undgå at sende de mange ekstra smågrise over vandet.

Et eksempel på denne specialisering og centralisering, der er sket i landbruget siden 1960'erne, er den storproduktion, som blev opbygget af brødrene John og Kay Wesths virksomhed I/S Vestergård. Med udgangspunkt i deres fødegård, som de overtog den 1. juli 1968, fik de efterhånden opkøbt en række andre gårde, så deres bedrift blev på 300 hektar. De opbyggede anselige staldanlæg med en stor produktion af slagtesvin og smågrise. Arbejdsfordelingen var således, at den ene bror stod for produktionen i staldene, mens den anden stod for produktionen på markerne. Den årlige produktion i 2004 kom op på 14.000 slagtesvin og 25.000 smågrise fra 1.600 søer.

Et andet godt eksempel på centraliseringen er Tingfogedgård i Ibsker. Ejeren driver 130 hektar og har opbygget en ny fedestald, hvori der kan produceres 6.000 slagtesvin per år. Dette er arbejde og indtjening nok til én mand de næste ca. 10 år. Hans kone er udearbejdende.

Miljøproblemer – miljøforbedringer

For at denne enorme produktion både af mælk og svin kan lade sig gøre, har det været nødvendigt at bygge mange helt nye stalde, mens problemet med produktionen af affaldet fra dyrene, gødningen, og udbringelsen af denne på markerne har måttet reguleres. Vandmiljøplan I blev vedtaget i 1987 for blandt andet at nedsætte udledningen af kvælstof i naturen. Der blev nu krævet ordentlige møddingsforhold, både for kvæg og svin. Og da man overgik til gylletanke, blev opbevaringskapaciteten også reguleret hen ad vejen.

Dette førte desværre til nogle fejlinvesteringer, da flere landmænd ikke ville bygge gylletankene større, end det var helt nødvendige på det pågældende tidspunkt. Senere måtte de udvide kapaciteten som følge af de ændrede krav, der fulgte. Der var ikke altid forståelse, især ikke fra flere af de ældre land-

Fig. 7. Høsten med selvbinder er blevet mekaniseret på St. Myregård i Nylars i 1953. Hestene er skiftet ud med en Fordson traktor. Det kræver dog to mand til arbejdet. Men tærskningen af kornet skulle stadig foregå for sig selv, enten fra stakke eller i laden. Foto Kaare Rasmussen, Bornholms Museum.

mænds side, for disse miljøkrav. I årsberetningen 1989-90 fra Landbofor-
 eningen kan man om miljøet og de dyreetiske krav således læse at: *Debatten
 bære præg af at man kan gøre meget for miljøet – med andres penge.* Men som
 den sidste bygningskonsulent siger: *med tiden fik landmændene dog også øj-
 nene op for at kravene var absolut rimelige og nødvendige, i dag er der vel in-
 gen landmænd som ikke synes at 12 måneders opbevaring af gødningen er nød-
 vendig for en effektiv udnyttelse af gødningens næringsstoffer.*²³ Hos den yngre
 og unge generation er disse forhold helt naturlige og nødvendige. Den skrappe
 miljølovgivning i Danmark betyder, at landbruget står stærkt, når landbruget
 i andre lande stilles over for de samme krav.²⁴

Fjerkræavl

Der har i årtier været et rimeligt stort hønsehold på mange gårde og ejen-
 domme på Bornholm. At holde et par hundrede høns var ikke ualmindeligt i
 årene efter Den 2. Verdenskrig. De producerede æg blev pakket i Nexø eller

Fig. 8. Med mejetærskeren flyttede hele høstarbejdet ud i marken. En lille Dronningborg, sække maskine trækkes her af en Fordson Super Major. Der er kraftoverføring til mejetærskeren. Arbejdet kræver stadig to mand og så skal halmen opsamles og presses bag efter, hvis ikke den brændes af direkte på marken. Foto Bornholmeren 1972, Bornholms Museum.

Rønne og brugt enten lokalt eller sendt over til resten af landet. De udtjente høns blev sendt til Ringsted Andels Fjerkræslagteri. Som en meddeler siger: *Hønsene derhjemme var til konstant irritation, for de blev sluppet ud, og om lørdagen skulle der være rent omkring møddingen og de satans høns svinede.*²⁵ I Amerika havde meddeleren set, at man havde et stort forbrug af slagtekyllinger. Dette havde ført til, at enkelte landmænd i slutningen af 1950'erne begyndte med en produktion af kyllinger direkte til slagtning. *Jeg havde en farbroder nede i Pedersker som sammen med Arne Nielsen Smedevang begyndte i det små [med slagtekyllinger], så det fængede, og jeg startede i det små, nærmest på fritid [hjemme]. Køerne på Spagregård blev sat ud, solgt, og det hele*

startede i 1959. Det var før jeg overtog gården, min fader var meget tolerant og lyttende og sagde, at det var dig, der bestemmer nu. Vi lavede kostald og kostaldsloftet om, hestestald og loft, alt sammen til slagtekyllinger, vi tog de gamle længer til produktion, og så var det i 1964, at vi byggede decideret til slagtekyllinger og igen i 1972. Efter nogle år blev de gamle bygninger for arbejdskrævende.²⁶

Fordi produktionen af slagtekyllinger steg på Bornholm, blev der i september 1965 indviet et fjerkræslagteri i Hasle, som var en afdeling af andelsslagteriet i Ringsted. Der var også et mindre fjerkræslagteri i Nexø, men det lå inde midt i byen og kunne derfor ikke udvides. Det fortsatte dog flere år fremover ved siden af slagteriet i Hasle. Senere er flere danske fjerkræslagterier gået sammen i Danpo, som afdelingen i Hasle også kom til at være en del af. Men da ledelsen ville nedlægge denne lokale afdeling gik nogle bornholmere sammen i år 2000 og overtog slagteriet som Bornpoltry A/S, hvor *Bornholmerhanen* nu er et specialprodukt.

Fig. 9. En selvkørende New Holland mejetærsker klarer her hvedehøsten i aftenlysets dahlende sollys. Der er korntank på mejetærskeren og halmen bliver snittet, så den er lige til at pløje ned. I dag er mejetærskerne to til tre gange så store. Foto Bornholmeren u.år. Bornholms Museum.

Produktionen af slagtekyllinger er stadig blevet forøget og rationaliseret. I 1969-70 producerede Spageregård for eksempel 11 hold kyllinger med ca. 18.500 i hvert hold. Kyllingerne havde en gennemsnitsvægt ved slagtning på 1.218 gram, hvilken de havde opnået på 51 dage. De havde forbrugt 2,65 kilo foder per kilo slagtet kylling. Disse tal er siden forbedret. I 1988-89 vejede en gennemsnitskylling på øplan 1.450 gram, som den havde opnået på kun 37-38 dage. Man kønssorterede også kyllingerne, og holdt dem adskilt indtil hønnerne var slagtefærdige. Herefter fik hanerne hele huset til de var 52-56 dage gamle og vejede ca. 2.800 gram. Det foder, som begge kategorier havde brugt, lå på 1,9 kilo per kilo tilvækst. Her er *Bornholmerhanen* allerede under udvikling.

Vi kan se, at antallet af slagtefjerkræ er steget fra 1,5 millioner kilo i 1982 til 2,7 millioner kilo i år 2000. De nyeste tal viser, at der i 2005 blev slagtet 1,7 millioner kyllinger med en vægt på 2,75 millioner kilo. Heraf var de 820.000 specialproduktet *Bornholmerhanen*, der vejer lidt mere end de almindelige kyllinger og sælges som et ferskt produkt i hele landet. Alle de slagtede hønekyllinger blev førhen frosset ned, men man er nu også begyndt på at sælge dem som ferske kyllinger. Kyllingerne bliver i dag leveret af kun fire producenter på øen.

Den anden produktion inden for fjerkræavl er produktionen af æg til videre salg. Her er mængden desværre i tilbagegang i de senere år med henholdsvis 3,2 millioner kilo æg i 1982 mod kun 1,7 millioner kilo i år 2000. I dag er også denne produktion samlet på meget få enheder. Men fjerkræ- og ægproduktionen på Bornholm er stadig af stor betydning for landbruget på øen. Som tidligere omtalt leveredes æggene førhen til et, så to og senere tre ægpakkerier, som alle senere indgik i Danæg. I dag er der på Bornholm tre producenter af æg til Danæg i Christiansfeld. Æggene bliver derfor hentet i kølebiler to gange om ugen. De 20 % kommer dog tilbage til Bornholm emballerede, mens resten, via Danæg, bliver solgt videre i den øvrige del af landet. Der er også en selvstændig lokal avler, Bornholmeræg, der sælger alle sine æg på øen. Denne erhvervsmæssige produktion sker med godt 100.000 høner, der lægger ca. 29,6 millioner æg om året. Efter den 1. januar 2007 vil der på Bornholm kun være én ægproducent til Danæg og én selvstændig producent.²⁷

Forbruget af foder, især i en fjerkræproduktion, men også i svineproduktionen, per frembragt kilo tilvækst eller produkt, er meget væsentligt. Prisen og kvaliteten på foderet spiller derfor en stor rolle. Dette fik i slutningen af 1960'erne og i 1970'erne flere producenter til at fremkomme med kritik af det i 1965 nylig sammensluttede foderstoffirma, Bornholms Andels Foderstofforening (BAF). Det viste sig, at man i Ålborg kunne få både bedre og billigere foder. Der blev ved Landbrugsrådets mellemkomst lavet direkte undersøgelser

Fig. 10. Halmen køres hjem i 1979 på Ellegård i Poulsker. Der ses mange stadier af landbrugets mekanisering på billedet. Halmen er presset i små eksportballer, køres hjem på en overskåret lastvogn, som tohjulet vogn, trukket af en Ferguson traktor. Foran står en gammel fast arbejdsvogn, læsset med grøntfoder. Denne vogn er med traktortræk, for hestene var væk for længst. Foto Bornholmeren, Bornholms Museum.

af foderforholdene på landsplan, og det resulterede i kritik og et længerevarende mistillidsforhold til BAF, som endte med, at den daværende direktør måtte gå af i 1981.

Fåreavlen

På Bornholm har fåreavlen altid spillet en ret stor rolle, men lige efter Den 2. Verdenskrig var der næsten ingen får tilbage, således kun 79 i 1950 mod 1904 i 1945. Siden er det gået langsomt fremad med avlen, og for nogle år siden blev virksomheden *Bornholmerfår* etableret. Den tegner kontrakter om afgræsning af offentlige og fredede arealer, og er i dag en virksomhed i god

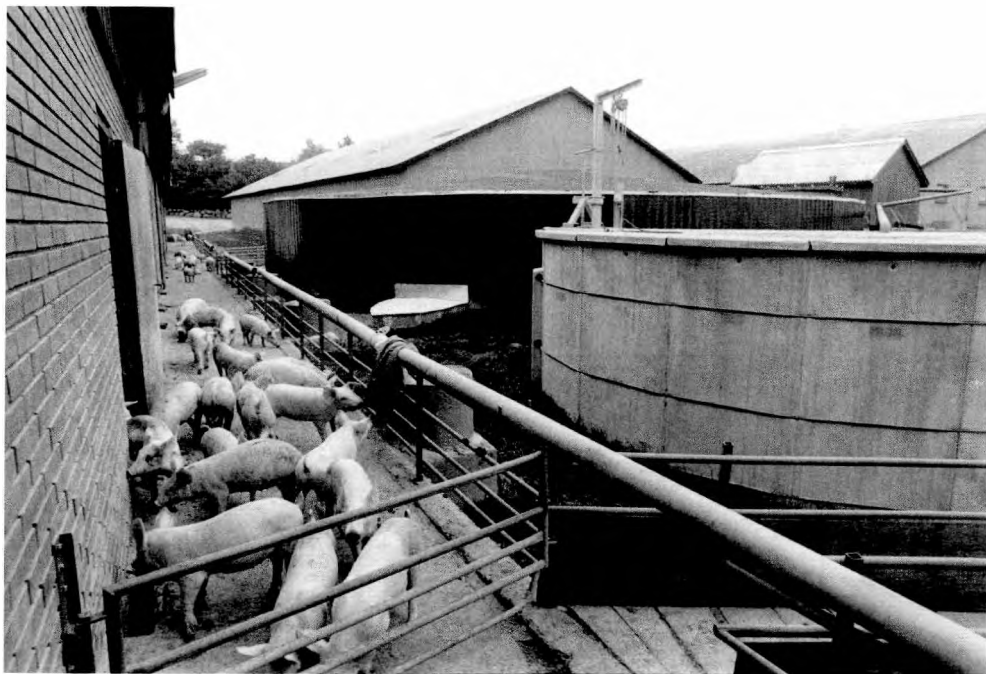

Fig. 11. Et større svinehus-kompleks, med »løbegang« fra de forskellige bygninger. Der ses også en nødvendig del af staldkomplekset, to gyllebeholdere med låg. Foto 1986, Bornholmeren, Bornholms Museum.

gænge. At spise lamme- og fårekød er kommet mere på mode igen, så også her er der en øget afsætning, selv om importen fra især New Zealand er en hård konkurrent.

Planteavl

Rene planteavlsgårde er der ikke så mange af mere bortset fra de, der drives af deltids- og hobbylandmænd. Nye landmænd på større brugsenheder er nødt til at sende planteafgrøderne gennem svin eller kvæg for at få en rimelig indtjening. Specialafgrøder spiller en vis rolle især som variation i sædskifterne. Klimaet på Bornholm med flere solskinstimer er særlig godt til frøavl, og særlig til raps, hvor vinterraps længe har været den største afgrøde, men er det ikke så meget mere, da antallet af hektar med raps er gået ned. Både hvid- og rødkløver er også fremherskende. DLF-Trifolium A/S i Åkirkeby, som øens eneste frøfirma hedder, er en af de stille, gode succeshistorier.

Særligt arealerne med vinterraps er dog udvidet lidt de seneste årtier på bekostning af vårraps, og lokalt bliver der presset megen rapsolie heraf. Tidligere forsøgte rapsolien anvendt til brændstof, men i den senere tid anvendes den også til spiseolie, hvor mærker som Allara og Lehnsgård Rapsolie er et af specialprodukterne inden for *Den Regionale Madkultur*.²⁸

I 1940 blev der etableret en hørfabrik i Åkirkeby. Det var en direkte følge af mangelsituationerne under Den 2. Verdenskrig. Efter krigen begyndte den at køre dårligt, men fortsatte indtil 1960, hvor den blev overtaget af Boværk, som var en fabrik, der tørrede lucerne til mel og piller. Forsøget med lucerne var begyndt på Brunsgård, og da ejeren samtidig var formand for Hørfabrikken, var det naturligt at flytte tørringen af lucerne hertil i 1960. At dyrke lucerne var en god afgrøde til variation i sædskiftet, særlig da planten opsamler kvælstof i rodknolde, som siden kan afgives til de næste afgrøder. Dyrkningen fortsatte op gennem tiden, hvor fabrikken blev overtaget af Shell-Farm i 1988 og af BAF i 1990 og senere, da denne blev overtaget af DLG, fulgte den med hertil for endeligt at blive nedlagt i 2003. De hvide røgskyer over Åkirkeby er ophørt, men anlægget er dog stadig intakt.

Et andet forsøg var Bioraf, også i Åkirkeby, som skulle maksimere indtægterne på korn og raps ved at fremstille biobrændsel. I samarbejde med Carlsberglaboratoriet i Valby udførte man fra 1988 forsøg med produktionen af biobrændsel. Man var nok lidt forud for sin tid, og da der fortsat ikke var megen lokal opbakning, måtte man stoppe i 1990. Anlægget bruges nu til presning af raps til rapsolie, så der er stadig en produktion på stedet.

Sukkerroer til Sverige, Finland og Tyskland

På Bornholm var der ønske om at dyrke sukkerroer, men det var forbundet med for store omkostninger at etablere en saftstation på øen og sende sukker-saften til videre bearbejdning på en fabrik på Lolland. I 1950 fik landmænd på øen imidlertid en henvendelse fra Skåne om leverancer af sukkerroer til en ny-etableret fabrik. Der blev straks tegnet kontrakt med avlere på et areal af 215 hektar. Roeaffaldet kunne så tages retur af avlerne i enten våd eller tør tilstand og anvendes til foderbrug. Gennemsnitsudbyttet blev det første år på ca. 250 hektokilo per hektar til en aftalt pris på 6,60 kroner per hektokilo. Nye maskiner blev demonstreret og taget i brug, så det gamle håndens arbejde blev lettet. En foregangsmand i dette var gårdejer og planteavlskonsulent Aage Brandt på Bakkegård i Nylars. Der blev også dannet en roedyrkerforening, hvis protokoller endnu findes.

Sukkerroerne gav vognmændene, der kørte roerne fra avleren til udskibningshavnene, arbejde, og havnene fik øgede indtægter. Avlen fortsatte med leverancer også til Finland og Tyskland. Et højdepunkt blev nået i 1964 med 825

hektar fabriksroer fordelt på 475 avlere. I 1969 måtte avlen imidlertid stoppe, da ingen af de tre lande ville aftage roerne mere. Man forsøgte en tid at organisere dyrkning af sikorierødder til en tysk aftager, men det viste sig, at der ikke var penge i avlen. Sukkerroeforeningen fortsatte dog for først at ophøre ved en generalforsamling i 1994. Den opsamlede formue på ca.»80.000 kroner blev efter vedtægterne brugt til forskellige foranstaltninger til fremme af den bornholmske planteavl.«²⁹

Blåbær og juletræer

En anden og meget mindre specialafgrøde blev dyrkningen af blåbær. Det var det førnævnte *initiativudvalg*, der nedsatte en specialafgrøde-forening i 1970. *Der skulle være flere specialafgrøder på Bornholm. Det havde vi gode planer om ... De fik en ekspert over fra [fastlandet] til at finde ud af, hvor blåbær kunne gro. Det kunne de på Vellensbygård i Nyker. Man var 11 landmænd, som gik sammen og etablerede blåbærplantage, og vi plantede. Det viste sig, at 11 kokke, var 10 for meget. Det endte med, at Brogård i Åker overtog det, det blev renoveret, arealet blev formindsket, blåbærrene er der stadig. Aftagerne af blåbær er Hotel Fredensborg og Kunstmuseet,³⁰ der bruger dem til nogle ganske dejlige kager.*

Juletræer er endnu en specialafgrøde. Flere gårde har plantet arealer til med for eksempel normansgran. Og efter en plan tilplantes der hvert tredje år arealer på ca. tre hektar, så der alene på Skovsholm nu er 18-19 hektar med juletræer. Der leveredes til julen i 2004 træer til England, Frankrig og Tyskland. Der kunne godt leveres flere, men det blev i så fald til en lavere pris, som man ikke var interesseret i.³¹ En anden gård er for flere år siden gået helt over til juletræer, og er derfor plantet til med disse træer af forskellig slags. Pyntegrønt er også en specialafgrøde, der bruges både på øen og andre steder.

Fortsatte miljøforbedringer og brug af edb

Miljøkravene for landbruget er ens over hele landet, men på Bornholm, der har så afvekslende og rig natur, betyder miljøforbedringerne særlig meget. For at begrænse udledningen af kvælstof og holde kontrol med brugen i landbruget, er det nu obligatorisk, at hver ejendom skal indsende gødningsplaner, der kontrolleres centralt. Der skal også laves sprøjteplaner, men de skal ikke indsendes, men forefindes på ejendommene, når der kommer eftersyn – og det gør der. I 1988-89 udførte Landboforeningen således 218 gødningsplaner for 10.500 hektar. De 168 planer blev lavet af Landbrugets EDB-Center i Århus, de 10 på edb lokalt og de 40 manuelt.

Her er vi samtidig ved en anden teknisk udvikling i landbruget, og det er

Fig. 12. Også hjemførelsen af malkekøer kunne mekaniseres. Her en formentlig avlsbruger i Sandvig, der »trækker« sine fem til seks køer hjem med en Ford Dexta traktor engang i 1980'erne. Foto Bornholmeren, Bornholms Museum.

brugen af edb. I dag er det på en bedrift utænkeligt ikke at have edb-styring af alle mulige forhold: staldsystemer, fodring, ventilation, varme, markdrift, gødningsplaner, sprøjteplaner og sikkert meget mere. Den enkelte landmand bruger i dag en del tid ved sit skrivebord og sin computer. Eller er det måske konen? Der blev førhen ofte sagt, *at en landmandskone kunne tjene mere ved skrivebordet end manden kunne ude i bedriften ved produktionen*. Dette blev sagt på baggrund af de mange love og forordninger samt dyretilskud og arealtilskud, men sådan er det ikke rigtig mere, da bedrifterne er meget større og derfor kræver en endnu mere kompliceret regnskabsførelse.

Samfundskontaktudvalg

I 1987-88 oprettede Landboforeningen et samfundskontaktudvalg. Der var nu så meget fokus, ofte negativt, på landbrugets gøren og laden, samtidig med, at der blev stadig færre og færre aktive landmænd og -koner. Et begreb som *Åben Gård* opstod, og kontakten til medierne, især til radio og fjernsyn, blev stærkt

udbygget. Selv om det ofte har været lidt svært at få ordentlige og positive budskaber frem, har samfundskontaktudvalget været med til at forbedre forholdene. Men det moderne landbrug med de stadig større bedrifter, de stadig større samlinger af dyr og brugen af gylle, kunstgødning og sprøjtemidler er dog desværre stadig klare mål for kritik, selv om grundlaget for denne kritik ofte er spinkel eller forkert. Men dette søger man løbende at gøre noget mere ved via en god kontakt til pressen. En egentlig pressemedarbejder har man ikke lokalt, men der er en pressetjeneste på Axelborg.

Ungdomsarbejdet og husholdningsarbejdet

Landbrugets organisationer har længe haft et fælles ungdomsarbejde i gang med både udvalg og konsulent. Dette arbejde, som stadig kører fint, har igennem årene været med til at oplære mange unge mænd og kvinder til landbruget.

En gren af husholdningsarbejdet blev at uddanne unge piger i moderne husgerning og børnepasning. Her blev der etableret en ordning med *et år i huset*, de såkaldte *kontrakt piger*, der vekslede mellem praktisk arbejde på udstationseringsstedet og teoretisk undervisning to gange om ugen. Denne ordning var særlig fremherskende på Bornholm og blev her ved længere end andre steder i landet.

Også arbejdet for de etablerede husmødre førte mange gode ting med sig ud over det rent praktiske med hus og hjem, mad og børn og meget mere. Den kulturelle del af livet blev sandelig også taget med. Foreningen *Aktive Kvinder på Bornholm*, der også er startet af landhusmødre, har nu overtaget dette udmærkede arbejde.

Landbrugets bygninger

Gårdene og ejendommenes bygninger er en meget vigtig del af en bedrift. De stærkt ændrede forhold efter Den 2. Verdenskrig har først gradvist ændret bygningerne for senere totalt at ændre bedrifternes udseende. Først ændrede man de eksisterende bygninger, som er nævnt ovenfor. Hestestalde blev til svinestalde, kostalde til svinestalde, til kyllingestalde eller noget andet. Men efterhånden som pladskravene blev andre, måtte man bygge helt nyt og af nye materialer.

Man ville i starten gerne bevare den lokale bornholmske byggeskik, men som bygningsbehovet blev større og større, var dette ikke muligt. En overgang byggede man nye længer af gule mursten. Som en konsulent sagde: *man skulle jo kunne se, at der var bygget nyt*. Den tid er forbi, og bygningerne skal nu være meget større for at kunne rumme de produktionsenheder, man har brug for. Mekaniseringen krævede nye maskinbygninger og maskinhaller, mens mejetærskningen af afgrøderne krævede lagerkapacitet i enten siloer i højden

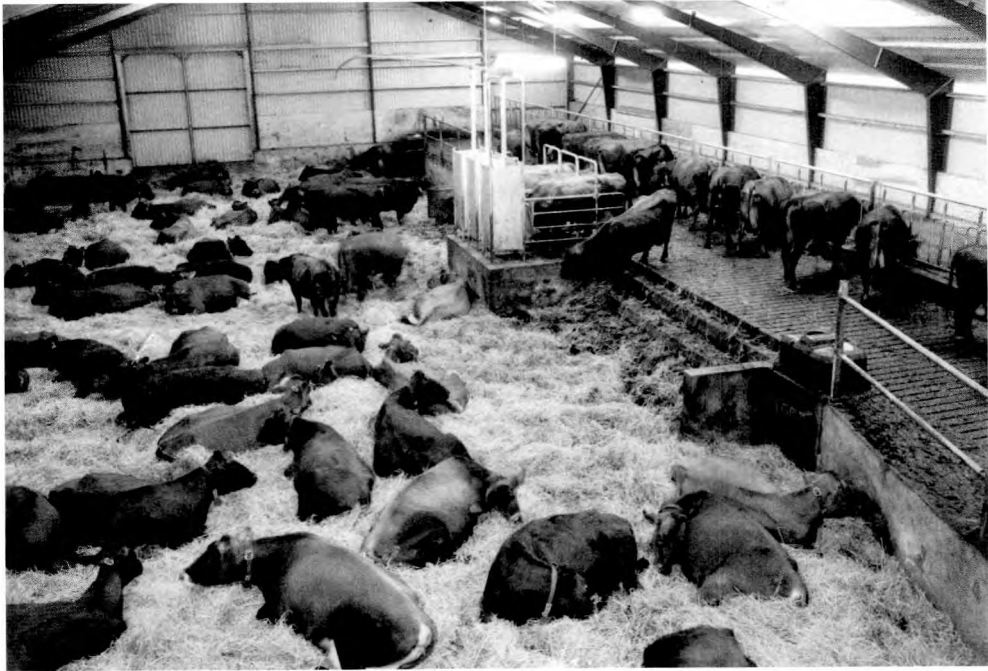

Fig. 13. De nye og større stalde til malkekvæg er alle løsdriftstalder med flere afsnit, som »sengeleje« til dybstrøelse, derfor trappen, foderafsnit samt malkeafsnit. I endnu større stalde er der bred fodergang i midten, hvor man kører ind med f.eks. fodervognen. Foto Bornholmeren u.år, Bornholms Museum.

eller som plansiloer, der bruges af mange i dag. Her kan man køre direkte ind og læsse afgrøden af, tørre den, hvis det er nødvendigt med luft- og varmekanaler i gulvet og så hente afgrøden igen med snegl eller frontlæsser.

Tørringen af afgrøderne er blevet en nødvendighed, efter at alle kærneafgrøder høstes med mejetærskere. Tidligere var det modtageren af afgrøderne, der nedtørrede den, så partierne blev lagerfaste. Men nu hvor hele eller det meste af afgrøderne bruges som foder i bedriften, er det nødvendigt at tørre eller blot gennemlufte afgrøderne hjemme. Dette kan som omtalt gøres ved, at der er indbygget kanaler med kørefaste riste i passende afstand i lagerbygningens gulve.

Siloer, de lodrette eller gastætte, er et andet bygningselement, som er meget fremtrædende ved et moderne landbrugsanlæg. Tidligere byggede man træsiloeer inde i ladebygningerne. Disse var forbundet med elevatorer, der kunne

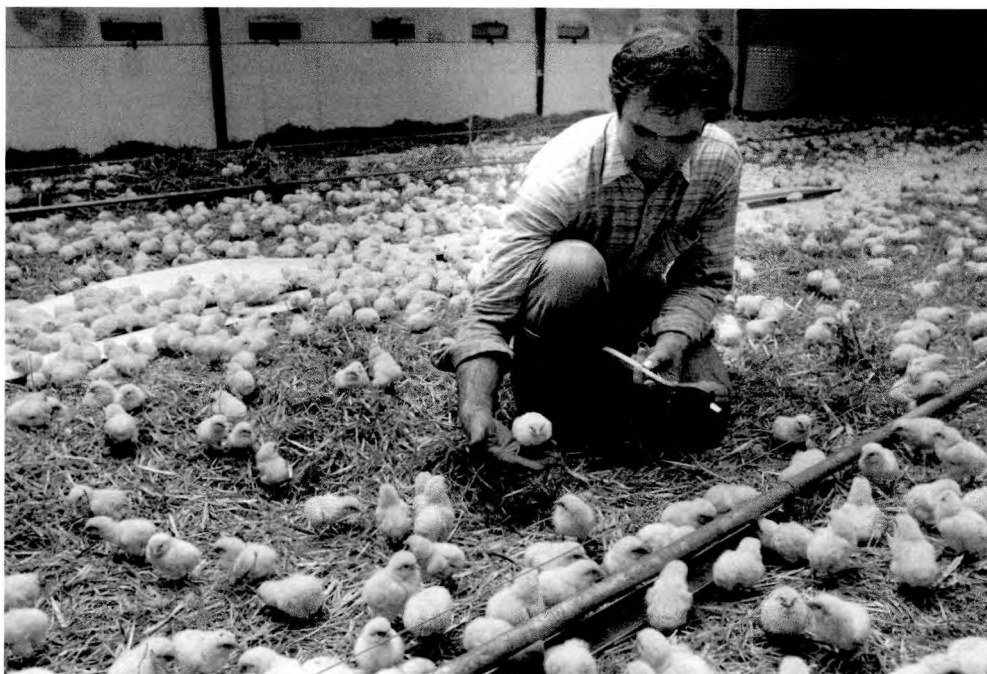

Fig. 14. Kyllinge- og ægproduktionen har længe spillet en stor rolle på Bornholm. Her ægproducent Viggo Kofoed med et nyt hold kyllinger i 1985. Foto Bornholmeren, Bornholms Museum.

føre afgrøden op i siloen og flytte den til et andet silokammer, hvis afgrøden skulle luftes. Ofte var det nødvendigt at bygge en hat på laden, som elevatoren eller sneglen gik op i. Dette er afløst af enten plansiloerne, som udefra blot ligner en almindelig bred længe, eller store stålsiloer, der rager godt op i landskabet.

På Bornholm blev der etableret et fælles bygge- og maskinudvalg, som foruden møder, foredrag og demonstrationer også en overgang foretog *den årlige byggevandring*. I 1955-56 besøgte man to gårde, som havde været helt eller delvist nedbrændt. Det ene sted var Boesgaard i Klemensker, hvor især den nye stald blev besøgt og forklaret. Den var opført i den traditionelle bredde på 14-15 m, hvilket giver plads for tre rækker husdyr på langs i stalden. Den østre del var indrettet med svinestald og et hjørne var skåret fra til hestestald, derefter var den midterste del af bygningen udnyttet til kornsiloanlæg på loftet og foderrum, kværnrums og mælkerums på tværs i hele bygningens bredde ... Ydervæggene var

opført af hulmur med brændte sten og leca (klinkerbetonmursten), gulvene var isolerede med indtil 10 cm leca-beton, svinestaldene var også isolerede i rensengangene, for at hindre sygdomme som lungebetændelse, som vi jo kender alt for godt, når grisene lægger sig til afkøling på de rå betongulve. Ventilationsanlægget var baseret på naturlig ventilation med indsugningsventiler og aftrækskorsten ... Vinduerne var støbejernvinduer, og det er vel et af de eneste punkter, hvor der kunne være ønsket en forbedring,³² på grund af varmeafgivelsen.

Senere beså man en avlsbrugerejendom, Bækkelund, også i Klemensker, hvor ejendommen havde været helt nedbrændt, så der var bygget ny stald, lade og stuehus. Her var vinduerne dobbeltglassede trævinduer og i stuehuset var der kælder under hele huset samt gæsteværelser og tørrerum på loftet. Ejeren udtalte: *Det er et hus, som enhver landmand skulle kunne tillade sig at bygge og videre vi landmænd er ikke skabt til at bo i saneringsmodne hytter, hvorfor skulle vi ikke, som den øvrige befolkning, kunne tillade os at bo i gode, velisolerede og velindrettede stuehuse med centralvarme og tæpper på gulvene.*³³

Disse besigtigede bygninger var dengang traditionelle. Vi hører også om, hvordan de eksisterende stalde på Spageregård blev lavet om til kyllingeproduktion for senere i 1964 og 1972 at blive erstattet af helt nye bygninger beregnet til denne produktion. Men ved bygningen af disse nye bygninger blev der taget hensyn til, at de også skulle kunne bruges til anden produktion, og bygningerne danner i dag rammen om en produktion af fedesvin, så man var lidt fremsynet dengang.³⁴ Mange store bygninger er siden blevet rejst på de efterhånden store landbrug.

Når en ny kvæg- eller svinestald står færdig, er det i dag almindeligt, at indbyde øens befolkning til at bese forholdene, inden der kommer dyr i staldene. Disse besøg giver ofte en frugtbar diskussion mellem brugeren og nogen af de fremmødte ældre og yngre landmænd. Ved at øse af fælles erfaringer kan man komme videre, og man kan altid lære et og andet ved at se noget nyt. Det firma, der har stået for byggeriet, er naturligvis også interesseret i sådanne besøg for dermed at gøre reklame for sine produkter.

En afledt effekt af de øgede miljøkrav, især med Vandmiljøplan I og II, er, at et lokalt støberi af byggeelementer igangsatte en produktion af gylletanke, *Mulebytanken*. Den ses ikke kun på øen, men også i det øvrige land, da firmaet også har en eksport af deres produkter.

Mekaniseringen af landbruget

Da hestene blev erstattet med traktorer, skete der en stor udvikling inden for trækraften. Hesteavlens gik hermed tilsvarende tilbage, og i Landboforeningens årsberetning 1955-56 kan man læse: *Hesteavlens er nu kommet så langt i tilbagegang, at udskiftningen af en hest på en mindre ejendom kan medføre an-*

Fig. 15 Arbejdet med roerne er blevet voldsomt mekaniseret, både såningen, udtyndingen og særlig aftopning og optagning, som her ses i fuld gang i 1988. Den store Ford 8210 har aftopperen / snitteren monteret foran og roeoptageren med aflæsser tank bagpå. En mindre Ford kører ved siden af med en decideret aflæsservogn, som her fyldes op. Siden er brugen af roer som foderafgrøde nærmest ophørt. Foto Bornholmeren, Bornholms Museum.

skaffelse af en traktor, begrundet med, at en tilfredsstillende hest ikke er til at opdrive. Traktorernes uafhængige kraftoverføring bevirkede en stor mekanisk udvikling, da det ikke alene var maskinens kørehjul, som sørgede for dette træk og for denne kraft. Mange nye maskiner så dagens lys og blev afprøvet med et positivt eller et mere negativt resultat. De forskellige maskinstationer ydede deres til fremme af udviklingen, og de var flere gange først med de nyeste maskiner.

En af opgaverne blev for eksempel at bekæmpe fluer ved sprøjtning, en anden at sprøjte afgrøderne på marken mod sygdom, ukrudt og skadedyr. Her gik maskinstationerne også foran, men snart kom der sprøjter på mange gårde.

En opgave for Landboforeningen og Husmandsforeningen var som sagt at uddanne de unge i vedligeholdelse af maskinerne, og her blev etableringen af fælles kurser som blandt andet afledte oprettelsen af egentlige værksteder på

Fig. 16. Majs, helsæd og andre grønafrøder bruges i dag til kvægfoder. Majssorterne er ændret, så de passer bedre til vort klima. Her høstes majs på Kratgård i Åker. En selvkørende majshøster kører med en aflæsser vogn og ved siden af køre en af gårdens traktorer med en nyere oversavet lastvogn, sikkert med tippelad, der fyldes med majs. Foto Bornholmeren, u. år Bornholms Museum.

gårdene et vigtigt led. Disse værksteder er i dag ofte meget velassorterede, og de fleste landmænd og deres hjælpere kan svejse, så mange opgaver kan klares hjemme på gårdene.

Med indførelsen af mejetærskere, bugserede såvel som de selvkørende, blev høstarbejdet flyttet ud på marken. Her skulle kornet eller andre afgrøder nu tærskes og kærnerne køres hjem, tidligere i sække og siden i løs vægt i kornvogne. Hjemme skulle afgrøderne læsses af til opbevaring i siloer indtil afgrøden skulle forbruges på ejendommen eller sælges. Var fugtigheden for stor i afgrøden måtte den tørres eller blot luftes for at kunne holde sig lagerfast. De forskellige siloformer, høj- eller plansiloer, er omtalt. Halmen skulle enten bjærges til brug for fodring og strøelse på gårdene eller snittes på marken for at kunne blive pløjet ned. En overgang blev meget halm brændt af på markerne, men det kom der forbud imod, da halmen kunne bruges i halmvarmeværker, som det for eksempel sker i Nexø. Den blev så bjærget, presset og kørt hjem. Nye maskiner til dette arbejde så også dagens lys: Lavtrykspressere, højtrykspressere og senest bigballe- eller rundballepressere.

Fig. 17. Der blev under og efter Den 2. Verdenskrig dyrket en del hør på Bornholm, som blev forarbejdet til spindhør på Bornholms Andels Hørfabrik i Åkirkeby. Den fungerede fra 1940 til 1960. Her er ruskningen af hør med maskine foretaget af »Bornholms landbrugsfotograf« Kaare Rasmussen i 1953. Bornholms Museum.

Mange gårde varmes i dag op med halm, korn eller træ eller en kombination af flere dele.

Arbejdet med roeafgrøderne blev også mekaniseret, hvorved meget af det tunge slæb forsvandt. Aftoppere af roetoppen, optagere af roerne og aflæssere foretog nu arbejdet. Senere, da man gik bort fra brugen af roer og over til majs eller helsæd til ensilering, kom der nye maskiner og bygninger frem. De gamle runde betonsiloer blev nu for små og uhensigtsmæssige. Plansiloerne vandt frem også som direkte siloer på marken, hvis det var nødvendigt. Der kom mekaniske ensilageskærere, og hjemme i staldene blev det større og større fodervogne, der fordelte foderet til især kreaturerne. For grisenes og kyllingernes vedkommende var det nemmere med automatiske foderanlæg i rørsystemer, hvor foderet på forhånd blev blandet og enten tørt eller vådt kunne sendes gennem rørene til dyrene. Større kværne og blandingsanlæg blev en del af disse foderanlæg.

For mange afgrøder blev det med mejetærskerne og grønthøsternes indførelse hensigtsmæssigt at skårlægge afgrøden først og så efter en passende tid

Fig. 18. Den moderne landmand sidder også på sit kontor, med Edb-maskine, regne- og kopimaskine samt papirer. Fastnettelefonen er delvis erstattet af mobiltelefoner, hvor også stald- og foderanlæggene kan kontrolleres. Steen Stender Ladegård er her et eksempel. Foto H.V. 2004, Bornholms Museum.

føre den op i en mejetærsker eller som grøntafgrøde i en knuser, der med en stor vogn kunne aflæsse afgrøden på marken eller hjemme ved gården. Det var vigtigt, at maskinerne ude i marken kørte konstant, og at traktorer med vogne kunne hente afgrøderne hjem.

Var det frø, især kløver, der var skårlagt og skulle vejre inden tærskningen, var det vigtigt, at man foretog en løftning af skårene, mens der var morgendug i afgrøden, for at de lette kærner ikke skulle falde af. Her kommer den enkelte landmands erfaring og kunnen til sin ret, for tabt afgrøde er ikke til at samle op igen.³⁵

Maskinfællesskaber blev dannet af flere gårde for at udnytte maskinerne bedre, da de blev stadig dyrere og dyrere. Men når det er flere gårde, der går sammen om maskiner, skal kemien hos de enkelte landmænd passe sammen. Maskinstationer er en anden måde at gøre dette på. Her betales per time udført arbejde, og så foretager maskinstationen også investeringerne. Med de stærkt øgede priser på maskiner kan dette være en måde til ikke at overmekanisere den enkelte bedrift, men som bedrifterne bliver større og større, er

der måske ikke længere altid så meget at vinde her. Specialmaskiner vil dog nok sjældent kunne betale sig på de enkelte ejendomme.

Man kan sige, at mekaniseringen af det bornholmske landbrug har fulgt mekaniseringen i resten af landet, og at de anvendte maskiner er de samme. Det er ikke mere smede, der producerer maskiner, som det var tilfældet i 1940-50'erne. Her skulle mange hesteredskaber ændres til traktortræk, mens enkelte smede kunne nylave for eksempel harver. Gummivognene er et kapitel for sig, for her kunne den enkelte smed godt fremstille en eller flere vogne. Men også her er tiden for længst løbet fra denne produktion af enkeltgenstande.

Gødningsspredere til staldgødning var en stor forbedring, som også fremkom efter Den 2. Verdenskrig, da traktorenes kraftoverføring kunne levere kraften til spredeaggregatet. De er i dag for det meste erstattet af store gyllespredere med slæbeslanger, så gyllen kommer ned mellem planterne. Frontlæssere foran på traktorerne har lettet uhyre meget af det tidligere håndens eller ryggens tunge løftearbejde ved læsningen af møget i møddingerne. Det er helt utænkeligt i dag ikke at bruge frontlæssere.

Det er blot at tage ud i landet og se på de store maskiner, der køres rundt med; de er ikke smedelavede mere. De er fra maskinfabrikker i ind- og udland. Den stærkt øgede brug af edb og internettet har også gjort, at mange bornholmske landmænd finder deres maskiner som brugte fra det øvrige land, så man kan skaffe det bedste til den rigtige pris. Bornholm er på denne måde ble-

Fig. 19. Maskinparken på Ladegård, Klemensker 2006. Hvert redskab har sin traktor. John Deere traktorerne er her blevet enerådende. Foto: Steen Stender.

vet koblet sammen med resten af landet trods den fysiske afstand. Man skal heller ikke glemme Skåne i denne sammenhæng. Herfra skaffes også nye og brugte maskiner til øen.

Økologisk landbrug på Bornholm

Der er selvfølgelig også gårde på øen, som bliver drevet økologisk. De økologiske mælkeproducenter er nævnt, men der er også andre økologiske landmænd, som vel mest er deltidslandmænd, og flere er ret markante. Økologien havde en turboudvikling i 1990'erne på grund af en særlig indsats fra Bornholms Familielandbrug i kølvandet på den store opbakning fra Christiansborg.³⁶ Desværre har to af de tre mælkeproducenter måtte gå over til konventionelt landbrug igen. Men effekten har åbnet øjnene for flere om, hvad det egentlig er, man gør ved jorden og dyrene, og det er særdeles positivt.

Bornholm og Den Regionale Madkultur

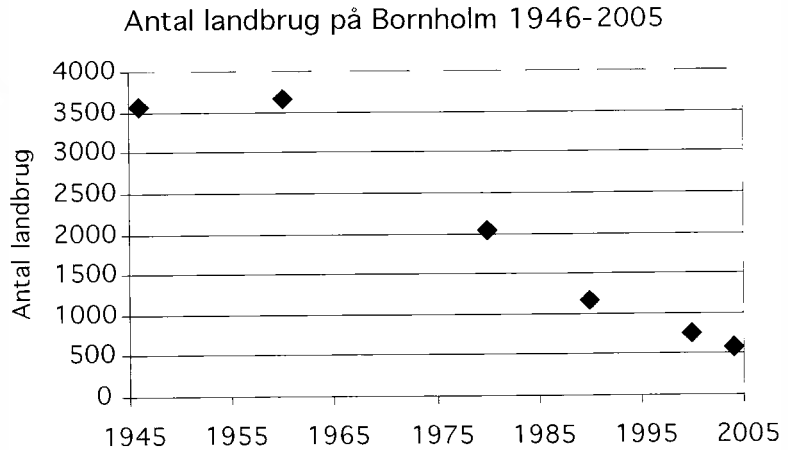
På linie med andre landsdele er flere producenter af specielle lokale fødevarer gået sammen i *Regional Madkultur Bornholm*. Her har i flere år været tilknyttet en madambassadør, som virkelig udbredte kendskabet til de gode lokale produkter, både her på øen og i det øvrige land, så arbejdet er blevet fremmet.

Produktet *Bornholmerhanen* er tidligere omtalt. Der er en *Håndværksslagter* i Åkirkeby med slagtehus og salg af bornholmsk produceret kød og pålæg. Her er Jørgen Christensen på Lille Hallegård i Østermarie en af pionererne med sin gårdbutik og sine pølser. Af produkter fra planteavlen er den bornholmske rapsolie tidligere omtalt, for øens klima er særlig velegnet til dyrkning af raps på grund af det gode klima med flere solskinstimer. Bornholms Valsemølle i Åkirkeby forarbejder mange spændende produkter, blandt andet durumhvede fra Frennegård ved Ibsker. Af bagere er det særlig Jesper Dam i Åkirkeby med sin produktion af *Bornholmske Rugkiks*, som i flere generationer har været et specialprodukt. I Svaneke er der etableret et bryghus, som forædler noget af øens korn til velmagende øltyper. Mejeriet i Klemensker er med sine oste, Bronzola og Bornholmsk Bleu, også vigtig i denne sag. En landmand i Pedersker har plantet et større stykke jord til med vinstokke og har en produktion af flere slags vin. Så der er meget at smage på fra det bornholmske landbrug enten her eller uden for øen, for mange af produkterne eksporteres til det øvrige land.

Landbruget som producent af natur

Fødevarerministeriet har igangsat et flerårigt projekt hvor landmænd frivilligt kan få lavet naturplaner for deres gårde og ejendomme. 30 har her på Bornholm taget imod dette tilbud om naturplaner, og heraf har 20 også fået lavet

Fig. 20. Antal landbrugsejendomme på Bornholm 1946-2004.

biologiske og kulturhistoriske tillæg til disse planer for deres ejendomme. Nu kender de ejendommene langt bedre end mange gjorde forud, og de vil passe bedre på naturen.

4. Afslutning

Skal man prøve at sammenfatte den udvikling, som det bornholmske landbrug har gennemlevet de sidste 60 år, så er udviklingen ikke så forskellig fra det øvrige land. Stordriften er så sandelig kommet til øen, og produktionen af svin og slagtekyllinger er stigende. Mejeriet må have tilskud af mælk fra Skåne for at kunne holde sin produktion, og dermed eksporten af oste, på et rimelig højt niveau. De forudsigelser, der blev gjort i slutningen af 1960'erne om især sammenlægning af landbrug og dermed menneskelig afvandring fra landbruget, har til overflod holdt stik. I dag er der kun ca. 550 egentlige landbrug tilbage, men de driver til gengæld også hovedparten af jorden. I undersøgelsen af Bornholms Befolknings- og Erhvervsforhold fra 1966 blev det forudset at: *Landbruget er ved at gennemgå en ændring fra livsform til forretning, men selvstændigheden som bedriftsindehaver bør forsat bevares.*³⁷ Dette er til fulde gået i opfyldelse, selvom udviklingen også skyldes den globale udvikling med de internationale markeders dominans.

Der blev i 1966 forudsat eller ønsket, at ... *en kraftig centralisering af organisationerne på Bornholm, der ved nydannelse af Bornholms Landbrugs Fællesråd koordinerer hele erhvervet.*³⁸ Dette er netop sket i foråret 2006 ved en sammenslutning af Bornholms Landøkonomiske Forening og Bornholms Familielandbrug til *Bornholms Landbrug*, hvor bestyrelsen består af halvt fra

hver af de tidligere foreninger. Den nye forening får fælles kontor og administration på Kannikegård i Åkirkeby. Det er en meget glædelig udvikling, som, selvom den blev forudsat og ønsket allerede tilbage i 1966, først nu har kunnet realiseres, forhåbentlig til stor glæde for det samlede bornholmske landbrugserhverv.

Det kan måske være svært rigtigt at fatte den meget store og gennemgribende udvikling, der er sket med landbruget, og mange tror måske, at landbrug stadig drives idyllisk efter en slags Morten Korch-princip. Forfatteren Knud Sørensen har forsøgt at vise lidt af udviklingen i sin lille novelle *Tallene* fra 1980. Den handler om hestenes overflødiggørelse ved indførelsen af traktorerne og dermed overflødiggørelsen af arbejdskraft. Han skriver blandt andet: *295.000 mand og 570.000 heste [blev] overflødige ... 1 mand til 2 heste. Et spand. Forestiller man sig nu disse 295.000 overflødige mænd med deres overflødige heste på vej ud af dansk landbrug, f.eks. ud over den dansk-tyske grænse ved Kruså, må man forestille sig en næsten uendelig række af mænd og heste ... [fortsætte ned gennem Europa] ... og i det øjeblik den første mand drejer ind på Peterspladsen i Rom, forlader den sidste mand grænseovergangen ved Kruså. Sådan en folkevandring svarer afvandringen fra landbruget til.*³⁹

Før var mand og kone plus et antal karle og piger beskæftiget på en given gård. I dag er det, lidt forenklet sagt, manden og hans edb-anlæg, der klarer en langt større del af bedriften. Som en landmand sagde engang: *Mange sidder ensomme for enden af markvejen, med en madpakke i køleskabet, hvor konen er udearbejdende.*⁴⁰ I de seneste år er der med etableringen af endnu større brug sket en tilbagevendende af fremmed arbejdskraft på disse gårde, hvor der er mere arbejde end bonden og eventuelt hans medhjælpende hustru kan klare.

Skal man slutte med nogle tal, må det være over udviklingen eller nedgangen af antal ejendomme på Bornholm. I 1946 var der 3.561 landbrugsejendomme, i 1960 var der 3.650 og i 1980 var antallet faldet til 2.029. Herefter er det gået stærkt, i 1990 var der 1.170, i 2000 var der 743 og i 2004 var der kun 586 landbrugsejendomme.

Der er i dag ca. 12.000 stk. kvæg, ca. 260.000 svin, ca. 140.000 høns og kyllinger, knap 1.000 får og 241 heste, som er til hobbybrug. Dette er det bornholmske landbrug i 2006.

Litteratur:

Interview med bornholmske landmænd 2004 foretaget af forfatteren, findes på Bornholms Museum.

Analyse af Det Bornholmske Landbrug, Bornholms erhvervsråd 1968, af Holger Gad og Ib Frank Jensen.

Bornholmerundersøgelsen 1968, Landbruget på Bornholm, København 1969.
Bornholms Befolknings- og Erhvervsforhold, rapport udgivet af Bornholms Erhvervsråd, juni 1966.
Bornholms Landøkonomiske Forening, Årsberetninger, 1946-2006.
 H. Brandt Nielsen, »Andelsbevægelsen på Bornholm«, *Bornholmernes Land, Øen i Øst*, bd. 2, Rønne 1944, s. 125-144.
 Aage Brandt (red), *Bornholms Efterslægtsselskab og Bornholm landøkonomiske Forenings virksomhed 1805-1955*, relevante afsnit. Rønne 1958.
Dansk landbrugsstatistik, 1946-2005.
 Erik Hougaard Jacobsen, *Sukkerroer på Bornholm til Sverige og Finland*, Gl. Estrup 1999, s. 89-95.
 Ann Vibeke Knudsen, *Bornholms Andelsmejerier 1886-1986*, Bornholms Museum 1986.
Statistisk Årbog, 1946-2005.

Noter

1. Aarsberetning for Bornholms Landøkonomiske Forening, 1945-46, s. 13.
2. Samme s. 14.
3. Danmarks Statistik 1946, tabel 47.
4. Bornholms Andelsmejerier 1886-1986, s. 8.
5. Bornholmernes Land, 1944, s. 137-139.
6. Bornholmernes Land, 1944, s. 137-141.
7. Bornholms Efterslægtsselskab og Bornholms landøkonomiske Forening 1805-1955, 270.
8. Rapport: Bornholms Befolkning og Erhvervsforhold, juni 1966. s. 42.
9. Samme s. 42.
10. Samme s. 42.
11. Samme s. 42.
12. Samme s. 41.
13. Samme s. 41.
14. Samme s. 41f.
15. Oplyst af tidligere erhvervschef Aage Kure.
16. Bornholmerundersøgelsen 1968, s. 80.
17. Notat fra Økonomisk Statistisk Afdeling (Århus Universitet) maj 1969, OW/LL s. 17.
18. Carl Otto Koefoeds referat af mødet i interview til forfatteren 2004, s. 2.
19. Samme s. 3.
20. Afsnittet bygger på Bornholmerundersøgelsen 1968, på mødereferater og på interview med Carl Otto Koefoed, der var formand for Initiativudvalget.

21. Samme s. 2.
22. Oplysningerne er givet af svineavlskonsulent Stig Andersen, Bornholms landbrug.
23. Indlæg fra tidligere bygningskonsulent Finn Stange oktober 2004.
24. Oplyst af gårdejer Thor Kure, Mønstergård.
25. Interview med Arne Kofoed tidligere Spageregård, Nylars.
26. Samme.
27. Oplysninger fra ægproducent Hans-Henrik Viborg.
28. Produktionen af Allara er ophørt i foråret 2006.
29. Erik Hougaard Jacobsen 1999. s. 89-95.
30. Interview med Carl Otto Kofoed 2004.
31. Artikel i Bornholms Tidendes Weekendtillæg 27-28. nov. 2004 om Skovsholm fra 1900 til i dag, der bygger på interview med ejeren Niels Kofoed.
32. Landboforeningens Årsberetning 1955-56, Byggeudvalget.
33. Årsberetning for Bornholms Landøkonomiske Forening 1955-56, s. 28.
34. Interview med Arne Kofoed tidligere Spageregård.
35. Efter interview med Gunner Hansen tidligere Randkløvegård i ØM.
36. Oplyst af gårdejer Thor Kure, Mønstergård.
37. Bornholms Befolknings- og Erhvervsforhold, juni 1966, s. 43.
38. Samme s. 43.
39. Knud Sørensen, *Bondeslutspil*, s. 159, 1980
40. Udtalt af Jens Erik Kofoed, Brogård.

Forfatter

Henrik Vensild. Født 1942, landbrugsmedhjælper i Jylland 1956-59, magister i Europæisk Folkekultur 1972, leder af Bornholms Museum 1972-96, herunder også Bornholms Kunstmuseum 1972-87. Leder af Dansk Landbrugsmuseum på Gl. Estrup 1996-99, medlem af Fødevareministeriets Genbevarende Udvalg i nogle år. Museumsinspektør ved Frilandsmuseet i Lyngby 2000-2002, siden freelance museumskonsulent med opgaver på både Bornholm og *ovre*.

Summary

Features of farming on Bornholm from 1946-2006

Developments within farming on the island of Bornholm since the Second World War have been specific to Bornholm, precisely because it is an island. This means that long transport distances and times to the mainland, together with factors such as a limit on the possible size of companies, farms and associations, have to be taken into account continually.

Immediately after the war farming on Bornholm was general and, as in the rest of the country, included both arable and pastoral farming. In the years

that followed farmers began to specialise, and the replacement of horses with tractors also encouraged the introduction of new machinery.

Gradual structural changes, which also affected the agricultural sector, led to a survey of the state of farming on Bornholm and the future of agriculture on the island. The survey was carried out in the late 1960s. Holger Gad, a professor of economics, predicted in the survey that there would be far fewer, but larger, farms in the future, with a marked increase in pig farming. Although many people at the time did not believe the predictions in the report, several of these have become a reality. This is particularly true with regard to the trend towards fewer, very large farms – a trend that started in earnest in the 1970s. In 1946 there were 3,561 farm properties on the island. In 1960 there were 3,650, but in 1980 this had fallen to 2,029. The process has accelerated since then; in 1990 there were 1,170, in 2000 there were 743 and in 2004 there were only 586 farms left on the island.

During the same period there has also been a shift away from the type of general farming that was typical after the war. Specialised large-scale farms developed particularly during the 1980s and 90s, and the rural districts were to some extent depopulated. Production of pork and chicken has increased, and the island's dairy has to import milk from Skåne, an area of southern Sweden, in order to keep production and export levels of cheese at a reasonably high and profitable level.

Before specialisation, farms were usually run by a married couple, with a number of farm hands, both men and women, employed at the farm. In general today, although it is perhaps a slight oversimplification, it is the farmer with a computer who looks after most of the farm. As one farmer put it "A lot of farmers sit on their own at the end of a field, with some sandwiches in the fridge, and a wife who is out at work". In recent years, due to the establishing of even larger farms, there has been a return to the use of foreign 'guest' workers on these farms, because there is too much work for the farmer to do, even if his wife works with him. However, this does not change the fact that the predictions that were made at the end of the 1960s – particularly with regard to the merging of farms and the depopulation that would follow this – have proved to be absolutely accurate.

Hanne Christensen

Landboliv 1950-2000 – kontinuitet eller brud?

En historisk-etnologisk punktundersøgelse af
fire midtsønderjyske gårde

Udviklingen på fire midtsønderjyske gårde er undersøgt med det dobbelte formål at dokumentere de omfattende fysiske og strukturelle forandringer inden for landbruget i de sidste 50 år, set indefra, og at indkredse, hvordan udviklingen har påvirket landboidentiteten. Samtidig søgte museet efter en metode, der kan anvendes ved bondegårdsundersøgelser i andre egne af landet. Der er anvendt en kombination af historisk og etnologisk tilgang, således at der både etableres konkret viden og gennem interviews søges bag om de beslutninger, som løbende er truffet på gårdene. For hver af de fire gårde er der indsamlet et nuanceret empirisk materiale, som med henblik på identitetsspørgsmålet er sammenstillet med Thomas Højrup's livsformsteori.

I anledning af årtusindskiftet gik Aabenraa Museum ved artiklens forfatter med i en tværmuseal arbejdsgruppe vedrørende begrebet *identitet* og museernes mulighed for at medvirke til at dokumentere denne. Som inspiration fungerede ikke mindst den undersøgelse af vestjysk identitet, som museumsinspektør Ellen Damgaard, Lemvig Museum, havde gennemført i 1999.¹ Aabenraa Museum, der har landboforhold som amtligt speciale, valgte i forlængelse heraf at se på, hvordan *landboidentiteten* havde det efter de sidste 50 års voldsomme omvæltninger inden for landbruget på såvel det materielle som immaterielle plan. Kunne der skimtes kontinuitet, eller var bruddene altdominerende?

Oplægget blev specifikt gennemdrøftet med museumsinspektør Kirsten Rykind Eriksen fra Egnsmuseum i Egtved, og ideen mødte generel velvilje ved fremlæggelse i museernes landbrugspulje. Både i Egtved og andre steder har museerne set nærmere på landbrugets udvikling i nyere tid, og alt i alt kan det fastslås, at landbrugets forhold efter Den 2. Verdenskrig er ved at komme på museernes dagsorden. Det sker sideløbende med fokuseringen på industri-samfundets kulturarv, som selvsagt også omfatter det moderne landbrug.

En ansøgning til Kulturarvsstyrelsen om projektmidler fra Rådighedssummen førte til en bevilling, som muliggjorde et fire måneder langt projektførløb. Arbejdet blev indledt omkring årsskiftet 2002-03, og gennemførtes af etnolog Laura T. Clausen i samarbejde med Aabenraa Museum og lokalarkivet.

Undersøgelsen blev gennemført på fire gårde i Rødning kommune og er overvejende baseret på interviews. Resultatet blev en rapport, som danner grundlag for denne artikel.² Interviewene er gennemført efter sekvensmetoden, hvilket vil sige, at gårdene er besøgt og personerne interviewet flere gange, hvorved der gradvis er skabt en mere dybtgående og åben dialog. Spørgsmålene vedrørte som nævnt både materielle og immaterielle forhold. De immaterielle spørgsmål er gengivet nedenfor. Der er således indsamlet både konkrete data vedrørende de fysiske og strukturelle forandringer og indkredset beslutningsmønstre og livsformstemaer, der vedrører måden, hvorpå de enkelte familier har tilpasset sig eller styret udviklingen.

Talmæssigt er landmændene og deres familier i dag en minoritet på landet, hvilket yderligere begrundet en undersøgelse af, om de traditionelle landboværdier også er forsvundet, eller om de har været sejlvivede nok til at overleve i en mere eller mindre ren eller transformeret udgave. Alternativet kunne være, at de bykulturelle – urbane – værdier, har fået overtaget også i landbofamilierne, som er omgivet af tilflyttere og pendlere, der fortrinsvis arbejder i byerhverv. Med glidningen fra industri- til informationsfund er den almindelige udvikling ikke blot sporet ind på urbane livsformer og værdier, men den har også fået en international og global orientering. Hvilke overlevelsesmuligheder rummer denne udvikling for den traditionelle landbolivsform?

Den teoretiske ramme og de konkrete spørgsmål

Undersøgelsens etnologiske tilgang tager udgangspunkt i Thomas Højrupps livsformsanalyse fra 1980'erne.³ Det sker ud fra et håb om, at teorien nu en snes år efter sin tilblivelse, hvor samfundet og ikke mindst landbrugets vilkår har ændret sig, kan benyttes til at beskrive specifikke begreber og relationer, som ellers kunne være vanskelige at indkredse. Udviklingsperspektivet kan samtidig ses som en udfordring af livsformsteorien, der er defineret som *dynamisk*: Med vekslende og ændrede produktionsmåder, følger vekslende og ændrede livsformer.⁴ Med andre ord vil der forhåbentlig på overbevisende grund kunne etableres eksempler på, hvordan dynamikken initieres og giver sig tilkende i interaktionen mellem de forskellige livsformer.

Livsformsanalysen – en præsentation⁵

I ethvert samfund er udviklet en række økonomiske, politiske, juridiske og ideologiske relationer, som grundlæggende styrer samfundet. I det moderne vestlige samfund sameksisterer således to produktionsmåder, der hver især er bærende af kendte livsformer. *Den kapitalistiske produktionsmåde* og *den enkle vareproduktion*. De afføder hver især bestemte livsformer.

Den kapitalistiske produktionsmåde er karakteriseret ved, at producenten – det vil sige den, der reelt producerer – hverken ejer produktionsmidlerne eller det færdige produkt. Producenten, det vil sige arbejderen, stiller sin arbejdskraft til rådighed for en arbejdsgiver og modtager til gengæld en løn, fastlagt af den, der ejer produktionsmidlerne eller af arbejdsmarkedets parter. Producenten sælger i praksis sin tid, og i denne tid fralægger han eller hun sig muligheden for selv at bestemme, hvad der skal produceres. Delingen mellem arbejdstiden og tiden udenfor, fritiden, kommer dermed til at stå i indbyrdes kontrast. Arbejdet bliver et middel, hvormed mål i fritiden kan realiseres. Det gælder for eksempel investeringer i bil, møbler, husholdningsmaskiner, tøj og ferier. Denne praksis udgør *lønarbejderlivsformen*.

Fra den kapitalistiske produktionsmåde kan yderligere udledes den *karrierebundne livsform*, som er karakteriseret ved at være produktudviklende, egnet til management i form af ekspertise, der gør en virksomhed bedre rustet i konkurrence med andre virksomheder. Bærere af denne livsform udbyder deres viden og ansættes til at løse konkrete opgaver, som de til gengæld modtager en individuel gage for. For den karrierebundne livsform er udfordringer, handlefrihed, selvudvikling og mobilitet centrale elementer. Arbejdet udgør et mål i sig selv, og derfor eksisterer heller ikke det samme skel mellem arbejde og fritid. Aktiviteter ud over arbejdet er et middel til at fremme arbejdet eller til at koble af og lade op til nye præstationer i karrieren. Baglandet, det vil sige familien, skal så vidt muligt bakke op om hans eller hendes arbejde og medvirke til at fremme dette.

I *den enkle vareproduktion* er ejeren af produktionsmidlerne samtidig den, der producerer, og den, der råder over færdigproduktet, som kan afhændes på et marked, hvor midler til ny produktion indhentes. Til denne produktionsmåde er knyttet den *selverhvervende livsform*, hvor der ikke skelnes mellem arbejde og fritid. Arbejdet anskues som et dagsværk. Ansvar for virksomheden hviler permanent på ejeren, som omvendt er fri til selv at tilrettelægge driften. Virksomheden er organiseret blandt få i en familie, et lav etcetera. Privatøkonomi og virksomhedens økonomi er forbundne kar. Virksomhedens overgang fra én generation til en anden er en vigtig proces, hvor aktørerne skal undgå både tab af tempo og kapital. Den enkle vareproducent står i konkurrenceforhold til øvrige producenter på markedet, men er forholdsvis konjunktur-resistent i og med organisationsformen, hvor ekstra kræfter kan sættes ind i krisetider.

De tre nævnte livsformer er i øvrigt ikke udtømmende for teoriens potentiale, idet livsformsanalysen løbende videreudvikles. Fra den kapitalistiske produktionsmåde er allerede udviklet en *investorlivsform*, ligesom der er forsøgt udviklet specifikke *kvindelivsformer* i tilknytning til henholdsvis lønarbejderlivsformen og den karrierebundne livsform. Desuden arbejder man på at specificere *embedslivsformer*.

Den selvstændige livsform på landet⁶

I 1950 ville de fleste landmænd, der var ejere af almindelige gårde, kunne beskrives og analyseres med begreberne fra den selverhvervende livsform. Det gjaldt også en landmand med en mindre gård, som på grund af sin økonomiske situation i perioder var nødsaget til tage arbejde på eksempelvis en fabrik. Dette var ganske vist lønarbejde, men han arbejdede ikke på fabrikken for at tjene penge til fritiden eller nyanskaffelser, men for at kunne opretholde sin livsform som selverhvervende. Uafhængigt af gårdens størrelse gjaldt det om at vedligeholde og udvikle produktionsudstyr og driftsmidler. For at virksomheden – og dermed familien – kunne klare sig, skulle alt udføres så godt og effektivt som muligt. Det gjaldt fra såning til høst og maskinparkens vedligeholdelse, men også pasningen af køkkenhaven, syltning, bagning – og kontakten til naboerne. De mange forskelligartede opgaver fordeltes mellem familiens medlemmer, og det var typisk, at gennemførelsen skete i lyset af såvel årets som døgnets arbejdsrytmer i både mark, stald og husholdning. Opgavernes karakter bestemte dagsforløbet, ikke klokkeslættet. Man stod sammen om en produktionsenhed, idet virksomheden eller gården blev drevet for at opretholde og udvikle familiens eksistensgrundlag og status som selverhvervende. Gården var et middel, der samtidig var sit eget mål. Boligen var en fysisk del af virksomheden, og måtte familien dreje nøglen om, var det ikke kun arbejdet, men også boligen, der stod på spil.

I denne traditionelle landbrugsdriftsform er aktørerne aldrig fri for arbejde, og de bliver aldrig sat til det. Man sætter derimod sig selv i gang og er engageret i indholdet, hvilket er selve kernen i det at drive et landbrug. Man har ansvaret for virksomhedens drift og forventes at have evne til at klare sig – om det så går godt eller skidt. Det er frihed. Når arbejdet bliver for presset, eller der sker uheld, trækker man på slægt og naboer, eller anden pålidelig støtte, der er villig til at springe til, når det kniber. Dette netværk er af største betydning for at sikre en effektiv udnyttelse af produktionsapparatet. Herigennem skaffer man sig billig medhjælp, låner en maskine eller får informationer og gode råd. Men selvfølgelig forpligter det også den enkelte til at yde gengæld, når andre har behov.

Særlige kvindelivsformer i landbruget⁷

Inden for landbruget kan man udpege særlige kvindelivsformer, som er umiddelbart identificerbare i relation til livsformsteorien.

I dag er spredningen i landbrugets kvindeværdier, som en spejling af de strukturelle ændringer i landbrugets eksistensbetingelser, så stor som aldrig før. Hvor der tidligere var én dominerende kvindelivsform, er det i dag muligt at kategorisere fire typer.

Landhusmoderen med stort H kan i dag være vanskelig at finde, men var typisk omkring 1950. Landhusmoderen indgik i gårdens drift som den, der va-

retog alle arbejdsopgaverne i og omkring stuehuset, det vil sige husholdningen og børnepasningen, ligesom hun ofte tog sig af de folk, som ville i kontakt med gården – for eksempel leverandører. Det var også hende, der passede småkræ og måske førte regnskabet. Landhusmoderen var i praksis lige så uundværlig for virksomheden som husbonden og var samtidig garanten for, at arbejdet på gården kunne sammenflettes med familielivet. I den traditionelle landbokultur var det derfor åbenlyst, at der kun gennem et ægteskab kunne skabes helhed i forhold til alle livets aspekter på en gård, hvor de to parter med hver deres arbejdsopgaver og ansvar principielt var ligeværdige.

Det samme mønster gjaldt og gælder i princippet i de familier, hvor kvinden har rollen som *medarbejdende hustru*. I de fleste tilfælde er dette job bygget op over traditioner, der ligger i forlængelse af landhusmoderens virkefelt. Kvinden har fortsat husholdningen som sit domæne, men sammenlignet med landhusmoderen hentes det økonomiske grundlag for hendes forbliven hjemme på gården i højere grad gennem arbejde i bedriften.

Den tredje kvindetype på landet er den *udearbejdende hustru*, det være sig på deltid eller fuld tid. Her ligger det økonomiske fundament uden for gården, og dette har konsekvenser for hendes rolle i husholdningen. Nogle vælger fortsat at leve som om, de tilhørte en af de første to grupper, og betragter deres arbejde som en – beklagelig – følge af gårdens manglende økonomiske fundament. Andre ser det som en kærkommen lejlighed til at udnytte en uddannelse og tjene sine egne penge, og også til at komme ud blandt andre mennesker. Med dette lønarbejde bliver skellet mellem arbejde og fritid – middel og mål – under alle omstændigheder præget af lønmodtagersituationen, og hermed opstår også efterhånden en ændret indstilling til aspekter som arbejde, tid, familie, arbejdsdeling og økonomisk ansvar for gården. Umiddelbart er denne indstilling ikke forenelig med den traditionelle selvstændige landmands opfattelse af arbejde og fritid som noget uadskilleligt.

Den fjerde gruppe, *karrierekvinderne*, er endnu ikke stærkt repræsenteret i landbrugskredse. For disse kvinder er arbejdet det primære mål, idet det hele tiden handler om at sikre sig spændende og udfordrende arbejdsopgaver. De søger principielt som lønmodtageren ligestilling frem for ligeværd, idet de fastholder, at deres arbejde er lige så væsentligt som mandens hjemme på gården. Som konsekvens heraf vil de ikke ofre sig for huslige pligter, men kræver tværtimod deltagelse i husførelsen fra mandens side.

Undersøgelsens spørgeliste

Gennem anvendelse af en etnologisk metodisk tilgang i form af kvalitative interviews ønskedes spørgsmålene om ændringer i livsformer, værdier, identitet og oplevelsen af indflydelse på egen situation belyst på mikroplan.

Med periodens undersøgelsesmæssige tidsramme på 50 år blev spørgsmålene stillet til informanter fra flere generationer. I alt blev 14 personer interviewet.

Informanternes personlige valg og strategier blev set i lyset af de temaer, som har præget landbrugsudviklingen generelt.

Tema	Emner
Familiesituation:	Alder, uddannelse, fødested, forældre, børn.
Livscyklus:	Livshistorie indtil nu. Det vil sige skolegang, uddannelse, giftermål, arbejdspladser, anden beskæftigelse, generationsskifte, med videre.
Dagscyklus:	En gennemsnitsdag for familien. Hvilke gøremål karakteriserer en sådan dag? Er der faste tidspunkter, der prioriteres og dagligt vender tilbage?
Årscyklus:	Prioriteringer i forhold til hverdagen, weekends, ferier og fritid.
Arbejde:	Hvorfor har meddeleren valgt landbruget som beskæftigelse? Hvad kræver det af vedkommende, og hvad kræver han eller hun af sit erhverv? Hvor meget tid må det tage i forhold til andre gøremål? Kunne vedkommende tænke sig et andet erhverv? Hvad er gode og dårlige sider ved at være selvstændig landmand? Kunne meddeleren tænke sig at få en evt. ægtefælle med i arbejdet i virksomheden? Hvor længe har meddeleren satset på at blive det, som han eller hun er nu?
Arbejdsdeling og opgaver:	Arbejdsdeling og opgaver i forhold til bedriftens og husholdningens arbejdsopgaver. Hvad laver man inde og ude, og hvem gør hvad og hvornår i stalden, i marken og i husholdningen? Hvordan struktureres dagens forskellige gøremål i forhold til ansatte, børn og ægtefællernes indbyrdes arbejdsdeling?
Investeringer:	Hvornår, i hvilket omfang og hvorfor har meddeleren foretaget investeringer på bedriften? Hvad er baggrunden for de valgte økonomiske og personlige strategier? Hvordan opleves henholdsvis forventningerne til og effekten af disse investeringer, set i forhold til aspekter som blandt andet tid, arbejde og familie? Hvorfor valgte man at satse på henholdsvis svin eller kvæg? Hvordan opleves strukturudviklingen inden for landbruget?

Socialt netværk:	Hvem omgås man? Familie, slægt, venner, naboer, kollegaer? Hvordan omgås man: Hvad laver man, når man er sammen? Politisk engagement, fysisk aktivitet, hygge, samarbejde?
Lokalmiljø:	Er man aktiv på lokalt plan? I givet fald hvordan? Politik, idræt, kirke, skole med videre. Hvordan er forholdet mellem lokale og tilflyttere?
Landbrug og omverden:	Hvordan stiller man sig til emner som EF/EU, natur/miljø og dyrevelfærd? Hvilke prioriteringer og strategier har nationale og internationale politikker og samfundsholdninger affødt på det enkelte landbrug?
Fremtiden:	Hvad forventer meddelelsen sig af fremtiden i forhold til spørgsmål om nyanskaffelser og investeringer, børn og generationsskifte, visioner og ønsker omkring landbrugets udvikling?

Desuden er der indhentet oplysninger om gårdenes bygninger, jordtilliggende og drift – samt om lokalsamfundets udvikling i de 50 år. Disse faktuelle informationer er i nærværende undersøgelse snarest at betegne som supplerende til livsformsaspektet, men der kan med fordel gøres mere ud af denne dokumentation ved eventuel fremtidig anvendelse. Hertil kan også opstilles skemaer.

Præsentation af de fire udvalgte gårde

De fire undersøgte gårde betegnes i det følgende A-gården, B-gården, C-gården og D-gården. Alle gårdene ligger i udkanten af landsbyer eller er udflyttede. De introduceres her som optakt til tidsbilledet omkring 1950.

A-gården – Svinebrug I

A-gården blev i 1927 afstået til en sidegren af familien i forlængelse af den økonomiske krise i 1920'erne, som ikke mindst ramte Sønderjylland, hvor landbruget var forsømt efter krigsårene. Mændene havde været mobiliseret i den tyske hær, hvorfra mange aldrig vendte tilbage, og yderligere stod det sønderjyske landbrug efter Genforeningen i 1920 over for den store udfordring, at en ekstensiv driftsform med produktion af levende kvæg og grise til det store tyske hjemmemarked skulle omlægges til et intensivt drevet landbrug med hovedvægt på forædlede produkter i form af smør og bacon til det engelske eksportmarked.

I 1930 blev gården forpagtet af en datter og svigersøn. Sidstnævnte kom fra Falster, men var blevet glad for egnen i forbindelse med et højskoleop-

Fig. 1. A-gårdens fire længer blev allerede påbegyndt udskiftet i 1941 med den nye store lade. Sammenlign fotografiet nedenfor. Privatfoto.

hold. Det egentlige generationsskifte fulgte i 1939. Den gamle firlængede gård blev herefter gradvis ombygget. Allerede i 1941 opførtes der en ny stor lade, og med Marshall-hjælpens lånemuligheder efter Den 2. Verdenskrig ombyggedes resten af produktionsanlægget frem til midten af 1950'erne til et tidssvarende og arkitektonisk gennearbejdet og velproportioneret T-anlæg med lade og foderlo i *roden*. I *vingerne* var der kostald og en toetages svine-stald.

Det store, klassicistiske stuehus var fra tiden omkring 1800. På denne gård havde familien omkring 1950 absolut føling med udviklingen. Jordtilliggenet var cirka 60 hektar.

B-gården – Blandet kvæg- og svinebrug

B-gården var omkring 1800 en anelig gård på 73 hektar, som lå noget afsides og i en længere periode var i samme slægts eje. Det sidste led af denne slægt overtog gården i 1910, men fik ingen efterkommere. Ved afhændelsen i 1954 blev gården delt op i hovedparcellen med bygningsanlægget, der blev tillagt 35 hektar, og fire mindre ejendomme. Bygningsmæssigt stammede gården fra genopførelsen efter en brand i 1887, hvor den stod trelænget med stuehuset i

Fig. 2. A-gården med det nye T-anlæg og med både pryd- og urtehave i 1955. Privatfoto.

nord og vinkelbyggede længer i øst og syd. Alt var udformet i datidens senklassicistiske stil med høj trempelmur, lav tagrejsning og udhængstag.

Gården var ved overtagelsen i 1954 præget af afviklingen. Der var ganske vist en traktor på ejendommen, men ingen husdyr, og der var ikke foretaget moderniseringer, hverken i bolig eller stalde. I boligen var end ikke indlagt vand. Den unge, nygifte landmand, der overtog ejendommen i 1954, var andengenerations tilflytter fra Århuseggen, men med faderens position som sognerådsformand, nød han almindelig anseelse i lokalsamfundet.

C-gården – Svinebrug II

C-gården var en mindre ejendom, som havde fået nyt stuehus efter en brand i 1913. Det var velproportioneret, i hjemstavnsstil, og gården bestod desuden af én større udlænge, hvori staldfunktioner med mere var samlet. Udlængen havde samme senklassicistiske udtryk som længerne på B-gården. Der lå 21 hektar hedejord og 5 hektar eng til gården. En besætning på 12 magre køer og nogle kalve og grise fulgte også med, da ejendommen i 1943 blev erhvervet af en ung, nygift tilflytter fra Vestjylland, hvis virkelyst og kreativitet dog ikke lod sig styre inden for de traditionelle landbrugsrammer. Han blev snart, i en alder af 33 år, valgt som sognerådsformand og eksperimenterede sideløbende med bedriften. Som den første på egnen anskaffede han i 1955 en bugseret mejetærsker og indførte samtidig kunstvanding, hvilket også var noget helt nyt.

Fig. 3. B-gården efter genopførelsen i 1887. Privatfoto.

D-gården – Kvægbrug

D-gården er en gammel slægtsgård i ordets bogstaveligste forstand. I hele 12 led er ejendommen forblevet i samme slægt, og oplysningerne peger tilbage til 1600-tallet, hvor gården var fæstet under godset Gram. Bygningsmæssigt blev gården nyopført i begyndelsen af 1930'erne efter en brand. Stuehuset var i klassisk Bedre Byggeskik-stil, mens de to vinkelbyggede udlænger, hvoraf den ene rummede samtlige staldfunktioner og den anden var indrettet til lade, havde senklassicistisk præg med mindelser om udlængerne på B-gården og C-gården – i rød mur med trempel, granitsokkel og lav tagrejsning med udhængstag.

Et nyt, ungt slægtled stod parat til at overtage ved periodens begyndelse: i 1953 som forpagtere og fra 1959 som ejere. Til ejendommen hørte cirka 55 hektar.

Gårdenes udvikling og livsformernes dynamik

For at fremhæve såvel de gennemgående træk som variationerne på de fire gårde vil der i det følgende blive set på udviklingen på tiår for tiår. Der ses især på gårdenes drift og mandskab samt på husmoderens rolle og husholdningens karakter. Desuden berøres nogle socio-sociale aspekter som børnenes medvir-

Fig. 4. C-gården med stuehuset fra 1913 og den store udlænge. Foto: Hanne Christensen, 2003.

ken ved arbejdet på gården og deres uddannelse, kontakten med den ældre generation, eventuel deltagelse i det offentlige liv via tillidsposter eller i foreningslivet og i privat selskabelig sammenhæng. Efterfølgende vil disse reelle levede liv blive sammenholdt med livsformsteoriens tolkningsramme.

1950'erne – mekanisering og afvandring

På A-gården var der allerede i 1949 anskaffet en traktor – i øvrigt med et halvt års leveringstid: en lille grå Ferguson. På de øvrige gårde skete anskaffelsen af traktorer kort efter. På et par af gårdene, A-gården og D-gården, var de lidt ældre ejere tilbageholdende med at sælge hestene, da de blandt andet havde en naturlig skepsis over for teknikkens formåen. Ved at trække overgangen til ren mekanisk trækraft i langdrag, fik de også en længere periode til at justere eller udskifte redskaberne i.

Endnu et afgørende gennembrud i mekaniseringen skete med mejetærskerens indtog på samtlige gårde i sidste halvdel af årtiet, enten som lejet eller ejet. Den lettede årets mest pressede arbejdsttermin, men på A-gården omtales også de lærepenge, man måtte betale, før man fik organiseret en korntørring, som modsvarede negenes eftertørring på marken. Som nævnt viste ejeren af C-gården vejen med den nye maskine, ligesom den perspektivrige kunstvandring blev introduceret på egnen via denne gård.

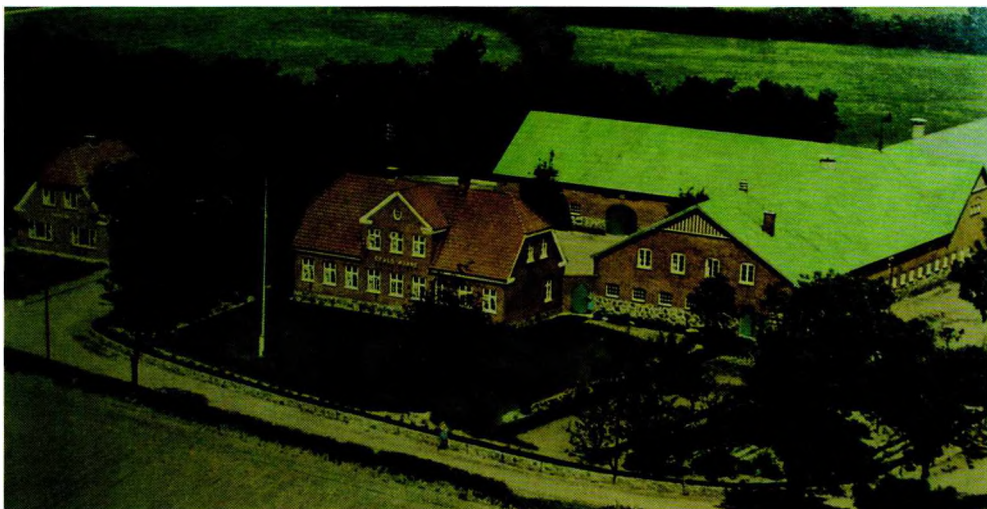

Fig. 5. Luftfoto af D-gården som den så ud, før der skete markante ændringer. Aftægtsboligen er opført i 1950'erne. Affotografering af foto i privateje.

I staldene var som en selvfølge stadig både køer og grise overalt – de indgik jo også i selvforsyningen. Fodring og udmugning skete med håndkraft, mens malkningen var på vej til at blive maskinel.

Også inden for husholdningen medførte nye tekniske hjælpemidler praktiske lettelser. Men de individuelle investeringer afgang selvsagt i vid udstrækning af ejerens økonomiske formåen. På A-gården blev der allerede i 1940'erne installeret køle- og fryseskab, og på D-gården, hvor stuehuset var genopført i 1931 efter en brand, var der et brændefyret centralkomfur, som gav varme til stuerne radiatorer, ligesom der var både koldt og varmt vand i hallerne og et badeværelse. På samme gård anskaffedes sidst i årtiet et elkomfur.

Begge de steder, hvor de unge gårdmandsfolk etablerede sig på en tilkøbt ejendom, var denne lidt forsømt, og her var det en selvfølge, at husholdningen havde lavere prioritet end bedriften. Forandringerne i stuehusene på B-gården og C-gården lod således vente på sig. Brændekomfur, kakkelovne og bad i en zinkbalje eller et zinkbadekar var vilkårene, ligesom et gammeldags das uden for stuehuset opretholdtes lige til årtiets slutning, hvor der blev indrettet badeværelse på C-gården. Et par år før var der anskaffet både gaskomfur og køleskab. Også på B-gården kom lettelser i årtiets løb. Specielt fremhæves det, at slagtemaden, efter at husmoderen selv havde stået for finparteringen, i vid

udstrækning blev pakket i portioner og lagt i den fryseboks, som man havde i det lokale frysehus. De lokale andelsfrysehuse voksede på nogle få år omkring 1950 frem som paddehatte i hver en krog af Danmark og åbnede mulighed for at supplere det saltede og røgede kød med retter af fersk kød – som hønsene og måske duerne ellers især havde opfyldt – uden for efterårets slagtetid.

Den månedlige storvask var et af de mest slidsomme arbejder i husholdningen, og det var et flerdages projekt. I begyndelsen af årtiet stod gruekedlen endnu i centrum, men snart fik husmødrene også her i området adgang til at benytte en el-vaskemaskine, som de lejede eller anskaffede i fællesskab og transporterede rundt fra gård til gård.

Karle og piger på gårdene fik både kost og logi som en del af lønnen. Var der også en fodermester, var denne ofte gift og havde egen husholdning. På de aktuelle gårde boede folkene i værelser på loftet af stuehuset eller på loftet i de relativt nybyggede stalde. Det var almindeligt, at folkene tilbragte aftenen sammen med familierne, hvor de også nød aftenkaffen, som den unge pige i huset selvfølgelig var med til at servere.

Børnene blev passet hjemme, og alle steder var der en ung pige til hjælp, mens de var små. Det gjaldt også de steder, hvor man ellers af økonomiske grunde holdt igen med folkeholdet. Men når børnene var omkring en halv snes år, regnede man til gengæld med deres arbejdskraft. Enkelte fik endog pligter i stalden om morgenen, før de tog i skole. Undertiden blev de aflønnet med lidt lommepenge, men det var lige så almindeligt, at de ikke fik noget specielt for deres indsats. Men så fik de jo tøj og lov til at tage del i foreningsliv, ikke mindst gymnastikken, som også kostede penge.

Når børnene kom til skelsår og alder, kom de sædvanligvis ud at tjene, men tog også på forskellige skoleophold efter folkeskolen. Rødding Højskole og Ladelund Landbrugsskole – nord for Kongeåen – var hyppigt vejen, ad hvilken de udefrakommende unge, der endte med at slå sig ned i Røddingområdet, fandt hertil. En lokal, ung landmand, fra D-gården, som også havde været på Ladelund Landbrugsskole, valgte derimod at se sig lidt mere omkring og gennemførte sit højskoleophold på Ryslinge på Fyn. En anden ung gårdmandssøn, fra A-gården, tog til USA et par år for at uddanne sig. Den unge – udefrakommende – husmoder på B-gården, som netop havde været på Rødding Højskole, tog efterfølgende plads i først den lokale brugs og derpå i Norge. Desuden nåede hun at uddanne sig som defektrice – tilskærer og syerske – og at gå på væveskole. Det var da også kun naturligt, at hun som nygift og nyetableret gårdmandskone vævede gardiner til hele huset og selv syede tøj til familiens børn.

Den sociale omgang var i vid udstrækning knyttet til forskellige familiebegebenheder hos slægt, venner og naboer, men derforuden var der – som normalt på landet på denne tid – et blomstrende foreningsliv. Det lokale forsam-

Fig. 6. Kvindegymnastik på sommerholdet på Rødning Højskole omkring 1950. Den kommende husmor på D-gården er med på holdet. Privatfoto.

lingshus er i dag Sønderjyllands ældste fungerende og stammer fra 1890'erne. Her havde den lokale idrætsforening også til huse, og favoritdisciplinen på egnen var – og er – gymnastikken. I forsamlingshuset, hvor opvisningerne fandt sted, arrangeredes også dillettantforestillinger og foredrag – og der fejredes Sankt Hans og andre fester eller der blev afholdt baller, hvor de unge kunne mødes og lære hinanden at kende – under behørig overvågning af lokalsamfundet, som en af de interviewede udtrykker det.

Rødning Højskole var som nævnt en håndgribelig faktor i det lokale liv. De unge, der kom her, ønskede i mange tilfælde at blive på egnen, og i miles omkreds berigede skolen det kulturelle liv. Det var ikke mindst efterårs-foredragene, der trak, og som karlene på gårdene kunne få fri til, i hvert fald på A-gården. På samme gård holdt man om søndagen morgensamling med højskolesangbogen – og husmoderen ved klaveret. På de undersøgte gårde omfattede et sociale liv også medlemskab af Frimenigheden i Rødning, hvilket vil sige, at man sluttede sig til et grundtvigiansk livs- og kristendomssyn.

Arbejde og selskabelighed skiftede, men ferie var til gengæld ikke noget, man kalkulerede med. Når det gik højt, tog man på tur med en enkelt overnatning hos fjernereboende slægtinge.

Fig. 7. Jyske heste på D-gården, og den kommende husmor, der i perioden efter mandens død selv drev gården. Privatfoto, 1949.

I den indledende præsentation af gårdene blev omtalt to sognerådsformænd, der i øvrigt begge var tilflyttere. Det var på dette tidspunkt ganske naturligt, at landmændene påtog sig tillidshverv i lokalområdet, hvad enten det var som bestyrelsesmedlem i slagteri, mejeri, bank, forsamlingshus, brugsforening eller landboforening – eller man stillede op som kirkeværge, sognefoged eller til sognerådet. Der var opgaver nok at tage sig af under det udbredte selvstyre i lokalanliggender i de små sognekommuner og de andelsbaserede forædlingsindustrier. Og der fandtes et alment, solidt kendskab til alt og alle. Især ejerne på B- og C-gårdene deltog aktivt i det offentlige liv.

1950'erne i samfunds- og livsformsperspektiv

1950'erne er også blevet kaldt traktoriseringens årti som mindelse om en meget tydelig konsekvens af Marshall-hjælpen, der skulle hjælpe Europa teknologisk og økonomisk på fode efter krigen.

Da hestene afløstes af traktoren, og da mekaniseringen tog yderligere et

spring fremad med mejetærskeren, blev der sagt farvel til en æra og taget hul på en ny. Selv de ivrigste og kyndigste hesteopdrættere, måtte erkende, at slaget var tabt til de motoriserede hestekræfter, men man fornemmer, at det berørte de ældre landmænd dybt at opgave netop hestene, som man havde så tæt arbejdsfællesskab med. Selvfølgelig blev udfordret. En klangfarve i dagligdagen forsvandt og blev erstattet med en anden. Men de unge så perspektiver i teknikken, som både fysisk og tidsmæssigt lettede det daglige arbejde og mindskede behovet for – de stadig dyrere – medarbejdere.

Gårdene blev i 1950'erne stadig drevet med principiel opdeling mellem kønnes ansvar- og arbejdsfærer. Og selv om gårdens drift overordnet var husbondens ansvar, var den samtidig et fællesanliggende for hele familien, herunder børnene. Også de tilknyttede tjenestefolk blev i praksis optaget i familiens kreds som en del af storhusholdet med indbygget loyalitet. Når noget drillede, måtte der tages ekstra fat eller eventuelt trækkes på netværket. Og de store beslutninger om investeringer blev taget i familien. Man havde på godt og ondt skæbnen i egen hånd. Markarbejdet var sæsonbetonet og døgnrytmen gik forud for klokken. Med dyr, som man manuelt skulle tage vare på, udelukkede fritidsbegrebet næsten per definition.

For 1950'erne er der, hvad livsformen angår, alt i alt stadig grund til at fremhæve kontinuiteten i forhold til tiden forud frem for at pege på nybrud. Det krævede endnu heller ikke særlige overvejelser at vælge landbruget som levevej og livsform. Tværtimod lå der en forventning om, at et af børnene, oftest en søn, hvis en sådan fandtes, fulgte faderen og sikrede gården for efterslægten – også de øvrige børn forventedes endnu som hovedregel at forblive inden for erhvervet.

1960'erne – opbrud

I 1960'erne skiltes vandene inden for landbrugsdriften. På to af gårdene gik man i gang med at specialisere sig inden for husdyrbruget, hvilket utvivlsomt blev oplevet som et eksperiment. På A-gården prioriteredes grisene, på D-gården køerne, begge steder foranledigedes valget dog af udefrakommende faktorer. På A-gården spillede det ind, at den unge arvtager i slutningen af årtiet af helbredsmæssige grunde måtte vælge det tunge arbejde med køerne fra. På D-gården tvang nye miljøregler, som ikke tillod, at man havde malkekøer i stalden sammen med grise, ejeren til et valg. Valget faldt på køerne. Samtidig iværksattes en glidende overgang fra rød dansk malkerace til sortbroget kvæg, som havde en højere mælkeydelse, og der gennemførtes moderniseringer med rørmalknings- og udmugningsanlæg.

På B-gården forberedte familien sig som optakt til de gyldne EF-tider ved at satse på både flere køer og grise. Her gik man i gang med ombygninger til en

Fig. 8. B-gårdens gradvis udbyggede kostald. Foto: Hanne Christensen, 2002.

større produktion, ligesom der installeredes udmugningsanlæg. På den fjerde gård, C-gården, stod udviklingen lidt stille på grund af ejerens engagement i politik og tillidshverv, men også her eksperimenteredes der. En overgang afprøvedes fedekvæg, og lucerne til en grøntmelsfabrik i Vojens var en anden specialitet. Begge dele var nicheproduktioner, som lå i direkte forlængelse af introduktionen af kunstvandingen.

Også for husmødrene kom yderligere lettelser i løbet af årtiet. Elkomfur, køleskab og fryser blev efterhånden almindelige i alle hjem, ligesom privat vaskemaskine så småt vandt frem. Til gengæld forsvandt den unge pige, og husmoderen fik i højere grad end tidligere opgaver ude i bedriften.

På den rene kvæggård, D-gården, oprettede husmoderen et større hønseri – til dels fordi ægteparret mente, at det var klogt fortsat at have flere strenge at spille på. Specialet blev produktion af befrugtede æg til et rugeri. Det var arbejdskrævende, da æggene skulle både samles, vejes, stemples og pakkes, og det foregik alt sammen ude i stalden. Men det var en rigtig god forretning. Indtjeningen var på et tidspunkt oppe på niveau med mælkepengene. Succesen gav mod på også at opfede gæs i større målestok – 100 i alt. Ved den årlige slagtning blev nabokonerne indkaldt til *fjer-plukke-gilde*, men de blev naturligvis aflønnet. Det var trods alt ikke som i gamle dage, hvor man på skift hjalp hinanden. På denne gård faldt det naturligt at holde fast i den unge pige, som

sammen med de fire halvstore døtre på gården stod for det meste af husholdningen. Sammesteds udskiftedes centralkomfurets besværlige og smudsige fyring med brænde og koks til den nemme, rene olie i løbet af 1960'erne.

På B-gården og C-gården fungerede husmødrene som medarbejdende hustruer, der hjalp med småkreaturerne og kørte traktor eller lignende. Begge steder tilnærmede man sig familielandbrugets normer, og naturligvis blev børnene også her inddraget. På C-gården var børneflokket nu på vej til at blive voksen, men på B-gården var de kun halvstore, og her blev lommepengene bundet til opgaver som roehakning, kalkning og ikke mindst til hjælp i høsten, hvor der blandt andet skulle bruges hænder til at håndtere de halmballer, som mejetærskeren efterlod. Og selv da man i årtiets slutning fik anskaffet en transportør, var der en del mas med halmen. Med til husmoderens opgave hørte eksempelvis på B-gården også regnskabsføringen.

Ved et generationsskifte sidst i årtiet på A-gården havde den nye husmoder – og unge svigerdatter – en uddannelse som økonoma. Parret havde allerede i nogle år haft en anden gård, og i den tid havde hun i perioder haft deltidsarbejde uden for hjemmet for at bidrage til familiens økonomi.

Uddannelsesmæssigt tog de unge fra gårdene stadig på landbrugs- og ofte også gymnastikhøjskoler, hvor de mødte det andet køn, eller som det unge par på A-gården, ligefrem fandt en ægtefælle. Til gengæld trådte højskoletraditionen omkring Rødding tilsyneladende noget i baggrunden i dette årti.

Det forekommer at være et særtræk, at der har været en levende tradition for at tage et par år til udlandet, før man slog sig endeligt ned. Rejsen gik ofte over *Dammen*. Måske ligger begrundelsen i den tradition for udvandring, der var skabt i Sønderjylland i tysk tid, dels for at slippe for tysk militærtjeneste, dels af økonomisk nød. I hvert fald arbejdede den kommende ejer af C-gården fra midten af 1960'erne i tre år i Californien.

Ferierejser var til gengæld stadig ikke slået an på landet – bortset fra blandt børnene. En Bornholmstur blev det dog til for familien på B-gården.

Det sociale samvær fulgte de hidtidige mønstre, men det kneb lidt mere med at finde tid til offentlige hverv end for den tidligere generation. Med den mere sparsomme medhjælp var husbonden jævnt hen – også uden for højsæsonen – bundet stærkt op på landbrugsdriften. På B- og C-gårdene vedblev landmændene dog at lægge kræfter i det offentlige liv.

1960'erne i samfunds- og livsformsperspektiv

1960'erne blev årtiet, hvor landbruget blev overhalet af industrien som landets førende valutaskabende erhverv, og hvor mekaniseringen fortsatte i øget tempo i logisk overensstemmelse hermed. Sideløbende tog specialiseringen af husdyrholdet sin begyndelse. Begge dele indvarslede en ændret rolle for land-

manden, og valget mellem grise og køer blev til dels opfattet som at melde kulør som landmand. Spørgsmålet var, om man var til det lange seje træk med køerne eller til hurtig omsætning med grisene. Den enkelte landmand stod dog ikke helt frit ved valget, der var også ydre omstændigheder at tage hensyn til.

For husmødrene forsvandt de traditionelle opgaver næsten med ét slag. Det skete dels i forbindelse med de nye tekniske hjælpemidler, dels i forlængelse af det mindre hushold og den almindelige industribaserede udvikling, hvor mange nye færdigvarer blev tilgængelige og relativt prisbillige. Det gjaldt både madvarer og tøj. Kød, mælk og grøntsager, bær og frugt kom normalt fortsat fra egenproduktionen. Tre af husmødrene fungerede nu som medhjælpende hustruer, mens en enkelt, ung husmor tog deltidsarbejde uden for hjemmet. Det var første gang en af de fire undersøgte gårde direkte berørtes af lønmodtagerlivsformen.

Børn og medhjælpere blev nærmest suget ud i henholdsvis de mange nye uddannelses tilbud og jobmulighederne i de fremvoksende industrier, der ofte lå i byerne. En urbaniseringsbølge slog hen over samfundet, herunder landbokulturen, og fremtiden tegnede sig mindre forudsigelig end før.

Ude på gårdene var der dog ud over de tekniske forandringer ikke generelt sket påfaldende ændringer i forhold til den traditionelle, selverhvervende landbolivsform, især ikke for landmændene.

Kønsrollerne var i nogen grad blevet omdefinert i forhold til 1950'erne, og arbejdet tog mere af landmandens tid, så der som nævnt blev mindre overskud til tillidshverv og lignende. Den enkeltes prioritering kunne dog gå mod strømmen, men holdningerne og den overordnede livsrytme var stort set uændret.

1970'erne – fællesmarkedets årti

Efter Danmarks ja til at træde ind i Fællesmarkedet (EF) ved folkeafstemningen den 2. oktober 1972, skulle de store forventninger indfries. Undersøgelsesområdet præsterede med 95,2 procent den højeste stemmeprocent i Rødning kommune, og ja'et hvilede her på 76 procent af stemmerne.

Tillokkelserne lå i de øgede afsætningsmuligheder til faste mindstepriser som følge af aftalen om de såkaldte interventionsopkøb. Det vil sige, at EF gav tilsagn om at opkøbe en eventuel overproduktion til samme priser som det øvrige korn, smør eller kød det pågældende år. Filosofien var gennem overskudslagrene at sikre fødevarerforsyningen i Europas EF-lande. Landbrugsordningen oplevedes som en direkte opfordring til at øge omsætningen. Der byggedes lidt efter lidt ud og til på alle fire gårde, ligesom besætningerne gradvis voksede i antal.

På B-gården, gården med blandet svine- og kvægbrug, havde man længe – og med store forventninger – taget højde for udviklingen ved at udbygge og modernisere staldene. Her kunne man derfor tillade sig at markere indtrædelsen

Fig. 9. B-gårdens ombyggede stuehus med EF-altan. Foto: Hanne Christensen, 2003.

med en total ombygning af stuehuset fra 1887. Det kalkede stuehus blev skal-muret med røde sten og fik nye termovinduer samt almindeligt saddeltag med gavlaltan – en såkaldt EF-altan. Men selv på denne gård måtte man i løbet af årtiet erkende, at der skulle mere til for at holde skruen i vandet. Man tog fat på endnu en udvidelse af besætningen og dermed også af staldene for at klare terminerne, da renten steg til et efterhånden tårnhøjt niveau. En skepsis over for fællesmarkedet begyndte så småt at tage form.

På A-gården byggedes delvis ved selvbyggeri, som det i øvrigt var almindeligt de fleste steder, store nye svinestalde i 1974. Der foretoges dog ikke en gennemgribende mekanisering, da man af private, praktiske grunde havde brug for at beholde to medhjælpere på gården.

C-gården overgik i 1973 til en søn, der allerede fra 1970 var gået med ind i driften. Den unge landmand satsede målrettet på grisene, så han forbedrede og udvidede også staldkapaciteten. Men udvidelsen var ikke større end, at der atter i 1977-78 måtte en ny udvidelse til. Der lå jo en indirekte opfordring fra staten til landmændene om at investere i form af etableringstilskud, afskrivningsregler og låneordninger, som denne ejer udtrykte det. På D-gården byggedes en stor ny kostald i 1978 og samtidig introduceredes løsdrift og en ny-indrettet malkegrav, hvor der kunne stå 16 køer ad gangen.

To af gårdene, A-gården og D-gården, var allerede blevet udvidet med jorden fra en ekstra ejendom. Ved A-gården skete det i forbindelse med ejerskiftet i 1968. På D-gården skete det i 1964 med tilkøb af en naboejendom, hvis bygninger man også udnyttede indtil en brand. Det var denne brand, som indirekte forårsagede det nye staldbyggeri.

Fig. 10. A-gårdens nye svinestalde fra 1974 bagest til venstre i billedet. Privatfoto.

Udvidelserne skete i individuelt tempo og ud fra forskellige overvejelser, men generelt fornemmede landmændene *et pust i nakken*. De følte sig nødsaget til at imødekomme kravet om at være på højde med udviklingen ved at foretage løbende investeringer trods de høje renter.

Husmødrene rørte stadig mere på sig. Husmoderen på A-gården tog deltidsidearbejde for at bidrage til ejendommens økonomi, og som konsekvens heraf påtog hun sig desuden rollen som primus motor for oprettelsen af en børnehave i lokalområdet. Det lykkedes – i en tilbygning til forsamlingshuset – og den blev en af de allerførste landsbybørnehaver i landet. Det vakte da også furore i lokalsamfundet. For at få tilværelsen til at hænge sammen, blev det i samme husholdning nødvendigt at give køb på samværet med folkene og serviceringen af dem. I stedet indrettedes et køkken i tilslutning til karlenes værelser, så de selv kunne tilberede deres kost – efter husmoderens grundige instrukser. Men så blev der åbenbart atter lidt energi til overs, for samme husmoder gav sig også til at nyindrette stuehuset med værelser og pejsestue med henblik på at udbyde bondegårdsferie. Det samme gjorde husmoderen med det nyrenoverede stuehus på B-gården. De udenlandske sommergæster bragte et frisk pust ind i hverdagen, men den store økonomiske gevinst gav det ikke. På B-gården faldt denne nye virksomhed sammen med, at husmoderens hjælp med grisene var blevet overflødig, da man for første gang ansatte en fodermester på gården. Da børnene samtidig var ved at være store, og teknikken lttede arbejdet, måtte der andre udfordringer til. Husmoderen gik professio-

nelt til værks, meldte sig ind i turistforeningen i Jels og annoncerede i udenlandske aviser. Var indtægten end beskeden, så var det første gang, der tikkede kroner og ører ind på husmoderens helt private konto, som hun frit kunne disponere over. I praksis gik pengene fortrinsvis til nyanskaffelser til hjemmet. Selv holdt landbofamilierne stadig ikke egentlig ferie. Familien på B-gården havde dog på et tidspunkt været otte dage på Bornholm. En anden af de unge husmødre, på C-gården, udnyttede sin uddannelse og ledede aftenkurser i håndarbejde og gymnastik. Det var fra hendes side blandt andet en strategi for at lære lokalsamfundet, som var mandens hjemegn, ordentligt at kende. Og samtidig gav det modvægt til de daglige rutiner som medhjælpende hustru på gården, hvor der ikke var fremmed hjælp. Det var dog et klart valg at blive hjemme på gården, og børnene kom i øvrigt med overalt. Da de var små, kunne de sættes i en kravlegård i stalden. Senere blev de – også af faderen – leget ind i at være med til at løse opgaverne. Var der behov for aflastning med pasningen, boede svigerforældrene i et nybygget aftægtshus nær gården.

Omkring 1970 tog de unge stadig på traditionelle skoleophold. Husmoderen på C-gården havde eksempelvis været på Askov Højskole og Gerlev gymnastikhøjskole. Men ellers begyndte landbobørnene fra 1960'erne at orientere sig ud over miljøet. Når det var den eneste søn som på B-gården, der gerne ville noget andet end landbruget, opstod der dog – næsten – panik. Til gengæld prøvede datteren på samme gård landbrugserhvervet af i udlandet ved at arbejde på en farm i England, og senere tog hun sammen med sin udkårne, der ønskede at forblive ved landbruget, arbejde på en amerikansk farm et år. Atter ser vi interessen for at komme over Atlanten.

Hjemme i lokalområdet var det sociale liv stadig koncentreret om familie og naboer, oftest andre landmænd, ligesom deltagelse i foreningslivet var en selvfølge, gerne med forsamlingshuset som centrum – og med gymnastikken som egnens *brand*. Der var ivrig tilslutning, og ledere manglede man aldrig. En af de gode lokale historier handler om, hvordan den nye, unge ejer af C-gården for egen regning erhvervede en trampolin og stillede den til rådighed for klubben – og hermed introducerede springgymnastikken på egnen. Siden har hans egne sønner udviklet sig til elitegymnaster, og en enkelt har endog været med på DGI's verdenshold.

Med de mange rationaliserings- og centraliseringsbestræbelser, som prægede tiden omkring 1970 – kommunalreformen, sammenslutningen af mejerierne og så videre – var der efterhånden i mindre grad brug for landmændene til almindeligt borgerligt ombud.

Dog tog husmødrene i flere tilfælde over i forhold til omverdenen som husmoderen på A-gården, der gik i spidsen for oprettelsen af en børnehave og også gennem årene havde mange andre bestyrelsesposter. Også på D-gården tog

husmoderen aktivt del i lokalsamfundet og udnyttede blandt andet den delingsføreruddannelse, hun havde erhvervet på Rødding Højskole. Sideløbende sad hun 12 år i skolekommissionen; men der var også 17 års forskel mellem det ældste og yngste af familiens fem børn. Det var i øvrigt med husbondens fulde opbakning og accept, at husmoderen blev gårdens ansigt udadtil.

1970'erne i samfunds- og livsformsperspektiv

År 1970 flyttede den lokalpolitiske indflydelse fra sogneråd og kommune-kontor ind i de nye rådhus i storkommunerne. Processen efterlod uvilkårligt et politisk vakuum hos landboerne. Det var ikke mindst tilfældet hos landmændene, der hidtil stort set havde lagt linien i lokalsamfundet.

Med forventningerne til Danmarks indtræden i EF havde de da også andet at tænke på – og glæde sig til. Økonomisk betød landbrugsordningerne, at der åbnede sig helt nye muligheder for at udvide sin bedrift, men det forudsatte investeringer. I forhold til at holde gårdens drift gående, skulle der pludselig tænkes stort og langt. En ny *teknisk-økonomisk formålsrationalitet* kom i centrum for overvejelserne.⁸ Ved investeringer løb landmandsfamilierne ganske vist en risiko, men hvis de ikke investerede, kunne de forudse, at de snart blev hængt af.

Set i livsformsperspektiv var landmanden stadig den, der i første række arbejdede for at sikre gården, og formelt skete der ikke den store omvæltning i hans traditionelle rolle, men han blev alligevel tvunget ud i en ny situation, da han skulle tage beslutninger, som oversteg det hidtidige konsolideringsniveau. Satsningerne blev større og på grund af det høje renteniveau generelt bekymrende. Banker og foderstoffirmaer, der hidtil havde været jævnyrdige samarbejdspartnere blev pludselig for nogle skræmmende kreditorer, og EF-skepsissen slog rod, inden årtiet var omme. Udviklingen oplevedes som en udfordring af både den personlige og ideologiske frihed. Samtidig afslørede det gradvis, hvordan formålsrationaliteten var et konkurrenceparameter. Landmændene kunne ikke længere spare eller arbejde sig ud af en anstrengt økonomisk situation. Kun investeringsstrategien med henblik på øget produktion var reelt mulig, og den kom som bekendt til at trække et blodigt spor efter sig. Nedtællingen for mange traditionelle landbrug begyndte.

På de tre gårde stod husmødrene ved husbondens side i bedriften, men på den fjerde gård var lønindtægten fra udearbejdet blevet en så vigtig del af den individuelle økonomiske strategi, at man følte sig nødsaget til at fortsætte denne linie. At denne husmor samtidig gav hele det lille samfund et skub i retning af urbaniseringen, da hun stillede sig i spidsen for oprettelsen af en børnehave, rystede mange landbofamilier.

De bløde værdier, det vil sige familiestrukturen, blev også ændret. Der blev givet køb på de nedarvede traditioner med mere ligestilling mellem kønnene

og imødekomme af nye faglige og pædagogiske krav til børnenes pasning i overensstemmelse med samfundets tiltagende institutionalisering.

Ikke blot i børnehavesagen, men generelt, indebar de store strukturelle omvæltninger, at landbokulturen fra en almindelig dominans på landet i dette tiår gradvis blev trængt i defensiven. Dette indebar dog ikke, at der med et slag opstod en ny livsform blandt landbrugerne selv. Som eksempel på den traditionelle evne til at hjælpe sig selv, står bondegårdsferie-initiativet, som udsprang af både mekaniseringen, moderniseringen og marginaliseringen. Man både ændrede og åbnede sig med andre ord i forhold til omverdenen. Atter var det i husmødrenes verden, at ændringerne var mest synlige.

1980'erne – økonomisk trædemølle og krise

I 1980'erne udviklede forholdene sig noget forskelligt og på flere måder dramatisk på de fire gårde. På A-gården indhentes ejeren af de store investeringer og rentebyrden. Her blev gennemført gældssanering i kombination med endnu en udvidelse af svineproduktionen, der presseses ind i de bestående bygningsrammer. På D-gården døde husbonden, kun midaldrende. Husmoderen valgte dog at drive gården videre, blandt andet under indtryk af den halv-voksne søns formodede interesse for at overtage slægtsgården. Selv om kvægbestanden ramtes af IBR-sygdommen og måtte slås ned, fortsatte enken driften med støtte fra to loyale medhjælpere. Også bekendte gav råd, og med hensyn til regnskaberne støttede hun sig til sine konsulenter. Hun fortsatte ikke blot for at holde driften gående, indtil den mulige arvtager var afklaret og havde alderen til at overtage, men var indstillet på at holde produktionsanlægget *up to date*. Dette var blevet en nødvendig disposition for gårdens overlevelse, og at det lykkedes vidner om både rettidig omhu og et sundt udgangspunkt. Hønseriet blev dog opgivet, da dette også ramtes af sygdom.

På C-gården, der hidtil havde haft et relativt beskedent jordtilliggende, tilbød naboerne løbende deres jord, efterhånden som de takkede af. Og ved årtiets udgang var denne gård, der ved periodens start var den mindste af de fire ejendomme, blevet den største. At dette senere løste problemer i forbindelse med harmonikravet om en bestemt mængde jord i forhold til mængden af gylle fra grisene, var ikke forudset. Jorden blev fortrinsvis dyrket med kartofler og sukkerroer – ud over byg til svinefoder. Gårdens vandingsanlæg var fortsat en uomgængelig forudsætning for et rimeligt udbytte på de sandede jorder. På B-gården, den blandede kvæg- og svinegård, fortsattes driften som hidtil.

På de tre gårde fungerede husmødrene stadig som medhjælper i bedriften, på D-gården dog nu som driftsleder, samtidig med at de også passede husholdningen. Kun ét sted, på A-gården, havde husmoderen lønarbejde uden for hjemmet, og dette opgraderedes fra midten af 80'erne til permanent fuld-

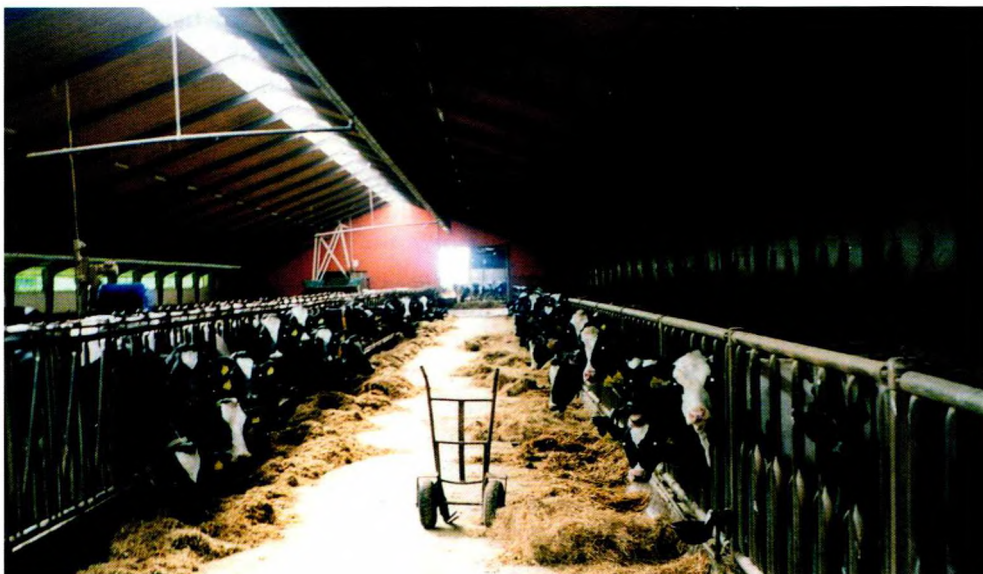

Fig. 11. D-gårdens nye løsdriftsstald fra 1978. Foto: Hanne Christensen, 2002.

tidsarbejde. Selv om udearbejdet var et økonomisk strategisk valg, medgav husmoderen, at hun også havde glæde af sit erhvervsarbejde. På samme gård blev døtrenes indsats i øvrigt sat i system, således at de ikke følte sig til overs, men blev en del af hjemmets arbejdsstab. Der blev afregnet omhyggeligt med hver enkelt efter deres indsats.

På B-gården stod det som nævnt klart, at sønnen valgte landbruget fra, men datteren, som i mellemtiden var blevet seminarieuddannet og havde giftet sig med sin landmand, stod klar i kulissen som arvtager til familiens gård. På D-gården var de fire døtre flyvefærdige i 70'erne og 80'erne. To blev husmødre på andre gårde, en blev kontoruddannet og en blev hjemmehjælper; også her kunne der blandt børnene konstateres en bevægelse bort fra landbruget. Familiens yngste, en søn, forventedes dog – muligvis – at ville overtage gården. På C-gården var tre sønner, som endnu kun var i skolealderen, men som hjalp til hjemme. Det fik de – i modsætning til deres far i 1950'erne – lommepege for.

Det sociale liv påvirkedes af de almindelige opbrudstendenser i erhvervet, men der holdtes stadig liv i fællesskaberne omkring foreninger, forsamlingshus og den store omgangskreds i lokalområdet.

Der var da også stadig tilbageværende tillidshverv, som skulle varetages. Især husmoderen på A-gården var aktiv i mange foreningssammenhænge og

en periode var hun også medlem af menighedsrådet. Hun var ligesom husmoderen på B-gården på et tidspunkt også medlem af brugsens bestyrelse. Og så var der for både landmændene og husmødrene hele tiden opgaver som ledere eller aktive inden for gymnastikken.

1980'erne set i samfunds- og livsformsperspektiv

1980'erne blev på mange måder et smertefuldt årti for erhvervet. Forventningerne til EF's funktion som *ønskescenarie* for landbruget blegnede i takt med, at de faktiske stramninger i produktionsbetingelserne, blandt andet kvoteordninger, demonstrerede, hvorledes landmændenes hovedrolle i deres eget erhverv var udspillet – og at mange direkte måtte opgive at være med.

På de undersøgte gårde greb man også i dette årti til individuelle strategier. Den selverhvervende livsform har ikke en fast opskrift. Et sted nødsagedes husmoderen i forbindelse med gældssaneringen og en yderligere driftsudvidelse til at tage fuldtidsarbejde. Et andet sted valgte den midaldrende enke med hjælperes støtte at fortsætte driften efter mandens død. Et udtryk for – på god gammeldags landbovis – ufortrødent at tage skæbnen i egen hånd og i den betrængte situation at trække på sit netværk. På de øvrige to gårde fortsatte husmødrene som medhjælpende hustruer.

Set i et livsformsteoretisk perspektiv kom den traditionelle kønsrollefordeling i landbolivsformen i dette årti på sin egentlige prøve, da den udearbejdende husmor påtog sig fuldtidsarbejde. Herved var slået en breche i arbejdsfællesskabet mellem ægtefællerne på gården, og der var åbnet for større indflydelse fra lønmodtagerlivsformen. I og med at børnenes sammesteds aflønnedes omhyggeligt efter deres indsats på gården, bragtes denne mentalitet i virkeligheden også ad den vej inden for hjemmets fire vægge, selv om den umiddelbare hensigt var at give børnene en oplevelse af deres nytteværdi for gården. Uddannelsesmæssigt fik de fire døtre også forbud mod overhovedet at tænke i landmandsbaner – og blev i stedet alle ledt ind på en akademisk løbebane.

Lige omvendt forholdt det sig på den gård, hvor sønnen mod forældrenes ønske vovede at følge sin egen drengedrøm om at arbejde med teknik. Det blev oplevet som et slag, der for alvor ramte livsformens rygmarv. Såfremt ideen om gården som både middel og mål faldt fra hinanden, var det tegn på opbrud fra de traditionelle idealer. Men datteren – og svigersønnen – reddede situationen, set i forhold til livsformen.

Generelt var derimod det knæk, som landmændenes selvfølelse fik, efterhånden som miljødebatten tog form, og erhvervet kom i generel miskredit. Også den åbenlyse decimering af antallet af aktive landmænd var tyngende for erhvervets udøvere som helhed. Den demonstrerede utilsløret, at alt for mange

landmænd ikke længere uden videre kunne redde sig selv ud af vanskelige situationer. De var ikke længere selvhjulpne. Den stolte landmand og hans selvstændige livsform var, midt i den rivende strukturelle omvæltning, havnet i en række dilemmaer.

En af gårdene voksede anseligt i tilliggende, da den profiterede på, at så mange af naboerne opgav landbruget – dog som hovedregel på grund af alder. Der var med andre ord tale om passiv jordsamling, men vækst var blevet en nødvendighed for at holde sig på gården.

1990'erne – dyrevelfærd og teknologi

Det var med en vis lettelse, at indehaverne af A-gården i 1998 afhændede ejendommen til en udefrakommende køber. Ved salget blev det lavtekniske ny anlæg fra 1970'erne skrottet, og den nye, unge ejer startede med at bygge et stort fuldt moderne staldanlæg til opdræt. Der blev også indført elektronisk styring af fodringen, herunder af søerne, der kom til at gå i løsdrift. Markafgrøderne, især byg og hvede, afsattes til foderstofretningen, der til gengæld leverede forskellige former for færdigblandet specialfoder til grisene – alt afhængig af deres alder og stadi i produktionsforløbet. Omkring år 2000 var der to elever på det store svinebrug, som havde en omsætning fra 400 søer i form

Fig. 12. A-gårdens nye stalde fra 1998. Foto: Hanne Christensen, 2006.

af både fedesvin og smågrise til videresalg. Til gården hørte da 90 hektar – som der havde gjort siden 1968.

På B-gården overtog datteren og svigersønnen ejendommen i 1994, efter at de allerede i nogen tid havde haft en anden gård, hvis jord de beholdt. Dette ægtepar overvejede, om de skulle tage det store skridt at bygge den løsdrifts-kostald, som de længe havde ønsket sig, men ikke haft mulighed for gå i gang med på grund af den regulerende mælkekvoteordning. Beslutningen endte med, på trods af landmandens ikke helt unge alder, at blive positiv. Mens nærværende undersøgelse sang på sidste vers, blev grunden lagt til den nye store, moderne og dyrevenlige stald med madrasser på sovepladsen og masser af frisk luft fra de halvåbne ydervægge. Den vil kunne rumme 140 malkekøer, hvilket er en fordobling af besætningen. Men besværet minimeres samtidig, da der i konceptet indgår anskaffelsen af to malkebotter. Det er lidt usikkert, om man herefter vil forsætte med fedesvinene. På gården var omkring 2000 en enkelt medhjælper, og tilliggendet var efterhånden kommet op på cirka 120 hektar samt 50 hektar, der var forpagtet.

På C-gården, svinelandbruget med det efterhånden store jordtilliggende, havde der siden 1997 været plads til 230 søer plus opdræt af fedesvin, sidstnævnte på en tilkøbt ejendom. Her var allerede taget højde for dyrevelfærden. Fedesvinene havde adgang til frisk luft i små grisegårde – som også i gamle dage fandtes ved mange gårdes svinestier – og søerne gik i løsdrift. Sidstnævnte bliver et påbud fra 2006, men man havde altså allerede – ligesom på A-gården – taget kravet til efterretning, selv om begge landmænd var skeptiske over for ordningen, som tit går ud over de svageste i flokken. Ved undersøgelsens afslutning var der desuden taget hul på et glidende generationsskif-

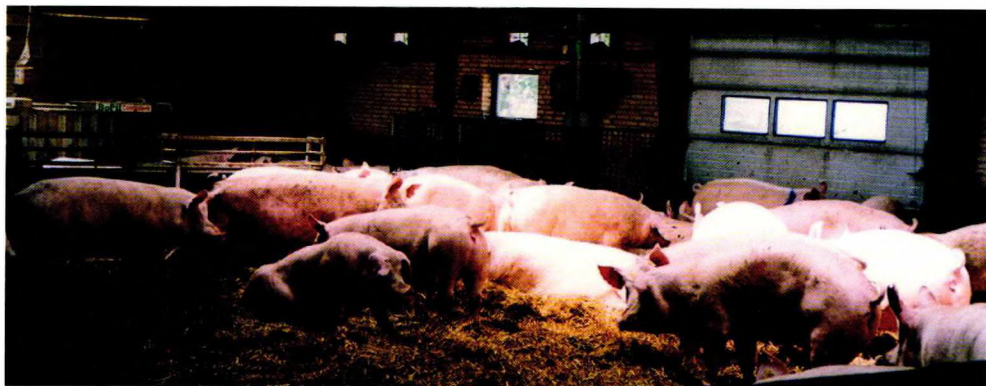

Fig. 13. C-gårdens søer i løsdriftsstalden. Foto: Hanne Christensen, 2002.

te. En af familiens tre sønner var, efter at have taget såvel det grønne kort som praktisk landmand og en uddannelse som agrarøkonom på landbrugsskolen, vendt hjem for at overtage gården, og i 2002 var etableret et interessentskab som led i ejerskiftet. Forældrene havde bevidst *ikke* presset på, for at sønnen skulle overtage. Især moderen mente, at der var lettere måder at tjene sine penge på. Indtil videre er den unge søn ugift. På gården var udover sønnen en elev som medhjælper. Tilliggendet er i dag på 170 hektar plus 70 hektar forpagtet jord.

D-gården blev sidst i 1990'erne overtaget af sønnen som håbet – og forventet. Ved undersøgelsens afslutning var her 110 malkekøer, og der var i løbet af 90'erne installeret automatisk fodringsanlæg. Efter sønnens overtagelse blev det efterhånden nedslidte inventar udskiftet, ligesom der blev anskaffet gummimadrasser og udluftningen blev forbedret. Udover malkekøerne er der goldkøer og kalve på ejendommen – i alt cirka 250 kreaturer. Hensigten med moderniseringerne har dels været at lette den daglige arbejdsgang, men også at bedre dyrenes trivsel. På gården var kun en medhjælp, og tilliggendet udgjorde i år 2000 cirka 115 hektar.

På A-gården, der skiftede ejer i slutningen af årtiet, havde den unge husmor fuldtidsarbejde som regnskabsmedarbejder cirka 30 kilometer fra hjemmet, og husholdningen var ægteparret fælles om, i hvert fald madlavningen. Husmoderen købte ind på hjemvejen – og medhjælperen var i øvrigt på kost. På den blandede kvæg- og svinebedrift, B-gården, var husmoderen også udearbejdende – som folkeskolelærer i en naboby. Hun var også nødt til at støtte sig til mandens medansvar for ikke mindst børnenes praktiske hverdag. Undtagelsen fra reglen udgjorde den rene kvæggård, D-gården, hvor endnu en ung husmor, der, på grund af sin glæde ved at have med dyrene at gøre, havde ønsket at være med i dagligdagen på gården og dermed fravalgt udearbejde. Hun passede således også selv hus og børn. I aftægtshuset boede enken, der i flere år havde drevet gården, og som nu var med til at aflaste familien med børnene. Endelig var der et hul i analysen for så vidt angik husholdningen i den unge generation på den anden svinebedrift, C-gården. Et glidende generationsskifte var som nævnt iværksat, og den hidtidige, medhjælpende hustru var på vej til at blive løst fra sine pligter, men sønnen, der skulle overtage, klarede sig ind til videre selv på den tilkøbte ejendom. Så her var endnu ingen ny husmor. På C-gården må det i øvrigt fremhæves, at prydhaven bar præg af, at husmoderen i mange år havde haft en særlig forkærlighed for at udvikle sin have og åbenbart kunne finde tiden til at passe den.

Det var blevet normen, at den opvoksende generation på gårdene selv bestemte, om de ville have noget med landbruget at gøre. Selv om de som små havde været et naturligt vedhæng til forældrene og fulgte i hælene på dem, var

Fig. 14. Haven på C-gården, Foto: Hanne Christensen, 2003.

dette ingen garanti for at interessen holdt. Når man tænkte i fremtidsperspektiv, blev det straks mere alvorligt, og selv om det ikke kunne skjules, at forældregenerationen var lidt spændt på, om der var ét af børnene, der ville overtage, lå det helt klart, at disse selv skulle *vælge* erhvervet *til*.

Socialt samvær i nabokredsen eller lokalområdet var stadig aktuelt i en vis udstrækning, men familien havde tydeligvis fået meget høj prioritet. Vennekredsen omfattede nu også personer uden for landmandserhvervet, men ofte var der tale om andre selvstændige eller de udearbejdende husmødres kolleger. Og endelig udgjorde sport – stadig især gymnastikken – en vigtig ingrediens i det sociale liv på egnen.

Politik og andre tillidshverv holdt landmændene igen med. En enkelt, ejeren af D-gården, havde dog taget en tørn som forældrerepræsentant i børnehaven. En anden, den unge ejer på A-gården, havde holdt åbent hus og vist dyr frem for at give erhvervet et bedre image i lokalområdet. Nævnes skal det også, at den unge husmoder på B-gården, der er lærer og som datter på gården var vokset op i lokalsamfundet, var gået aktivt ind i et projekt, der skulle sikre, at der kom en ny, stor idrætshal i nærområdet, så gymnastikken – og andre sportsgrene – kunne få tidssvarende vilkår som afløsning for skolens gamle gymnastiksal.

1990'erne i samfunds- og livsformsperspektiv

I 1990'erne fortsatte det negative syn på landbruget. Miljøet kom om muligt endnu mere i fokus, og også dyrevelfærden i storproduktionerne blev kritisk overvåget udefra, herunder medicinforbruget. Reguleringerne fra EF, der nu ændredes til EU, blev ikke mindre, da de store udbytter blandt andet fra kornavl i forlængelse af de moderne svampebekæmpelsesmidler, skabte alt for store overskudslagre. Prissikringen – eller prisstøtteordningen – faldt bort og realpriserne faldt, sideløbende med at braklægning og andre produktionshæmmende foranstaltninger vandt indpas. I stedet fik landmændene forskellige former for kompensation, blandt andet i form af miljøstøtteordninger.

På tre af de undersøgte gårde trådte nye generationer til, og på den fjerde indledtes, mens undersøgelsen stod på, et glidende ejerskifte. Disse unge landmænd og -kvinder, hvoraf to af kvinderne har fuldtidsjob andetsteds, bragte på hver deres måde nye erfaringer og forventninger med ind på deres virksomheder – gårdene.

På A-gården gav ejeren gennem mange år og hans udearbejdende hustru som nævnt op og solgte ejendommen ud af familien. Ægteparret mente med andre ord ikke, at umagen og sliddet med landbruget stod mål med fordelene ved den landlige livsform på familieejendommen. Når det store regnskab skal gøres op, og det levede liv sammenholdes med modellen for den selverhvervende livsform, må man pege på, at slægten tilsyneladende allerede ved ejerskiftet i 1968 undlod at sikre et godt generationsskifte, således at det unge par, der trådte til, havde tilstrækkelig kapital i ryggen. Skal man låne for meget, bliver konstruktionen skrøbelig – især som renteniveauet udviklede sig i 1970'erne. Omvendt følte dette par sig åbenbart heller ikke i sidste ende bundet til for enhver pris at holde gården på slægtens hænder. En ny ejer købte ejendommen i 1998 og satsede fra starten hårdt på at få produktionsapparatet gjort tidssvarende ved hjælp af nybyggerier og installation af nye elektroniske styresystemer. Alligevel har også denne måttet presse en udvidelse igennem, og frygter at blive fanget i investeringsspiralen.

På B-gården tog de nye ejere, en datter og svigersøn, fat med friske kræfter og opgav den gård, de havde etableret sig på en halv snes år tidligere, for at komme hjem og overtage forældrenes livsværk. En ønsket udvidelse af kvægbestanden kunne på grund af EU-mælkekvoterne ikke gennemføres, da den unge landmand trådte til, men først ved undersøgelsens gennemførelse, hvor landmanden nærmede sig de 50 år. Også her oplevedes hverdagen med de mange udefrakommende reguleringer som både styrende og snærende i forhold til drømmene.

Familien på C-gården havde hele tre sønner. Alligevel havde forældrene været tilbageholdende med at opfordre dem til at overtage den efterhånden store

ejendom med svineproduktion. En af dem har dog meldt sig på banen, og generationsskiftet er gået i gang. Ud over arbejdet med landbruget – selve mangfoldigheden – er det også gården, barndomshjemmet, de fysiske rammer og familiens ejendom, der trækker. Denne holdning er helt i tråd med landbolivsformen.

Da den eneste søn på D-gården nåede til skelsår og alder, betænkte han sig ikke på at overtage driften. Dog ville han gerne have taget en smedeuddannelse først. Men i 1996 trængte moderen til velfortjent aflastning. Her stikker bevidstheden om den århundredgamle slægtsgård naturligvis dybt.

Vedrørende det overordnede spørgsmål i livsformsteorien om den selvstændige landbolivsform, at gården er *både middel og mål*, kan det med undersøgelsen dokumenteres, at dette punkt endnu i 1990'erne var relevant. Ganske vist valgte man på A-gården familieejendommen fra, men først meget sent og efter en hårdnakket kamp for at få tingene til at hænge sammen. Køberen havde selv opgivet familieejendommen andetsteds i Sønderjylland til en bror, så også denne gård var med andre ord sikret en fremtid, selv om det ikke blev ham selv, der sad ved roret der.

På mange andre punkter er der i tiåret sket en bevægelse væk fra den traditionelle selverhvervende livsform med eksempelvis den klare arbejdsopdeling mellem kønnene inden for ejendommens enemærker. Nu var hele to husmødre fuldtidsudearbejdende, og landmandsparrene måtte deles om en række af de praktiske opgaver. Det alvorligste ankepunkt fra landmændene synes dog at være begrænsningen af friheden til selv at styre udviklingen. Styringen oplevedes som pantsat til politikerne – underforstået forbrugerne – både hjemme og i EU. Man oplevede ikke alle direktiver udefra som lige veldokumenterede – eksempelvis så de praktiske landmænd med hovedrysten på, at søerne uden forbehold skulle gå i løsdrift. I takt med at lønarbejderlivsformen vandt frem blandt husmødrene, var frihedsbegrebet også så småt begyndt at blive opfattet i overensstemmelse med begrebet fritid. Eller rettere, man ville gerne have både handlefrihed og fritid.

Status og visioner omkring år 2000

Det er ikke muligt at berøre samtlige facetter fra undersøgelsen i denne artikel, men her skal opsummeres nogle markante synspunkter og fremtidsvisioner, som der blev givet udtryk for.

På trods af gennemreguleringer opleves det stadig som en spændende udfordring at gå ind i landbrugserhvervet år 2000 og få driften til at hænge sammen. Det er et stort ansvar, som man – til en vis grænse – godt kan lide at tage på sig. Samtlige fire gårdejere er opvokset på gårde, to – ejerne af C-gården og D-gården – på den gård, de lægger deres virke på, de øvrige to på andre går-

de, som er overtaget af brødre. Alt andet lige er de alle rundet af miljøet og oplever utvivlsomt, at de inkarnerer nogle idealer og værdier, som værdsættes i hvert fald i deres egen kreds. De står ikke alene.

Samtidig har de også alle mærket de øretæver, erhvervet har fået udefra. De har erkendt den driftsmæssige frihedsberøvelse, som den miljøpolitiske styring, EU-ordninger og globaliseringen medfører. Både i forhold til udefrakommende kritik og styring er der dog en mærkbar forskel på de lidt ældre og de unge landmænds reaktion.

De lidt ældre, mellemgenerationen, er frustrerede over den behandling, erhvervet har været udsat for. De oplever at være blevet gjort til syndebukke for en landbrugspolitik og driftsform, som var den officielle danske kurs, og som konsulenterne anbefalede i 1970'erne og 1980'erne. Dengang handlede det om produktivitetsforøgelse, herunder at benytte de foreskrevne og godkendte sprøjtemidler og få flere dyreenheder ind på gårdene. De unge har sammenlignet hermed i højere grad erkendt det moderne samfunds kompleksitet og accepteret det; de har jo ikke kendt andet. Så selv om også de er ramt af en afmagtsfølelse, har de samtidig mod på at begynde på en frisk.

Hvordan livet på gårdene som helhed udfolder sig, afhænger naturligvis af begge ægtefæller, og der er tale om fire individuelle løsninger. På A- og B-gårdene har husmødrene som nævnt fuldtidsarbejde uden for hjemmet. Den ene af disse – på B-gården – er opvokset på den gård, som hun og manden har overtaget, og uvilkårligt holdes nogle af stedets gode gamle traditioner i hævd. Det gælder for eksempel hjemmebag – i fryseren – og det at forsøge at overkomme en urtehave, mens den anden – på A-gården – *ikke* er opvokset på en gård, men dog på landet. Det er begge steder tydeligt, at træk fra husmoderens lønmodtagerlivsform er bragt med ind i det daglige livsmønster. Man er for det første nødt til at sætte klokkeslæt på alt, hvad der skal ske dagen igennem, for at få puslespillet til at gå op. De udearbejdende kvinder eller familierne som helhed synes også at have behov for at markere, når de kommer hjem, at nu har *man* fri. Det ene sted, hvor husmoderen kommer hjem ud på eftermiddagen, samles forældrene om kaffebordet med de halvstore børn. Det andet sted, hvor parret er nygift og endnu uden børn, og hvor husmoderen først kommer hjem sidst på eftermiddagen, slutter husbonden samtidig sin formelle arbejdsdag, hvorefter de er fælles om madlavning og sociale aktiviteter. Lige så indlysende er det begge steder, at ferie holder man ved at tage væk fra gården – ud for at opleve noget. Også her smitter lønmodtagerlivsformen af. *Frihed* er i disse eksempler langt hen ad vejen blevet lig *fritid*, hvilket vil sige, at de er helt fri for arbejde. Også det helt grundlæggende træk ved lønmodtagerlivsformen, at produktion og familieliv er adskilt, gælder i en eller anden udstrækning for disse to husstande.

Fig. 15. Julepyntning i de genetablerede sprossevinduer i B-gårdens havefacade. Foto: Hanne Christensen, 2002.

Der synes med andre ord at være skabt en livsform, hvor den selverhvervende livsform og lønmodtagerlivsformen er flettet ind i hinanden – uden dog at smelte sammen eller blive transformeret til noget tredje, som kan beskrives entydigt. Dette illustrerer samtidig den dynamik, der som nævnt indledningsvis udgør en integreret del af livsformsteorien.⁹ Når produktionsmåden ændres, ændres også livsformen. Her ser vi, at der er to indtægtskilder: den private, selvstændige ejendom og en arbejdsplads ude i samfundet, og begge indvirker på livsformen.

På de to andre gårde, C- og D-gårdene, fortsætter landmændene på hjemmebane. På den sidste gård – D-gården – har husmoderen valgt at være hjemmegående og medarbejdende hustru, og her er dagen i vid udstrækning struktureret, som den var omkring 1950. Eksempelvis spises der varm mad midt på dagen og altid to retter, ligesom husbonden, der passer køerne tidligt om morgenen, sover til middag. Børnene passes hjemme, indtil det er rimeligt, at de skal have sociale udfordringer. Selvforsyningen søges bevidst holdt i hævd, men ikke ubetinget, hvis andre vigtigere opgaver trænger sig på. Alt planlægges og diskuteres i fællesskab, og den bedste fritid er den, hvor familien er helt

Fig. 16. D-gårdens moderniserede køkken. Foto: Hanne Christensen, 2002.

alene om pasningen af gården, uden medhjælperen. Så har familien *frihed* til at gøre, hvad den vil. Med livsformsteorien som udgangspunkt må det konstateres, at den selverhvervende landbolivsform som dagligdag har overlevet i mere eller mindre ren form i hvert fald i dette ene tilfælde. Også her er der medansvar for lokalområdet. Men hvem skulle 50 år tidligere have kunnet forestille sig, at husbonden som sit eneste offentlige ombud sidder som forældrerepræsentant i børnehaven? Det er et vidnesbyrd om, såvel hvor meget det private fylder i dag, som hvor lidt tiltro landmanden har til, at det lokalpoli-

*Fig. 17. D-gårdens alrum med moderne slagbænk.
Foto: Hanne Christensen, 2002.*

tiske arbejde nytter. Fællesskabet om børn og beslutninger har da også indelbåret, at de ældre landmænd i nabolaget opfatter ægteparret som progressivt, fordi de skiller sig ud ved at følge moderne, afslappede samværsformer. Og rent faktisk er der skabt en livsform med både *ligestilling* og *ligeværd* mellem kønnene. Med andre ord synes produktionsmåden ikke alene at være afgørende for livsformen. Der kan også ske en generel afsmitning fra omgivelserne, i dette tilfælde fra det moderne, urbaniserede samfund. For fuldstændighedens skyld skal det dog oplyses, at den unge husmor, der i øvrigt selv er opvokset på en gård, har en uddannelse som lager- og transportarbejder og har haft lønarbejde som chauffør på MD-Food.

Uden om denne traditionelle hverdag ligger dog de store strukturelle forandringer, der helt ind til marven har udfordret den selvstændige landbolivs-forms fundament, nemlig friheden til at disponere over sin egen bedrift og evnen til at være selvhjulpne.

Fra den senest etablerede ejer, der i øjeblikket er ved at overtage C-gården, kan afsluttes med følgende *scenarier* eller *vision*, som illustrerer den refleksion, der er ved at vinde indpas blandt erhvervets unge udøvere.

Den unge mand har været på Dalum Landbrugsskole på Fyn, gymnastikhøjskole og på en jordomrejse, så hjemmefødsel er han ikke. Men han ser sit barn-domshjem som et ideal, og han vil gerne skabe en ramme for sin egen eventuelle familie, hvor børnene i det daglige kan være til stede sammen med forældrene – ligesom han selv har oplevet. En eventuel kommende husmoder behøver ikke at være med i bedriften, men hun skal kunne lide at være på landet.

Fig. 18. D-gårdens husbond og husmor vil gerne have børnene omkring sig på kontoret. Foto: Hanne Christensen, 2002.

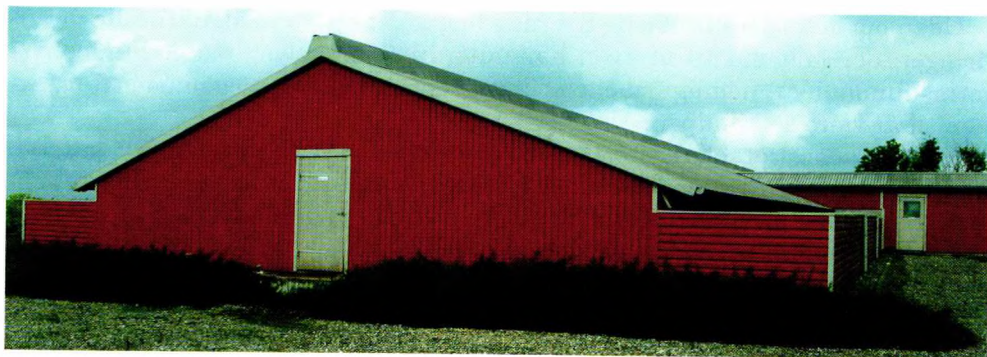

Fig. 19. C-gårdens nye fedestald med små pavilloner til gårdture. Foto: Hanne Christensen, 2006.

Han vil også gerne være sin egen herre og stå til ansvar for egen virksomhed, ligesom han tiltrækkes af alsidigheden i landmandsjobbet, hvor han både er køber, sælger, bogholder, regnskabschef – og direktør – samtidig med, at han er praktiker og ved, hvordan man skruer en traktor sammen eller tager imod et kuld smågrise. Han følger over internettet med i alt om landbrug, og er fuldt indforstået med miljøkravene til erhvervet.

Hans tanker om landbrugernes fremtid i Danmark vedrører blandt andet muligheden for atter at skabe sig en værdig og langt mere selvstyret hverdag, end den forældregenerationen har måttet acceptere. Han mener, at tiden for rent effektivitetsjag er ved at være passé, og at der i stedet er behov for at tænke i image-baner og skabe et helt anderledes bæredygtigt landbrug, hvor væsentlige sider af den traditionelle landbolivsform kan holdes i hævd. En mulighed kunne være at genoptage nærhedsprincippet mellem producent og forbruger ved at skabe nicheproduktioner med kvalitetsprodukter, som man selv udtænker, eventuelt i samarbejde med andre. Ideologisk ser han et vigtigere mål i friheden til at disponere end i ejendomsretten, hvis denne eventuelt måtte deles. En deling af de økonomiske risici ville eksempelvis øge mulighederne for at tage nye initiativer, men det er ikke en drøm i sig selv at dele ansvaret og ejendomsretten.

Med ideen om at udvikle nye koncepter bevæger han sig ind i en sammenkobling af den selverhvervende landbolivsform og karrierelivsformen, som per definition i deres mangel på adskillelse mellem arbejde og fritid, og deres forventning om hele tiden at gøre tingene bedre, allerede har fællestræk. Samtidig har han en klar forventning om også at kunne holde fri, blandt andet for at dyrke sin gymnastik. Hermed spiller dette træk fra lønmodtagerlivsformen med ind i den nye livsform.

Fremtiden i samfundsperspektiv

Med forventningen om at vende tilbage til en mere selvhjulpent tilværelse tolker den unge landmand tilsyneladende de signaler, der ligger i, at EU's traditionelle støttepolitik er kommet under pres for liberalisering ude fra den store, globale verden. Og hans fokus på kvaliteten svarer til, at EU i stadig højere grad koncentrerer sig om fødevarer sikkerhed og miljøgarantier med henblik på sundheden og forbrugernes forventninger og krav. I fremtiden må bæredygtighed og konkurrenceevne gå hånd i hånd, ligesom det er ønskeligt, at en rammelovgivning afløser detaillovgivningen i EU, som det udtrykkes af præsidenten for Landbrugsrådet.¹⁰

Konklusion

Overordnet falder udviklingen i de 50 år i to markant forskellige perioder, henholdsvis tiden før og efter Danmarks indtræden i Fællesmarkedet den 1. januar 1973. På det materielle plan er tiden før dette skridt karakteriseret ved en løbende mekanisering af driften på de traditionelle, flerstrengede land-

Fig. 20. Vil den unge landmandssøn med træsko på have lyst til at være en af Danmarks få aktive landmænd år 2025? Foto: Hanne Christensen, 2003.

brugsbedrifter og tiden efter ved specialisering og stordrift på sammenlagte brug. På det immaterielle plan afspejles udviklingen ved en reduktion af folkeholdet i takt med mekaniseringen og en sideløbende udgrænsning af landbrugerhvervet i lokalsamfundet. Udgrænsningen accelererede med kommunalreformen i 1970, der fjernede de gamle sogneråd fra rorpinden i nærområderne. Nogenlunde samtidig forsvandt indflydelsen via bestyrelsesarbejde i det lokale mejeri og slagteri, da disse blev sammenlagt med andre i større produktionsenheder med monopollignende karakter. Derudover afspejler gård-sammenlægningerne og stordriften en ekspansion, som indebar en konkurrence, hvori naboerne og kollegerne omkring den aktive gård opgav deres erhverv, enten frivilligt eller tvunget af røde tal på bundlinien.

Alt andet lige står landmændene på de gårde, der har overlevet, tilbage som erhvervets centrale figurer, hvorom udviklingen er gået i forskellige retninger. Hvor længe der vil kunne identificeres træk af den traditionelle selvstændige landbolivsform, vides ikke, men det kan i denne sammenhæng anføres, at ejerne af de undersøgte gårde selv er blevet så interesserede i undersøgelsesprojektet, at de har givet grønt lys for en opfølgning fremover.

Livsformsteoretisk konklusion¹¹

Anskuet ud fra et livsformsteoretisk perspektiv og spørgsmålet omkring kontinuitet og brud inden for den selvstændige livsform i landbruget må den samlede konklusion på undersøgelsen af udviklingen 1950-2000 på de fire undersøgte gårde blive, at der *er* sket en række ændringer, som samlet peger i retning af en urbanisering af den traditionelle livsform.

Denne urbanisering indeholder træk fra både lønmodtagerlivsformen og karrierelivsformen, og i den henseende forekommer både livsform og produktionsmåde at være undergået en forandring. Om dette samtidig er et symptom på, at livsformen og dens produktionsmåde er på retur, eller om den blot har udviklet sig til nye former, må komme an på en prøve i form af flere regionale undersøgelser.

Ud fra det foreliggende materiale må konklusionen blive, at livsformen forekommer at befinde sig i et vadested, som umiddelbart trækker mest i retning af et fremtidigt landbrug, drevet af landbrugere, der er motiveret af mål fra alle tre livsformer. På samtlige fire undersøgte gårde var den tidligere uadskillelighed mellem mål og middel i større eller mindre grad blevet udfordret på en række fundamentale områder, således at der var tale om afvigelser og kontraster til den traditionelle, selverhvervende livsform som teoretisk referenceramme. I forhold til de sammenhænge, der kendetegner dette teoretiske livsformsbegreb, afslører undersøgelsen af de fire gårde fremkomsten af nye skel mellem henholdsvis arbejde og fritid – mellem virksomheden og det pri-

vate – som afspejler ændringer i selve livsformens eksistensbetingelser. Her tænkes på produktionsmåderne bag den enkelte gårds drift og husholdning. Det er ikke mindst teknologiseringen, den økonomiske udvikling og kvindernes udearbejde, som har influeret på fremkomsten af disse skel, der er karakteriseret af en ny institutionel afhængighed af det omkringliggende samfund, en anden teknisk-økonomisk formålsrationalitet, nye arbejdsdelinger og en øget privatgørelse af forholdet til ansatte, den offentlige sfære og familielivet. Det nye behov for en privatsfære i hjemmet, afhængigheden og et næsten ikke eksisterende behov for offentlig stillingtagen står i skarp kontrast til den tidligere generations selvhjulpethed med sociale og politiske aktiviteter, og den understreges yderligere af det nye skel mellem de to animalske produktionsbrancher. Her er der noget, som tyder på, at skellet mellem de to brancher ikke alene er blevet større i ikke blot produktions- og organisationsmæssig forstand, men også i forhold til nye branchebaserede selvopfattelser og implicite opfattelser omkring *de andre*.

Uanset indbyrdes forskelle mellem brancherne er det dog karakteristisk, at forsøget på at holde fast i gamle værdier kendetegner de enkelte gårdes udvikling gennem de sidste 50 år. På samtlige fire gårde forsøgte familierne at bevare grundlæggende træk af livsformen ved at tilpasse sig ændringerne i livsformens juridiske, økonomiske og politiske eksistensbetingelser. Sådanne forsøg på tilpasning kommer særligt tydeligt til udtryk i de faser, hvor eksistensbetingelserne, som i for eksempel 1970'erne og 80'erne, for alvor begynder at harmonere dårligt med idealet om *det gode liv*. For den generation, som oplevede bruddet mellem det gamle og det moderne landbrug, blev en række forskellige strategier sat i værk med det formål at kunne fortsætte den traditionelle livsform med et endnu bedre økonomisk og personligt udbytte. Det var ikke, fordi man ønskede noget grundlæggende anderledes, end det man havde, men man ønskede blot at kunne klare sig i konkurrencen og derigennem fortsætte tilværelsen som selvstændig med foden under eget bord og ansvar for egen virksomhed.

Det er imidlertid også karakteristisk, at en anden rationalitet netop derigennem alligevel sneg sig ind ad bagdøren, fordi tilpasningen indebar forandringer i forhold til stort set alle det almindelige landbrugs traditionelle områder. Kvinderne fandt fodfæste på arbejdsmarkedet uden for gården, teknologien overflødiggjorde det traditionelle arbejdsfællesskab og økonomiske investeringer stemplede hidtidige sparestrategier som uegnede og gjorde det i stedet nødvendigt at låne penge for at udvide produktionen yderligere. Det er også karakteristisk, at man blev fanget ind af en afmagtsfornemmelse, som afspejlede fornemmelsen af skuffede forventninger og af at have mistet grebet om tilværelsen. De landmænd, som var aktive i 1970'erne og 1980'erne, følte

sig nærmest *bragt* i en situation, som de ikke selv respekterede, men de var samtidig ikke i stand til at afværge den ved en øget indsats eller ved at gå til modangreb. Ikke desto mindre holdt denne generation efter endt landmands-tilværelse fast i en bestemt virkelighedsopfattelse, hvilket muligvis skete af hensyn til deres egen selvforståelse.

For den yngste generation, som overtog gård i 1990'erne, eller som inden længe står foran at skulle overtage, gælder også, at de føler en afmagt ved at være fanget ind af en udvikling, som undergraver vigtige grundpiller i deres eget ideologiske verdensbillede. Afmagten kommer også her til udtryk gennem manglende tid til og interesse for at engagere sig politisk. Men i modsætning til deres forgængere er afmagten ikke baseret på skuffede forventninger eller en vis konservatisme overfor forandring. For denne generation er eksistensbetingelsernes omskiftelighed på en anden måde blevet en del af tilværelsen.

De unge landmænd har ikke oplevet det samme fundamentale brud mellem forskellige strukturer og har aldrig oplevet andet end at være i en situation, der forudsætter konstant fleksibilitet i forhold til både ideologi og praksis. I tanken er de åbne overfor nye organisationsformer samtidig med, at miljø- og dyreetik indgår på en anden måde som en del af deres selvforståelse. Således er det også karakteristisk, at friheden ikke på samme måde ligger i at være selvhjulpen og i at være sin egen herre, fordi dagens økonomiske situation ganske enkelt ikke muliggør dette ideal. Prioriteringen af frihed er der stadig, men implicit med dette ideal fremstår også en frihedsopfattelse, der er baseret på mere urbane idealer om dispositionsfrihed og udfordringer i arbejdet samt et lige så urbant fritidsbegreb baseret på prioriteringen af en tid, der er mere eller mindre skarpt adskilt fra arbejdstiden. På den måde forekommer træk fra både lønmodtagerlivsform og karrierelivsform at eksistere side om side med træk fra den selvstændige livsform, og det bliver muligt at tale om hybrider snarere end en entydig udskiftning af ét værdisæt med et andet.

I forhold til disse idealer ligger afmagten for den unge generation da hovedsageligt i forhold til en fremtid, som de gerne ville have mulighed for at udfolde sig i med kreativitet og nytænkning og så den situation, hvor de ikke magter eller ikke kan se formålet med andet end at tilpasse sig den udvikling, som de alligevel tvivler på, at man selv kan være med til at standse. I tanken ønsker de forandring, men i praksis har de indtil videre valgt at forholde sig passive i stedet for selv at tage affære, og de ved ikke, hvordan de skal overskue et opgør med den gældende struktur. Uanset passiviteten og undersøgelsens manglende repræsentativitet kan tankerne fra de fire gårde således give et fingerpeg om nogle af de forandringer, som vil karakterisere fremtidens landbrug. Spørgsmålet bliver da, om de vælger at sidde med hænderne i skødet og

tro på, at de ikke selv kan påvirke udviklingen, eller om de på et tidspunkt begynder at omsætte tanker til handling og således går foran med et udspil til forandring. Hvis dette sker, er det ud fra et livsformsteoretisk perspektiv interessant, hvilke værdier de i givet fald vælger at prioritere. Vil det hovedsageligt være idealer fra den traditionelle selvstændige livsform, eller vil det i højere grad være en blanding – en hybrid – af værdier fra både den selvstændige livsform, lønmodtagerlivsformen og karrierelivsformen – eller noget helt fjerde? En indkredsning af dette spørgsmål kan man eventuelt komme nærmere i fremtidige regionale landbrugsundersøgelser.

Epilog

Sluttelig skal opregnes nogle af de spørgsmål, som det vil være interessant at gå videre med ved tilsvarende undersøgelser andre steder i landet. Det gælder eksempelvis spørgsmålene om:

- selvforståelsen ved at være henholdsvis kvægavler og svineproducent,
- nutidens prioritering af privatsfæren og familielivet, sammenlignet med tiden før,
- opfattelsen af den udefrakommende kontrol af miljø og dyrevelfærd, og
- hvorfor landbruget ikke i højere grad har taget til genmæle over for kritikken vedrørende ovennævnte, samt
- hvorfor man kan iagttage den besynderlige inkonsistens, at landmændene, selv efter at de var blevet skeptiske over for EU, fortsatte med at være loyale udadtil – og gerne så deres børn efterfølge sig på gårdene?

Litteratur

Claus Bjørn (red.), *Det danske landbrugs historie. Bind 4. 1914-1988*, København 1988.

Lone Rahbæk Christensen, *Livsformer i Danmark*, Samfundsfagsnyt 1988.

Palle Ove Christiansen, *En livsform på tvangsauktion*, København 1982.

Palle Ove Christiansen og Gudrun Gormsen, *Fire landsbyer – en etnologisk rapport om nutidige livsformer*, Landsbykommissionen 1980.

Laura T Clausen m.fl., *Ændringer i landbruget 1950-2000 – Sønderjylland*, Aabenraa Museum 2003, (Rapport).

Ellen Damgaard, »I kuling fra Hals til Harboøre«, *Fortid og Nutid*, 2002, side 251-77.

»Dansk landbrug i en brydningstid«, Temanummer af *Bol og by, Landbohistorisk Tidsskrift*, 2001:2.

Peter Gæmelke, »EU og landbruget«, *Danmark 30 år i EU – et festskrift*, København 2003, s. 190ff.

- Hans Schultz Hansen, *Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993*, Historisk Samfund for Sønderjylland 1994.
- Thomas Højrup, *Dannelsens dialektik. Etnologiske udfordringer til det glemte folk*, København 2002.
- Thomas Højrup, »Begrebet livsform. En formspecificerende analyse måde anvendt på nutidige vesteuropæiske samfund«, *Fortid og Nutid*, 1984, s. 194-218.
- Thomas Højrup, *Omkring livsformsanalysens udvikling*, København 1995.
- Landbrug i Sønderjylland. Et indlæg i planlægningsdebatten*, Folkelandboforeningen for Nordslesvig 1977.
- LOK-studiebøgerne, *Et landbrug uden bønder?* Landbrugets Oplysnings- og Konferencevirksomhed 1989.
- LOK-studiebøgerne, *Paradokser og etik – landbrugspolitik?* Landbrugets Oplysnings- og Konferencevirksomhed 1993.
- LOK-studiebøgerne, *Jorden og de selvstændige?* Landbrugets Oplysnings- og Konferencevirksomhed 1994.
- Hanna Sigga Madslund (red.), *Bevar Bønderne – en debatbog om miljø og landbrug*, Det økologiske Råd 1998.
- Helga Moos, *Traditioner og visioner. Om vor tids og fremtidens bæredygtige landbrug*, Hovedland 1991.
- Johannes Møllgaard, *Landbrugets livsformer*, Statens Byggeforskningsinstitut 1984.
- Olaf Olsen (red.), *Landet blev by 1950-1970*, Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie bind 14, 1991.
- Olaf Olsen (red.): *Danmark og verden 1970-1990*, Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie bind 15, 1991.
- Schultz m.fl. (red.), *Den nordslesvigske Landboforening gennem 150 år, 1846-1996*, Den nordslesvigske landboforening 1996.
- Jens Skriver, »Traktordriftens konsekvenser«, *Bol og by, Landbohistorisk Tidsskrift*. 1988:2, s. 131-161.
- Marianne Zenius, *Landbokvinden i det 20. århundrede*, København 1982.

Noter

1. Ellen Damgaard 2002.
2. Laura T. Clausen, *Ændringer i landbruget 1950-2000 – Sønderjylland*, Aabenraa Museum 2003. Rapporten kan rekvireres ved skriftlig henvendelse med anførelse af undersøgelsesmæssigt formål til Museum Sønderjylland, Kulturhistorie Aabenraa, H.P. Hanssensgade 33, 6200 Aabenraa.
3. Thomas Højrup 1984. Artiklen rummer en tidlig og overskuelig fremstilling af teorien.

4. Se Laura T. Clausen, s. 7ff.
5. Thomas Højrup 2002. Heri opsummeres i forbindelse med en gennemgang af de kulturhistoriske forskningsretninger kerneproblematikken i afsnittet Produktionsmåde og livsformsanalyse, s. 56ff.
6. Beskrivelsen af den selvstændige livsform på landet tager afsæt i Lisbeth Haastrup, »Selvstændighed og livsform på land og i by«, *Jorden og de selvstændige?*, LOK-debatbøgerne 1994, s. 11-18.
7. Beskrivelsen af særlige kvindelivsformer på landet er et konglomerat af henholdsvis Lone Rahbæk Christensen og Helga Moos' bud på en forståelse af forskellige former for livsformsbaserede kvindeliv.
8. Johannes Møllgaard er ophavsmanden til denne opdeling mellem nytteetik og formålsrationalitet i *Landbrugets Livsformer*, 1984, s. 127.
9. Thomas Højrup 2002, s. 60.
10. Peter Gæmelke, s. 195ff.
11. Rapportens konklusion vedrørende livsformsaspektet er gengivet i sin helhed. Se Laura T. Clausen, s. 117ff.

Forfatter

Hanne Christensen, født 1945. Historiker Cand.mag. fra Københavns Universitet. Museumsinspektør ved Aabenraa Museum 1993-2003. Tidligere museumsinspektør ved Nationalmuseet, konsulent for Skov- og Naturstyrelsen samt projektleder for Københavns Amtsmuseumsråd. Arbejder p.t. med en undersøgelse af sukkerroeindustriens bebyggelsesmiljøer i Danmark for Museet Falsters Minder. Har blandt andet skrevet om en lang række bygningshistoriske emner, medvirket ved udviklingen af SAVE-registreringssystemet for Skov- og Naturstyrelsen og som medlem af Det regionale faglige Kulturmiljøråd i Sønderjylland skrevet om dette emne. I en årrække redaktør i Foreningen til Gamle Bygningers Bevaring.

Summary

Rural life from 1950-2000 - continuity or change? A historical-ethnological spot survey of four farms in the middle of southern Jutland

The article refers to a survey of changes at four farms in southern Jutland between 1950 and 2000. The survey was carried out by an ethnologist, Laura T. Clausen, on behalf of and in co-operation with Aabenraa Museum and the author of this article.

The inspiration for the project came partly from discussions about identity which arose at the turn of the millennium, and partly from the huge change which agriculture in Denmark has undergone since the Second World War. From being traditional farms with horses, cattle and pigs and a land area of

approximately 30-60 hectares, all four of the farms in the survey have become completely mechanised and specialised large-scale farms with a land area of between 90 and 200 hectares. Farmers themselves have become a rural minority with only a few employees. During the period of the survey their wives have moved from being full-time housewives, occupied with housework and child-rearing – sometimes with young girls employed to help – to co-workers on the farm with their husbands, or full-time workers in other sectors. In 1950 a farmer's children were usually expected to remain in the industry. Today there is doubt about recommending such a career. Yet there is still focus on the idea of 'the family farm' as something to be cherished as a way of life; something that, despite everything, is worth preserving in some form or other.

The move towards large-scale farming accelerated with Denmark's entry into the Common Market in 1973 because the introduction of price subsidies encouraged farmers to increase production. This started an investment spiral – technically known as economic goal rationalism – which has now become a tough competition parameter.

In order to be able to describe and analyse this development, Thomas Højrup's lifestyle theory has been used. The theory uses different types of work-defined lifestyles, all of which are a result of a particular production method, and which are formed dynamically. In other words new methods of production result in new lifestyles. By using Højrup's theory and its definitions, the independent lifestyle which was typical for farmers around 1950 can be seen to have taken on traits typical for employees in other sectors. This is due to the move into employment by farmers' wives, and to the urbanisation of Danish society that has taken place since the war. Whereas 'freedom' for a farmer was formerly the freedom to control his own work and to take responsibility for it, for an employee 'freedom' is closer to being equal to 'free time', that is time when one is not at work. More specifically, the question can be asked whether any traces of the older farming lifestyle remain in the lifestyles of contemporary farming families? The answer is yes, but only in a hybrid form in which traits from other work-defined lifestyles also appear.

Bygninger og mennesker i Sydøstjylland 1950-2000

Øster Starup Sogn, der ligger lige nord for Kolding, har fra gammel tid været præget af store gårde, som havde proprietærstatus i første halvdel af 1900-tallet. Artiklen beskæftiger sig med tre gårdes udvikling efter 1950. Her undersøges ejernes forhold til den ældre bygningsmasse, som de overtog i 1950-60'erne, og det maskindrevne landbrugs ændring af driftsmønstrene. Undersøgelsen viser, hvordan livet foregik på de store gårde, og den livsnorm, man levede efter. De to tidsperioder, 1900-1950 og 1950-2000, perspektiveres i forhold til hinanden.

1. Landskabet og gårdene

»Vi ligger rimelig højt her i Brakker. Jorden er ret plan, men vi har en flot rest af istiden her«, fortalte proprietær Anders Tornbjerg, mens vi stod i en slugt med høje, træbevoksede skrænter. I bunden løb en bæk. En gammel stenkiste af groft tilhugne sten dannede bro over bækken. Oven over slugten bredte markerne sig, der i århundreder var blevet holdt som enge. Området bærer navnet *Sletmade*, der betyder de gode enge, hvilket skyldes, at en del af markerne tidligere lå hen som vådområder, da flere bække løber gennem engene. I århundreder gav engene god græsning og høslæt. Opfedning af studekvæg har derfor været en vigtig indtægtskilde.

Anders Tornbjerg viste mig herlighederne og var i tankerne dybt forankret i den historie, som lå i landskabet. Han fortalte, at en halv kilometer mod øst skulle slottet Nygård have ligget. Det blev ødelagt under svenskekrigene i 1625 og 1658, hvorefter det blev nedbrudt i 1717. Rester af volde og et flere hundrede år gammelt kæmpeegetræ midt i marken vidnede herom. Det skulle ifølge sagnet have stået midt på gårdspladsen. Frederik II og Christian IV ejede Nygård fra 1578 til 1620 og brugte det som jagtslot. Ved auktionen over krongodset på Koldinghus i 1765 blev ladegården købt til selveje af Anders Johnsen i Brakker. Da var gården på 10 tønder hartkorn og kom derefter til at hedde Brakker Nygård. Landsbyen Brakker var også opstået på en del af Nygårds jord.

Terpsminde og Phønixborg er to andre store gårde, som blev anlagt på Nygårds jorder. Phønixborg fik i 1765 Nygårds Kobbelt og blev på 19 tønder hartkorn. Terpsmindes skøde er fra 1765, men gården udflyttedes først i 1845 fra Brakker by, og fra den tid stammer bygningerne.

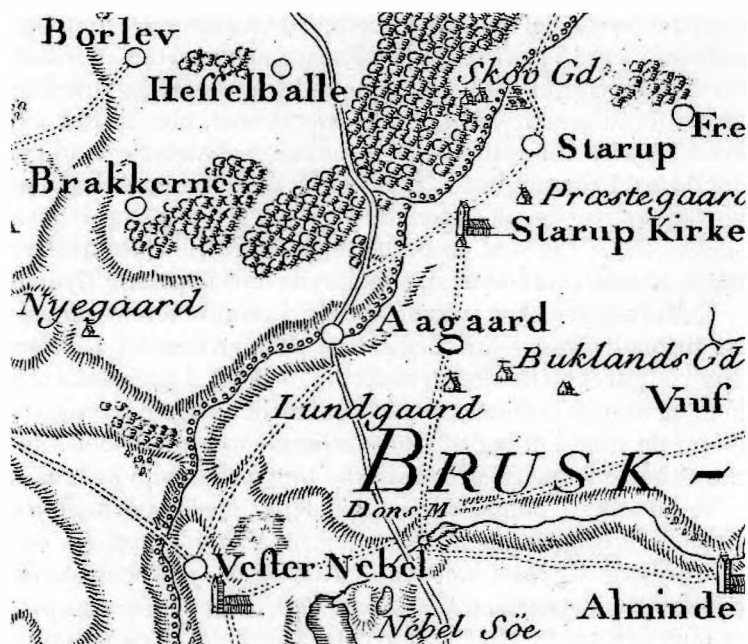

Fig. 1. Den store eg på Terpsmindes mark, der ifølge overleveringen skulle have stået midt i Nygårds slotsgård. Formentlig var der dog tale om gårdspladsen ved Nygård Ladegård, som lå et par kilometer nordvest for selve Nygård. Foto: Mogens Bach, 1998.

Nationalmuseet foretog i 1905 udgravninger af voldstedet ved Nygård Ladegård. Det blev opmålt i 1930, og der blev foretaget en kildeundersøgelse. Nygård Slots Voldsted, der også betegnes Phønixborg voldsted, blev opmålt i 1967 af Nationalmuseet og herefter fredet.¹

Ved besøg på de tre store gårde startede ejerne med at fortælle om slottet Nygård og om gamle voldsteder fra tre middelalderborge, som de alle tre havde rester liggende af på deres marker, nemlig Møgtved (det senere Nygård), Skovgaard (den senere Nygård Ladegård), og Damsgaard. De gamle fortællinger fyldte meget i deres tanker, og de følte sig tæt forbundet med fortiden. De forklarede og viste hver på deres måde, hvorledes deres gård var passet ind i landskabet. Gård, landskab og drift hang uløseligt sammen for dem. Det betød meget, at netop deres gård er del af en lang historie, som fortsat udvikler sig. Kulturlandskabet og gården har en fælles historie, der giver identitet til ejerne, ligegyldigt om gården har hørt til slægten i århundreder, eller den er tilkøbt. Da de tre gårde skiftede ejere i 1950-60'erne, tog de hver især udgangspunkt i de historiske forudsætninger med hensyn til ændringer og brug af bygningerne.

Fig. 2. Brakker og Nygård Ladegård, som på kortet blot kaldes Nyegaard, da slottet var nedbrudt omkring 1718. Videnskaberens Selskabs kort, tegnet 1780. Copyright Kort og Matrikelstyrelsen, Rentemestervej 8, 2400 København NV.

Landbrug i opbrud

Denne artikel beskæftiger sig med de tre nævnte gårde og den historie, de kom til at repræsentere i sidste halvdel af 1900-tallet. De ligger alle tre i Øster Starup Sogn, hvor der i 1964 var ni gårde med hver over 10 tønder hartkorn.² Dette fænomen vakte min interesse, da jeg i 1998 blev museumsinspektør ved Egnsmuseet i Egtved kommune. Koldingegnen er kendt for sine store gårde, der skyldes områdets status som krongods gennem 200 år. Fra 1988-94 foretog museumsinspektør Nina Fabricius en etnologisk undersøgelse af egnen mellem Kolding og Haderslev for at studere de store gårdes driftsmønstre, livsform, kultur og betydning som toneangivende på egnen samt samspillet mellem de administrative, nationale, kulturelle og økonomiske grænser.³ Langt tilbage i tiden havde gårdene på dynamisk vis tilpasset driften til det vesteuropæiske marked, og ejerne havde ført en herskabelig livsstil, der var blevet en del af egnens norm som en model for *det gode liv*. I undersøgelsens afslutning stillede Nina Fabricius spørgsmålet, om forholdene havde været anderledes på de store gårde nordøst for Kolding?

Det var derfor oplagt at gå i gang med en undersøgelse af de store gårde i Øster Starup Sogn. Her havde den kulturelle grænsepolitik ikke spillet så stor en rolle,

men det havde derimod de folkelige bevægelser. De gudelige vækkelser var allerede startet i 1840'erne i Øster Starup sogn ved den markante lægprædikant Peter Larsen Skræppenborg, som ejede den nærliggende Dons Mølle. Danmarks første foredragsforening, *Fostbroderskabet*, blev stiftet i 1867 af blandt andre Poul Terp fra Terpsminde, og foreningen eksisterer stadigvæk. Det samme gælder Ågård Frimenighed, stiftet i 1887. Ågård Ungdomsskole er den tredje grundtvigske institution på egnen, og den bruger i dag bygninger, som er opført til højskole i 1899. Flere af de besøgte gårde havde tilknytning til det grundtvigske miljø, og spørgsmålet er, om det havde haft nogen indflydelse på livsnormen?

Undersøgelsen tog udgangspunkt i en problematisering af processen fra det traditionelt drevne landbrug, som det var kendt i 1950'erne, til det meget industrielt drevne landbrug omkring år 2000. I periodens start var der store hushold og mange mennesker både på gårdene og i det omgivende landbosamfund, men i de sidste årtier af 1900-tallet bestod husholdet kun af kernefamilien og eventuelt lidt medhjælp, der ikke længere havde kost og logi på gården.

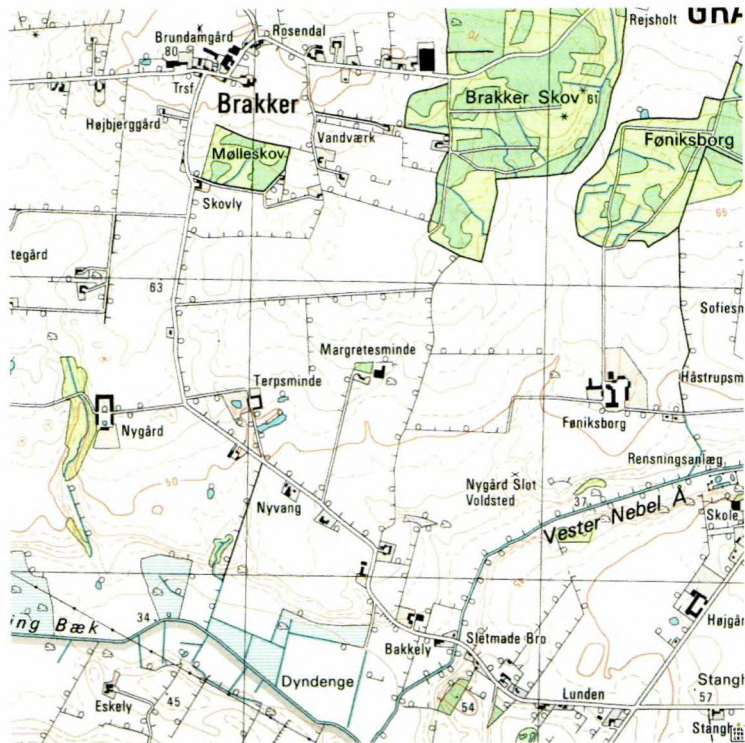
Ved de første samtaler med gårdenes ejere mærkede jeg, at gårdenes historiske forudsætninger lå dybt i ejernes bevidsthed, da de overtog eller købte. Det drejede sig ikke blot om driften og de landbrugsmæssige forudsætninger, men med overtagelsen fik de også et bygningsmæssigt potentiale, som de måtte forholde sig til. Det gjaldt både i forhold til økonomibygninger og stuehus. Hvordan havde de forvaltet dette? Kunne de ældre bygninger bruges, eller var de revet ned? Havde ældre avlsbygninger og stuehuse overhovedet nogen betydning for ejerne og brugerne?

Siden midten af 1990'erne er der foregået et stort arbejde for at bevidstgøre befolkningen om bevaring af kulturmiljøer og kulturarv. De firelængede gårde ude i landskabet hører med til danskernes forståelse af identitet og kulturarv. Fra 1997-2001 skulle amterne medtage beskrivelser af udvalgte og bevaringsværdige kulturmiljøer i deres regionplaner.⁴ I Vejle Amt blev der blandt andet lavet en generel udvælgelse af hovedgårdsanlæg som Brakker Nygårds til at være bevaringsværdige. Men hvis ejerne ikke har nogen følelsesmæssig og historisk sans for de gamle bygninger og ikke kan se nogen nytte af dem, får sådan en udpegning ingen betydning. Så vil de hellere rive ned og bygge nyt i stedet for at vedligeholde gamle bygninger. Derfor blev det væsentligt at undersøge holdninger.

Undersøgelserne gik også på, hvordan landmænd op mod år 2000 definerer *det gode liv*. Og de havde givet gården videre til næste generation, eller den bare blev nedlagt?

I en etnologisk undersøgelse er det aktuelt at se på, hvilken praksis landmanden og hans kone har haft. Det gælder både undersøgelse af deres dagligdag og af deres fysiske omgivelser. Hvordan så de ud, hvordan brugte de dem?

Fig. 3. Brakker Nygård, Terpsminde og Phønixborg mellem Brakker og Nygård Slot Voldsted ved Vester Nebel Å. Ladegården anlagdes 1579 på bakketoppen nordvest for Terpsminde, hvorfra den flyttedes til Brakker Nygårds nuværende placering omkring 1830. Målebordsblad 1:25.000. Copyright Kort og Matrikelstyrelsen, Rentemestervej 8, 2400 København NV.

Undersøgelsen

Allerede i foråret 1998 startede undersøgelsen af Brakker Nygård, da den lige var blevet solgt. Undersøgelsen blev fulgt op i 1999, da Egnsmuseet arrangerede en plancheudstilling i aulaen på Øster Starup skole om de store landbrug i sognet med titlen: *Brakker Nygård – Hovedgårde og landbrug i Øster Starup Sogn*. Forud for udstillingen var der gennemført større undersøgelser af gårdene Terpsminde, Phønixborg, Skovløkke og Påskeborg. Sidstnævnte har været genstand for en særskilt udstilling i Egtved Lokalhistoriske Arkiv 1999-2000. Samtidig med interview blev stuehuse og udlænger fotoregistreret både ud- og indvendig. For nogle gårdes vedkommende blev det også til opmåling af stuehusets plan og af hele gårdanlægget. Rummenes placering og brug i stuehuset fortæller om sociale normer og grænser. Tilsvarende fortæller udlængerne om, hvilket teknisk og driftsmæssigt niveau landbruget er på. Undersøgelserne af disse gårde danner grundlag for nærværende artikel foruden et teoretisk udviklingsarbejde, foretaget sammen med museumsinspektør Hanne Christensen.

Denne artikel koncentrerer sig om de tre gårde: Brakker Nygård, Terpsminde og Phønixborg. De gennemgås efter samme koncept, så det er muligt at sammenligne bygningernes brug og gårdenes drift, belyst gennem to generationer. Ved at studere de lange kulturhistoriske træk fra bygningernes opførelse til år 2000 er det også muligt at belyse det dynamiske aspekt.

2. Brakker Nygård

Brakker Nygård ligger på et højt plateau i terrænet og ses tydelig på lang afstand. Den regnes for en proprietærgård, og i 1829 var den kommet op på 26 tønnder hartkorn. I de 200 år fra 1765 til 1963 skiftede gården ejer 31 gange. Da Elise og Anders Tornbjerg købte Brakker Nygård i 1963, havde den 184 tønnder land jord og var på 12 tønnder hartkorn. De ejede gården i 35 år og solgte den i 1998, da de gik på pension og flyttede til Kolding. Forfatteren besøgte dem i 1998.

Bygningerne

Brakker Nygård udgøres af et meget velbevaret proprietærgårdsanlæg. Det består af en fritliggende hovedbygning med to sidelænger, alle opført omkring 1830, og en trelænget avlsgård, nyopført på soklerne efter en brand i 1922. Til-

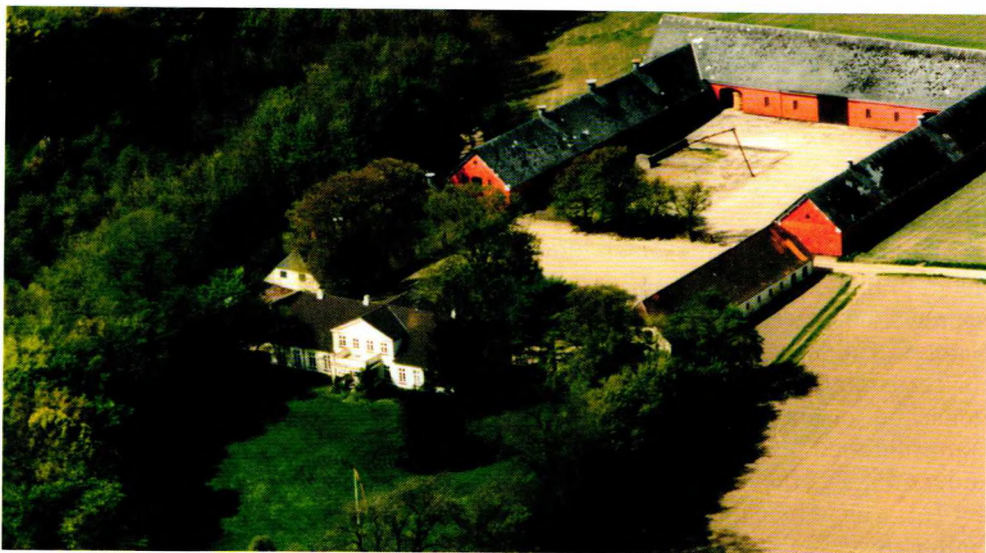

Fig. 4. Nygård. Luftfoto af Brakker Nygård, der viser hele det store rektangulære anlæg med herskabets gård mod syd foran hovedbygningen, og mandgården mod nord ved avlsgården. Privatfoto, 1970'erne.

sammen omkranser de to anlæg en stor rektangulær gårdsplads, der er adskilt i to afdelinger ved en mur:

1. Herskabets gård eller gårdspladsen ved hovedbygningen og
2. mandgården eller gårdspladsen ved avlsbygningerne.

Anlægget er orienteret nord-syd, hvor hovedbygningen ligger mod syd og laden mod nord.

Herskabets gård

Den klassicistiske hovedbygning på 550 etage m² er sandsynligvis opført omkring 1830 i grundmur med stråtag, halvt afvalmede gavle og fire skorstene. I 1998 stod hovedbygningen og begge sidelænger gulkalkede. I 1920'erne blev hovedbygningen forsynet med en stor fire fags midterkvist på hver langside, og tagbeklædningen blev skiftet til tegl, der atter i 1973 blev udskiftet med røde teglsten. Sålbankene er de oprindelige, det samme gælder vinduerne mod gårdsiden, hvorimod sydsidens vinduer blev udskiftet i 1990 som kopier af de gamle. Al træværk er hvidmalet. Til havesiden rejstes i løbet af 1920'erne en altan på to søjler ud for midterkvisten. Under søjlerne anlagdes en terrasse, hvor vedben gror op ad søjlerne og huset, hvilket fik Anders Tornbjerg til at sige: »Når man sidder på verandaen, er det som at sidde i det grønne.« Midt på den store græsplæne står en kæmpe stor kristtjørn, som er utrolig flot. Til gårdsiden står et stort lindetræ i en lille rund græsplæne midt ud for hoveddøren. Under græsplænen er der fundet rester af brønden, sat i kampesten, hvorfra vandet tidligere blev hentet til husholdningen. I ældre tid boede både herskabet, husjomfruen og tjenestepigerne i hovedbygningen.

De to sidelænger var begge oprindeligt opført i bindingsværk, men er siden omsat i grundmur. De havde begge stråtag og halvt afvalmede gavle. På den østlige længe er stråtaget blevet udskiftet med sorte cementtagsten, og der har siddet to skorstene. Længen rummer forvalterbolig nærmest hovedbygningen. Madklokken hænger stadig væk ud for indgangsdøren. Midt i længen er der vognport, dernæst selekammer og fire karlekamre. Der er kornloft over hele længen med luge i nordgavlen, hvorover hejseværket til kornsække stadig er fastgjort. Forvalterboligen var i Anders Tornbjergs tid udlejet en årrække til en af gårdens traktorførere, og karlekamrene var udlejet til andre. I 1998 stod boligerne tomme.

På den vestlige sidefløj blev stråtaget udskiftet med eternittag. I den sydlige ende var der i midten af 1800-tallet gårdmejeri og skorsten. Senere er rummene brugt til træfyrr og oplag. I den øvrige del af længen var der kalvestald og svinesti. Derfor bærer taget tre udluftningsskorstene. Uden for selve anlægget lå der indtil midten af 1900-tallet et bagehus, tækket med tegl.

Mandgården

Avlsgården fra 1922 er i rødkalket grundmur med hvide trukne gesimsbånd, sadeltage beklædt med asbestskiferplader og eternit. På østlængens tag sidder to og på vestlængens tag tre udluftningsskorstene. Gulvene er cementstøbte med foderkrybber og perroner. Staldvinduer i støbejern fra 1922. Udvendigt træværk er overalt grønmalet. Den pikstensbelagte møddingplads, der fylder knap halvdelen af mandgården, er bevaret. Efter gårdens overtagelse installerede Anders Tornbjerg automatisk udmugningsanlæg med en skakt fra kostalden ud til møddingspladsen. Ud for laden fortæller pikstensbelægningen, at der har været en hesteomgang, som trak et tærskæværk.

Laden ligger symmetrisk over for hovedbygningen. Dens tag bæres af en kraftig stolpekonstruktion. Tre porte i langsiden fører ind til laden, hvoraf den midterste er den højeste. De to andre porte har buestik. Herinde stod maskinerne. Anders Tornbjerg opstillede to kornsiloer, hvorfra kornet blev pustet ind på kornloftet over østlængen. I den vestlige ende var der rum til kreaturfoder som for eksempel roer.

Østlængen har indvendig træloft og gennemgående loftsbjælker. Her var tidligere hestestald, men i 1963 blev den ændret til svinesti med bokse af bøgetræsplanker. I hver boks hang en kæde ned fra loftet, som grisene kunne lege med. Fodergangen midt i stalden blev bevaret, og midt på denne indrettede Anders Tornbjerg et foderanlæg, hvorved kornet kunne tages ned fra loftet. I længens nordlige ende findes et motorrum, hvor gårdens eget elværk stod indtil 1950'erne. Det bestod af en dynamo, der blev drevet af en dieselmotor. I 1998 stod den motor, der drev korntørringsanlægget, i dette rum.

Vestlængen rummer kostalden, der blev nyindrettet i 1960'erne med to lange rækker af kobåse og automatisk udmugningsanlæg. Anlæg til rørmalkning og mælketank blev installeret omkring 1970, men selve stalden stod i 1998, som den blev bygget i 1922 med monierhvælv i loftet. Mælkekammeret ligger ved sydgavlen, og på gavlen findes en perron til mælkejunger. Køerne blev sat ud i 1980, og stalden har siden stået tom. I trempelen findes tre dobbeltluger for indstikning af halm og i sydgavlen en stor loftsluge til samme brug.

De rette rammer

Anders Tornbjerg fortalte om købet af gården i vinteren 1963: »Det var en hård vinter, og vandet var frosset. Det eneste toilet var frostsprængt. Det var et stort, barskt hus. Det var meget forsømt. Da vi købte gården, kunne vi se, at rammen var her, men der skulle lægges frygteligt meget arbejde i det.« Det var netop rammen, de faldt for.

Da de giftede sig i sommeren 1963, hvor Elise var 33 år og Anders 35 år, var de enige om, at de ville have en stor gård. Det passede deres uddannelser til,

og de var ikke bange for at tage fat. De tog rundt og kikkede på forskellige gårde. Anders sagde om købet: »Vi synes ikke lige, der var noget, vi var også nødt til at skæve til pengepungen. Da vi så Nygård her, var den det nærmeste, vi kom stilen. Det hele var meget forfaldent. Jorden var også forsømt. Den var heller ikke så dyr.«

Både Elise og Anders Tornbjerg stammer fra landbrug på Fyn. Anders Tornbjerg er vokset op i Fraugde sogn ved Odense på Store Tornbjerg, hvis jorder efter 1972 blev bebygget med forstaden Tornbjerg. I sin ungdom tjente han på de store gårde, først som landvæsenselev i 3-4 år, derefter tog han et ophold på Ladelund Landbrugsskole og en tur til Californien for at lære landbrug. Anders Tornbjerg var herregårdsforvalter i 10 år. Fire år på Estruplund, Djursland, og seks år ved Det Classenske Fideikommis som forvalter på Næsgård Agerbrugsskole, Falster.

Elise stammer fra Kertemindeegnen og kom efter realeksamen ud at lære husholdning på store gårde. Først var hun på Lundsgård ved Hindsgavl, hvor fruene havde en kusine, der boede på Jarlsberg i Norge. Elise kom derop i halvandet år for at lære større husholdning, der blandt andet omfattede slagting af gris. På gården blev der holdt sølvbryllup, og blandt gæsterne var medlemmer af det norske kongehus og den danske adel. Fruen var dansk og stammede fra Hvidkilde på Fyn. Igennem denne familie fik Elise job som selskabsdame i London et års tid, og derefter var hun i et herskabshjem i København i fire til fem år. Trods forældrenes protest gik turen videre til Californien. Den gang var det ualmindeligt, at de unge tog så langt væk. Elise var derovre i halvandet år, hvor hun tjente i et par herskabshjem. Først var hun guvernante for fire til fem børn i en advokatfamilie og senere selskabsdame i et større hus. Både Elise og Anders var således vant til at styre store forhold og gerne i fornemme rammer, der bar præg af den historiske udvikling.

Gårdens drift

Da Elise og Anders Tornbjerg købte Brakker Nygård, koncentrerede de sig på traditionel vis først om at få udlængerne i orden, så gårdens drift kunne sikres. De eksisterende økonomibygninger var 40 år gamle og dannede nogle udmærkede rammer. En rentabel drift kunne komme i gang ved kun at modernisere kostalden og ændre den overflødige hestestald til svinestald.

Driften bestod i de første knap 20 år af et blandet landbrug med både kvægavl og agerbrug, men den blev senere mere specialiseret. Anders Tornbjerg fortalte om gårdens drift: »Vores landbrug var sådan set det hele. Vi havde svineproduktion og 60-70 køer. Alsidig planteavl-drift med sukeroer, frø og avlsgrøder til kørerne. Vi havde kreaturer på engarealerne. Det kørte vi med i 1960-70'erne til 1980. Udviklingen gik, at enten skulle man intensivere eller stop-

pe. I de åringer havde vi en fodermester og en karl. Fodermesteren boede i en af de ejendomme, der er udstykket herfra. Traktorføreren boede i den tidligere forvalterbolig. Vi havde den samme fodermester, indtil han døde.»

De havde aldrig søgt efter folk, men arbejdskraften var gennem alle årene kommet fra de udstykkede ejendomme. Herom fortalte Anders: »Vi har haft et samarbejde med to af de ejendomme, der er udstykket herfra. De husmænd har vi arbejdet sammen med, og vi er fortsat med deres sønner.« Til gengæld blev husmændenes jorder drevet ved maskinhjælp fra Brakker Nygård. Efter at malkekøerne blev sat ud i 1980 havde de fededyr i nogle år indtil 1984, fortalte Anders Tornbjerg, og siden er gården udelukkende drevet ved agerbruget.

Anders Tornbjerg havde således i de første 20 år drevet et almindelig blandet landbrug svarende til, hvordan gården var blevet drevet i første halvdel af 1900-tallet. I dette tidsrum havde gårdens jordtilliggende været noget større, helt oppe på 318 tønder land, men den var blevet handlet så mange gange, og ikke alle ejerne var lige dygtige landmænd. Derfor overtog Jordlovsudvalget Brakker Nygård i 1949, og i 1952 blev der udstykket 160 tønder land til fem ejendomme, som var de husmandssteder, Anders Tornbjerg hentede arbejdskraft fra. Da de købte Brakker Nygård i 1963 var jordtilliggendet kommet op på 132 tønder land, og siden har Anders Tornbjerg købt mere af jorden tilbage, så der i alt blev 184 tønder land. Desuden havde de købt en mindre ejendom syd for Egtved.

Et tilbageblik på, hvordan drift og husholdning fungerede, før Elise og Anders købte Brakker Nygård, kan sætte deres måde at drive gården på i perspektiv. Før deres tid var det almindeligt at lægge lige så stor vægt på agerdyrkingen som på kreaturdriften, og jorderne på Brakker Nygård var drevet i et otte marks skift med helbrak, hvede, roer, byg, havre, kløver og græs, grøn-jordshavre og blandsæd. Trækkraften blev klaret af 12 arbejdsheste, hvortil kom tillæg af føl og plage. Kvægbesætningen var ret konstant. Den lå på 60-80 køer, 25-40 ungvæg og kalve foruden tre tyre. Dette mønster fortsatte, så længe Anders Tornbjerg havde køer og ungvædder. Svineproduktionen steg derimod gennem første halvdel af 1900-tallet fra 80 til 170 fedesvin, desuden var der tillægssøer og pattegrise. I samme tidsperiode forsvandt besætningen af får og lam. Folkeholdets størrelse steg og faldt i samme periode. I 1906 havde gården et talrigt folkehold, som bestod af en forvalter og en fodermester, tre karle, fire daglejere og i høsten to mand ekstra samt tre malkekoner og en pige.⁵

Elise og Anders havde derimod aldrig folk på kost. Anders var altid selv med i arbejdet, hvor det især var svinene, han tog sig af. Derimod havde han taget meget lidt del i agerbruget ud fra denne begrundelse: »Jeg var ung landmand fra hestenes tid og herregårdsforvalter i 10 år. Da jeg blev selvstændig, havde

*Fig. 5. Nygård klokken.
Den gamle madklokke ved
den tidligere forvalterbo-
lig. Lyden fra denne ind-
delte dagen, når den rin-
gede til de nøje fastlagte
måltider. Foto: Helle Blu-
me Andresen, 1998.*

jeg aldrig nogensinde kørt med traktor, så det ville jeg ikke begynde på, og jeg sagde til andre landmænd, at mejetærsker og traktor kører jeg aldrig med. Det var én mands arbejde at drive de ca. 200 tønder land.« Og det var traktorfø-rens job.

Dagligdagen for Anders Tornbjerg begyndte klokken 6 om morgenen, hvor han fodrede svin og kalve. Det arbejde foregik to gange om dagen, meddelte Anders: »en fodring om morgenen og en fodring sidst på eftermiddagen.« Fodermesteren tog sig af køerne. De første 7-8 år blev mælken hentet klokken 8. Mælken kom fra malkemaskinerne over i jungerne og slæbt ud til rampen. Efter indførelse af rørmalkningsanlæg og mælketank kunne mælken blive hentet på alle tider af døgnet. De første år gik mælken til Ågård Andelsmejeri, men det blev nedlagt i 1964. »Så leverede jeg en hel del år til Sønderbys Fabrikker«, fortalte Anders. »Det er på Fyn, en del af ØK, det blev senere til Plumrose, som vi leverede til, indtil de standsede. Så holdt vi op med køerne i 1980.« Hele anlægget og tanken blev solgt.

Udmugningen i stalden tog den ekstra hjælp sig af, der boede i forvalterlejligheden. De fik ret hurtigt udmagningsanlæg i kostalden, og så var der kun svinestalden og kalvebåsene tilbage.

Året rundt var mønstret det samme i staldene. Markarbejdet begyndte aldrig før end klokken 8. I Anders Tornbjergs tid blev landbruget både mere teknisk og mere administrativt betonet. Meget af hans tid blev tilbragt ved skrivebordet. Anders Tornbjerg fortalte, at han aldrig havde brugt megen konsulentbistand, han ville hellere selv læse sig frem til, hvordan det skulle gøres, og han bemærkede: »EU kom ind i billedet de senere år, men der har altid været meget regnskabsføring, lønningsregnskab, sprøjteregnskab og gødningsregnskab.« Det var en omkostning at tilmelde sig de systemer, som landboforeningen tilbød, og Anders gjorde det hellere selv. Han lavede også sine egne foderplaner, men købte foderet færdigblandet fra foderstoffirmaet. Normalt var der dog besøg af konsulent i hvert kvartal for at følge foderplanerne op.

Landmand uden for staldene

Anders kunne fortælle: »Jeg har altid nydt at sidde ved skrivebordet. Hvis en landmand er en smule forretningsmand, og det skal han være for at klare sig, kan han altid få noget at lave ved et skrivebord. Man kan føre regnskab, man kan tænke tanker og kalkulationer, en landmand i dag har hele sit skrivebord fyldt med teknik.« Der stod ingen computer på skrivebordet. Kontoret bar præg af at være et herreværelse, hvor både skrivebord og sofagrube bestod af kraftigt udskårne møbler fra 1920'erne, der havde stået i Anders Tornbjergs hjem.

Anders havde altid haft det sådan, at posten for hver dag skulle til side. Selvom de havde været i byen, og der lå breve, når de kom hjem, skulle posten ordnes. »Når det bliver for gammelt tager det dobbelt så lang tid«, konkluderede Anders, »men der er så forfærdelig meget mere end landbrug, der har interesseret mig.«

Ret hurtigt efter, at de var kommet til egnen, var Anders med til at starte konservativ vælgerforening i Egtved. Det var i forbindelse med kommunalreformen i 1970, så foreningen har haft 25 års jubilæum. Hans politiske engagement var allerede startet som ung i KU under de sidste krigsåre, da han var 16-17 år. »Jeg var formand for vælgerforeningen og kredsformand i Givekredsen«, berettede Anders, »så sad jeg i partiets hovedbestyrelse i fem år. Jeg nåede hele vejen igennem i organisationen.« Det havde dog aldrig interesseret ham at blive kommunalpolitiker eller medlem af folketinget.

Der var også gået megen tid med Rotary, hvor han havde været med i 20 år. De havde både aktiviteter og projekter, heriblandt jævnligt gæster fra udlandet. Tolvmandsforeningen i Vejle Amt havde ligeledes Anders bevågenhed. Den startede i 1967 og har således haft 30 års jubilæum. Anders beretter: »Vi fik Grev Ingolf med, da han kom her til egnen.« Anders Tornbjerg havde ikke været aktiv i flere foreninger for, som han sagde: »mit primære arbejde har været her. Det vil du se, når vi går rundt, med antikviteter og forretninger.«

»Huset har levet«

Hovedbygningen var den mest forfaldne, da de købte Brakker Nygård. De blev nødt til at indlægge centralvarme med det samme i stedet for at bruge de store kakkelovne og fire skorstene. Der gik dog 10 år, fra 1963 til 1973, inden hovedbygningen fik den store omgang.

Pålægning af nyt tag var det første, de gjorde ved hovedrestaurationen i 1973. Det regnede ned alle steder. Dernæst gjaldt det nye elektriske installationer. De maledes selv. Deres eneste barn, sønnen Peder, blev født i 1964, og da var det meget primitivt, fortæller Elise: »da kogte jeg vasken i en henkogningskedel, så slæbte jeg det hele herud [i badeværelset], hvor jeg skyllede det i et badekar i den anden ende af huset. Så slæbte jeg det tilbage igen, da det skulle tørre i fyrrummet.«

I tidens løb har de kun slået et eneste skillerum ned, og det var ind til spisekammeret, som lå mellem køkkenet og hallen. »De gamle kaminer havde varmluftskanaler imellem hinanden«, fortæller Anders, »den gamle trappe, som går op i hallen, var muret helt til, og der lå kanaler inde bag ved. Så synes jeg, det var spændende at se, hvad der lå bagved. Trappen står sådan, som den blev frilagt, det er meget lidt, tømreren har gjort ved den.«

Indgangsrummet blev indrettet til *sitting hall*, en slags opholdsstue, hvor der på spisekammerets plads blev anbragt pejs og bænk, som fjernsynet stod på. Anders Tornbjerg fortæller: »Det her kalder vi en sitting hall, og her lever vi året rundt. En sitting hall er et rum, man går direkte ind i ude fra, og den fungerer på en måde som en stue.« Der blev lagt gulvvarme i hallen og i køkkenet, der ved samme lejlighed blev moderniseret og fik nyt inventar. Ved pejsen og fjernsynet stod moderne magelige siddemøbler, betrukket med skind, og et lavt glasbord. Nyt og gammelt mødtes i hallen, for til venstre for hoveddøren stod et fornemt højt chatol fra ca. 1740.

Trappen lod hallen stå i åben forbindelse med loftsetagen og en repos, hvorfra der gik døre ind til forskellige rum. På loftet var indrettet et stort billiardrum i kvisten på fire fag ud mod haven, og et værelse med bad og toilet. I hver gavl havde der været et par værelser til tyendet.

Over for trappen i sitting hall'en findes hoveddøren. Den har en særlig historie ved, at den har siddet i Galten kirke. Menighedsrådet ville have ny dør. Elise og Anders fandt døren hos en møbelhandler i Galten. De forstår ikke menighedsrådet. Døren blev ordnet og malet, hvilket blev langt billigere end at købe en ny hoveddør, selvom murhullet skulle gøres lidt bredere.

Hovedbygningen har ellers en traditionel indretning med et hovedskillerum, der går igennem hele huset parallelt med facaderne. Huset deles derved op med en række rum mod haven og mod gården, hvor herskabets opholdsrum: Sitting hall, spisestuen, daglig- eller havestuen og kontoret ligger i en klynge,

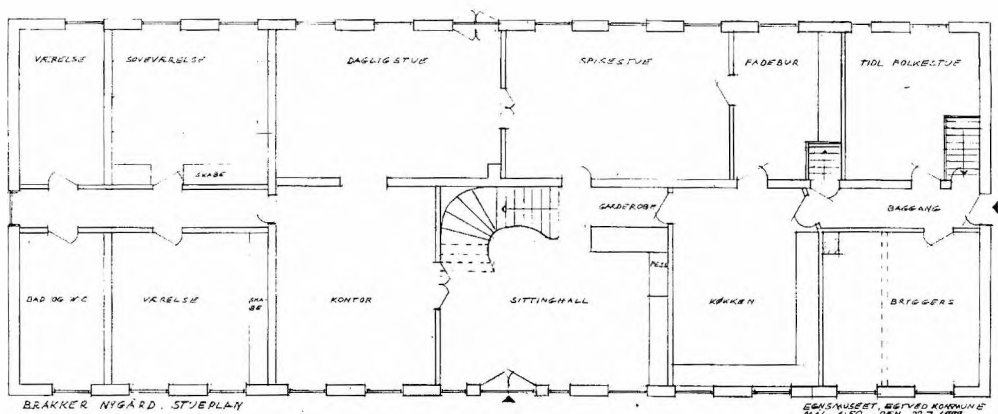

Fig. 6. Hovedbygningens stueplan til Brakker Nygård, der viser fordelingen af herskabets stuer midt i bygningen, sove-, barne- og gæsteværelse samt baderum i den ene ende ud fra en mellemgang, og i den anden ende lå køkken, bryggers, fadebur og folkestue omkring baggangen. Opmåling i 1998 ved museumsinspektør Kirsten Rykind-Eriksen.

således at adgangen fra den ene stue til den anden sker igennem de enkelte rum. Fra denne midtersektion udgår en smal gang til hver ende af huset, hvorfra der går døre til de sekundære rum. I den østlige ende ligger herskabets sove- og baderum. Den vestlige ende var til tyendet og til køkken- og bryggerssektionen. Denne ende lod Elise og Anders forblive uændret. Her var fadebur, gammel folkestue og det tidligere bryggers, der blev til indgangs-, bade- og tørrerum, som Anders og hans medhjælpere brugte, når de kom beskidte ind fra mark og stald. Under den gamle folkestue fandtes forråds-kælderen, hvor saltkarene stod endnu.

Planløsningen og rummenes funktioner afspejler den traditionelle opdeling af områder, der var til herskabet, og områder, hvor tjenestefolkene færdedes. Stuer, der forbindes med fløjddøre, er tænkt til selskabelighed. Værelser, der er adskilte ved en gang, er tænkt til privatliv. Tyendet kunne færdes i gangene og betjene de enkelte personer uden at genere andre. Husets indretning fortæller, at det er opført som bolig for et herskab, der havde tyende til at betjene sig. Indretningen med opholdsrum samlet i en midtersektion har aner tilbage til renæssancens store stenhuse. Rum adskilt med gange kom først omkring 1700, da der blev større sociale forskelle mellem herskab og tyende.

Elise elskede huset og passede det med kærlig hånd i 35 år. Huset havde rammerne til det liv, som de gerne ville føre. »Det var fyldt med smukke gamle døre og fyldinger, og de gamle håndtag er i forskellig udformning, når man

*Fig. 7. Daglig- eller have-
stuen på Brakker Nygård.
Foto: Helle Blume Andre-
sen, 1998.*

går igennem huset«, som Anders sagde. Og han føjede til: »Nu er der mange, som siger, at Nygård er den sidste proprietærgård, som ligner den oprindelige stil.« Elise og Anders havde haft en fælles interesse i at gå på udstillinger og auktioner. Lige så snart de kunne skrabe penge sammen, var de begyndt at købe malerier. »Så kunne vi hænge dem op, hvor det var værst«, fortæller Anders. Det har været en sport for dem at købe og sælge malerier og antikviteter på auktioner. I årenes løb havde det givet et pænt overskud, selvom de efterhånden møblerede stuerne med en del af indkøbene. »Vi har brugt megen tid på malerier og auktioner – lige til vi fandt det, vi ville have.« Anders supplerede med: »Der var nogen, der sagde, den gang, vi solgte køerne, at så købte vi malerier i stedet for, de er nemmere at have med at gøre.«

Navnlig Elise kunne lide at handle, og værker af kendte kunstnere har hængt på væggene, men de er solgt til fordel for erhvervelse af andre værker. Gennemgang af fotoalbum bekræftede disse forhold. Stuerne var møbleret med en blanding af gamle og nyere møbler, dog mest gamle. Nogle var købt på auktion, andre hos antikvitetshandlere og atter andre var arvede. Spisestuen var præget af et møblement i nyrenæssancestil fra historicismens periode i slutningen af 1800-tallet. Daglig- og havestuens væsentligste møbler var overpol-

strede og i engelsk stil. Et standur i mahogni og senbarok fra ca. 1750 supple- rede de forskellige nystile fra slutningen af 1800-tallet, der ellers talte mindre borde i nyrococo, vægspejl i samme stil og en stor armstol i nybarok. Det taf- felformede klaver var fra samme periode og udført hos Hornung & Møller. Et yndigt colonne-piedestalskab i mahogni fra 1830 sluttede rundgangen i stuen, der var domineret af et kæmpe maleri med motiv fra Sæbygård Skov, som fyld- te hele østvæggen.

Anders Tornbjerg havde møbleret kontoret med tunge, udskårne møbler fra 1920'erne, som var arvede. Det var rigtigt billedskærerarbejde, og sæde og ryg var dækket med plysbetræk. Langs kontorets vægge stod reoler, et lille senba- rok chatol, der skulle stamme fra Engelsholm, og en lille fransk Louis XVI sek- retær i mahogni fra slutningen af 1700-tallet. Kontorets lidt mørke indtryk fuldendtes af et stort maleri med hedemotiv, der hang over sofaen. I kontoret hang en kirkekrone i matteret messing, i de andre stuer hang glaslysekroner med pendelokker. Overalt lå ægte tæpper på de gamle plankegulve.

Livet igennem havde de arbejdet med huset. Elise og Anders kunne se, da de købte huset, at det fra dets opførelse af var virkelig godt indrettet, som Anders udtrykte på denne måde: »Der er en sjælden harmoni i det her hus.« De øn- skede med hele deres arbejde at kunne aflevere noget til eftertiden, »at sådan var det.«

Indretningen gjorde det ikke alene. Der skulle også være gæster i huset. Lej- lighedsvis. De havde holdt sig fri af, at for eksempel familiemedlemmer kom og holdt ferie i flere dage. Til daglig havde de kun været en lille husholdning på tre personer: Elise, Anders og sønnen Peder. Ved gæstebud kunne spisebor- det trækkes ud til 24 personer, så det var maksimum af gæster, bortset fra den ene gang til kobberbrylluppet, hvor de var 30. Til sølvbrylluppet delte de der- imod gæsterne i tre hold: Familien, vennerne og naboerne. »Min kone har al- tid helst ville være hjemme«, oplyste Anders.

Til festerne havde Elise igennem alle årene fået hjælp af en dygtig kone i Ågård. Hun havde i sine unge dage været i et herskabshjem i København som kokkepige. »Hun var typen på den gamle stil«, fortalte Elise. Hun lavede tra- ditionel, men rigtig god mad. De sendte også bud efter hende, selvom de kun skulle have 6-8-10 gæster. Elise fortæller om deres system: »Vi havde det så- dan, når hun kom, at jeg selv havde lavet forret og dessert. Det var de senere år, hvor hun ikke kunne klare så meget. Når hun kom, skulle hun lave hoved- retten. Så gik jeg ud af køkkenet. Hun var den type, at man skulle ikke blan- de sig. Så forlod jeg køkkenet. I hendes yngre år lavede hun det hele.« Da ko- gekonen blev 80 år var Elise og hendes mor henne og ønske hende tillykke. Da kom de for en gangs skyld inden for i hendes nydelige lille hus, ellers hentede og bragte de hende blot.

Fig. 8. Nygård frokost. Pause i køkkenet med servering af frokost under fotoregistreringen. Fra venstre: Fotograf Helle Blume Andresen, Elise og Anders Tornbjerg. Foto: Kirsten Rykind-Eriksen, 1998.

Dagligdag og rejser

Til hjælp i husførelsen havde Elise haft rengøringshjælp. Herom sagde Anders: »Min kone har klaret sig selv i huset gennem alle årene. Vi har ikke kendt til piger. Pigeværelserne er der godt nok, men har aldrig været brugt som sådan.« Elise klarede således den daglige husholdning, der for hende startede med morgenmad klokken 8, hvor Anders kom ind fra stalden. Morgenmaden var varieret. Den ene dag kunne det være havregrød, den næste müsli, så blødkogte æg eller surmælksprodukt. Derefter fik de ost og mælk og altid friskpresset juice, der godt kunne være presset af gulerødder eller rødbeder. Ingen kaffe eller the.

Klokken 12 var det tid til frokost og derefter en god middagsøvn. Først om eftermiddagen klokken 15 serverede Elise kaffe. Den varme aftensmad blev serveret klokken 19 efter tv-avisen og ikke midt på dagen. Det skyldtes hensynet til Peder, der gik i skole. Han skulle ikke have opvarmet mad. De fik altid grøntsager til maden. Dagen startede med frugt, og den sluttede med frugt efter aftensmaden. Ingen særskilt aftenkaffe med kage til.

De havde kun medhjælpere på kost, hvis de i høstens tid var nødt til at arbejde om aftenen. De kunne også få kaffen serveret ude i marken. Anders havde ikke tradition for at holde medarbejdermøde klokken 10 om formiddagen med kaffe og brød, »sådan som de gør enkelte steder i større bedrifter.« Der var ikke indrettet frokoststue til medarbejderne. De boede så tæt ved, at de tog hjem til måltiderne.

Elise fortalte: »Vi har altid haft travlt, vi har færdedes på de store gårde i vores unge dage og har taget meget med derfra. Vi har dog skabt vores eget mønster.«

Dagligdagen blev suppleret med rejser, og herom sagde Elise: »Vi har rejst meget, og der har vi haft nogle solide og gode folk. Vores fodermester har vi haft gennem alle årene. Når vi skulle af sted planlagde min mand det hele, men når vi først var kommet af sted, lagde han det hele bag sig. Vi har altid haft meget stabile folk.«

Fotoalbummene afslørede, at Elise og Anders havde været på mange store rejser. De var taget på lange rejser og *cruises*, og rejst verden rundt. Blandt andet til det sydkinesiske hav, til Indien, hvor Anders havde hilst på Indira Gandhi, på safari i Kenya, krydstogt i Middelhavet, rundt i Nord- og Sydamerika samt Mexico, og den sidste rejse, da Brakker Nygård blev solgt, var et operakrydstogt til Finland i 1999. Peder var med på en del af rejserne.

Nye tider og ny allé

Det var med blødende hjerte, at Elise og Anders Tornbjerg forlod Brakker Nygård. De flyttede til et rækkehus ved Kolding Fjord. Sønnen Peder valgte ikke landbrug som levevej, men bankvejen. I 1998 var han ved at gøre sin HD færdig efter at have arbejdet nogle år i Luxemborg. Nu havde han arbejde i Vejle og hans kæreste ved Nykredit i Kolding, derfor boede de i Trapholt ved Kolding Fjord.

Elise og Anders Tornbjerg havde så stor veneration og forståelse for de historiske rammer på Brakker Nygård, at de så dem som en ressource, det kunne betale sig at gøre brugbare til et moderne landbrug og en livsstil, som de forbandt med at være proprietærer. Omgivelserne skulle være i orden. Det gjaldt både dem, der tegnede deres liv i hovedbygningen og dem, der dannede baggrund for landbrugsdriften. Bygninger og omgivelser var meget velholdte. De baserede deres skønhedssans på en blanding af historiske spor, kvalitet, orden og med et vist pompøst islæt af bygningsvolumen.

I deres ungdom havde de lært at organisere og have overblik, og med disse evner organiserede de et arbejdsliv, der virkede overkommeligt, selvom det var en stor gård, de drev. Muligheden for at få stabile hjælpere fra de små omkringliggende ejendomme, der historisk havde et tilknytningsforhold til Brak-

ker Nygård, gav den nødvendige arbejdskraft. Der var overskud og udblik til store rejser.

De havde forvaltet deres kulturarv med stor respekt, og kunne med god samvittighed give den videre til de nye ejere. Det var en familie med fire børn og udearbejdende mor, der var agronom. Brakker Nygård skulle herefter drives som en svinefarm, idet den nye ejer havde flere gårde i nærheden. Kort efter overdragelsen i 1999 skete der to markante fornyelser: Der blev opført en stor længe til svinestald, men den fik udseende nøjagtig som de gamle avlslænger, og den blev lagt lige bagved disse som en forlængelse af den gamle avlsgård. Der blev plantet en ny allé op til Brakker Nygård fra vejen og rejst en stor kampsten med navnet indhugget. På denne måde ønskede de nye ejere at synliggøre og bevidstgøre den historiske arv, som de overtog.

3. Terpsminde

Terpsminde er nabo til Brakker Nygård og en anden af de store gårde i Øster Starup Sogn. Den var på 104 tønder land og havde 10 tønder hartkorn. Indtil 1845 lå gården i Brakker landsby, men den blev flyttet ud på sin søndermark, hvor nye bygninger opførtes 1845-47. Slægt og gård har fulgtes ad i næsten 200 år fra 1773 til 1989, da Mogens Terp som 65-årig solgte gården til en landmand i Brakker, men han og Inger fik lov til at blive boende i 10 år. Mogens havde overtaget gården fra sin far i 1968. Forfatteren besøgte dem i foråret 1999.

Bygninger og slægt

I 1845 kom den nye gård til at hedde Terpsminde efter nybyggerens navn. Det var på en tid, da der var opgangstider for landbruget efter reformer og statsbankerot i 1813. Markerne blev merglet, og på Terpsminde blev de drænet fra omkring år 1900.

Peder Terp (1801-1859) startede med at anlægge et teglværk og opførte derpå de tre udlænger, som stadig stod på stedet med de gamle porte, døre og små staldvinduer i støbejern. Stuehuset blev opført i 1847 som den sidste bygning. Det første år havde familien indrettet sig i en del af den ene staldlænge med »en hyggelig Beboelseslejlighed.« Alle bygninger er i grundmur og havde afvalmede stråtage, der først blev skiftet til anden tagbeklædning i 1968, henholdsvis til bølgeblek og asbestskifer, da Mogens Terp overtog gården fra sin far, Aage Terp (1880-1977). Dennes far, Poul Terp (1845-1923) skrev om sin tid, hvilket i 1915 blev publiceret i serien *Memoirer og Breve*.⁶ Derfor kan livet på Terpsminde følges lige fra 1850 til 1999, da Mogens Terp, født 1923, kunne berette om, hvad hans far havde fortalt om hans tid og bedstefaderens tid.

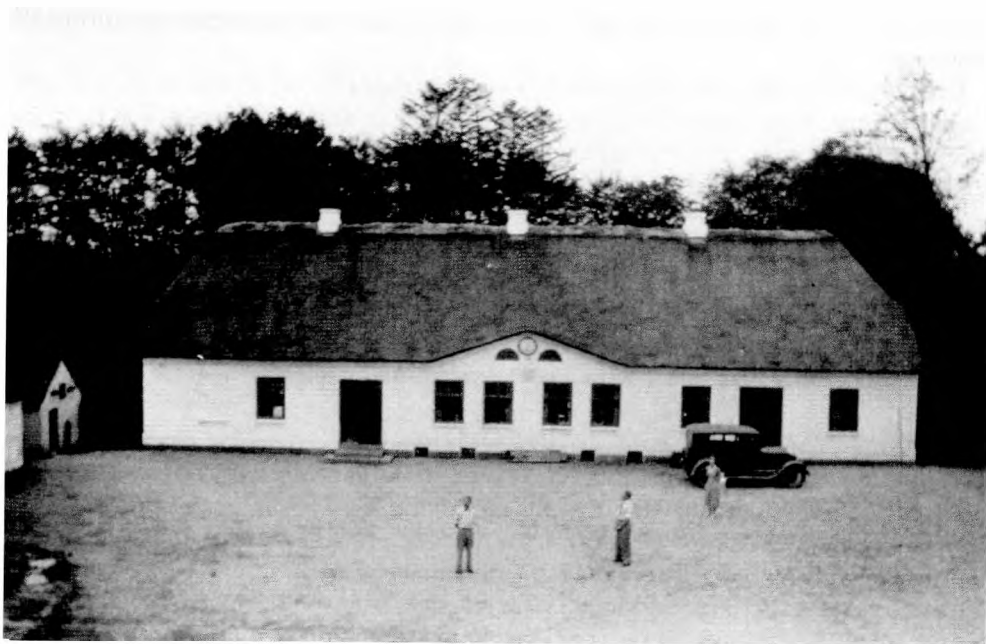

Fig. 9. Stuehuset på Terpsminde, opført 1847 med stråtag, valmet trekantfronton og det omtalte ur. Privatfoto, ca. 1920.

Poul Terp overtog gården i 1872 efter i adskillige år at have bestyret den efter faderens død. 1909 forpagtede Poul gården til sønnen Aage, hvorefter Poul levede som rentier i Ågård. Aage fik først tilskødet gården i 1917. Mogens overtog Terpsminde i 1968 fra sin far Aage.

Stuehuset blev opført med 11 fag og knejser fornemt på en bakketop. Ud mod haven til vest er huset i 2½ etage, da det er anlagt ind i en skrænt. Den halve kælder blev i 1847 indrettet med gårdmejeri – det første på egnen ifølge Poul Terp – hvortil teglværket støbte fliserne. Wathersdorff i Kolding støbte et jernkærneværk efter Peder Terps egen model i 1850. Værket blev trukket af en hesteomgang, der gik ud for nordgavlen. Konen på gården stod for fremstilling og salg af smørret. Poul skrev, at hans forældre var blandt de første, der brugte kraftfoder til køerne. De fik korn. Til gårdsiden blev stuehuset pyntet med en valmet frontespice, hvori der sad to halvrunde staldvinduer og et urværk, der til dels var lavet af materialer fra Koldinghus. De to indgangsdøre blev hver især markeret med et par klassicistiske søjler, som svarede til søjlerne ved hvert hushjørne. Peder ville noget stort, for han satte vinduer i, der var

Fig. 10. Terpsminde set fra havesiden med dammen foran, der i 1847 var en mose, og som naboerne ikke forstod, at Peder Terp ville have så tæt ved stuehuset. Stuehuset rejser sig stolt på bakken, som det er bygget ind i, og derved fik kælder til havesiden. Foto: Mogens Bach, 1999.

større end kirkens, og det fandt folk på egnen anmassende. Det blev ikke bedre af, at gården blev lagt ud til en mose, hvilket folk syntes var helt uforståeligt. Poul skriver: »Men da min Fader saa gravede Mosen ud til en stor Dam med en Ø i ... og anlagde Omgivelserne til Have – ja, saa fandt man god Mening deri.« Til minde om byggeriet lod Peder indmure en sandsten med et hugget vers: »Gud gav os fred og gode Kaar; / Thi lod vi bygge denne Gaard. / Og kaldte den Terpsminde. / Bevar os og vort Hjem, o Gud! / Gid, naar vi gaar af Verden ud, / Vi evig Fryd maa finde.« Frontespicen forsvandt, da huset fik hård tagbelægning i 1968. Samtidig blev loftet udnyttet til værelser, ud over dem der var i gavlene, og de nye værelser fik lys fra en lang taskekvist, sat i taget mod gårdsiden.

I 1999 var stuehuset gulkalket og udlængerne rødkalkede. I den store pikstensbelagte gårdplads havde den runde fontaine, der lå nærmest laden, skiftet funktion og blevet til et højbed. I øvrigt fik stuehuset først indlagt vand og in-

Fig. 11. Spisestuen på Terpsminde med de høje karakteristiske træpaneler fra slutningen af 1800-tallet. Træloftet er af nyere dato. Foto: Mogens Bach, 1999.

stalleret wc i midten af 1900-tallet. Det blev bekostet af Mogens morfar, der var apoteker. Hele moderens familie kom hvert år på sommerferie i en måneds tid, og morfaderen brød sig ikke om det gamle das. Mogens syntes kun det var rimeligt, at morfaderen betalte installationen, når de var der så længe ad gangen.

Stuehuset var ellers opført med den traditionelle indretning: De daglige stuer i midten. I den ene ende, hvor hoveddøren findes, lå *salen* og gæsteværelser. I den anden lå køkkenet med baggang, bryggers, folkestue, fadebur og vaske-rum.

Mogens Terp kunne fortælle, at stuehuset havde undergået en del forandringer indvendigt i årenes løb. Hver ny husmor havde ændret rum og skille-vægge. Hovedindgangen havde ingen dog vovet at ændre på. I slutningen af 1800-tallet havde Poul ladet opsætte høje træpaneler i indgangsrummet. Panelerne udtrykte soliditet og status, og dette passede til det liv, som henholdsvis Poul og hans søn Aage havde ført.

Poul var kommet på Rødding Højskole i 1860-61, og siden da brugte han megen af sin tid på politik og foreningsarbejde. Han rejste land og rige rundt, og

når han var væk, brugte hans kone tiden på stuehuset: »Min bedstemor byggede meget om, det var hendes plaster på såret, når bedstefar var bortrejst i månedsvis. Tiden skulle gå med noget, dengang var håndværkere ikke så dyre«, konkluderer Mogens.

Det var en stor husholdning den gang. Foruden tyndet talte familien 10 medlemmer, da Mogens far havde syv søskende. De havde aldrig gået i skole. Bedsteforældrene holdt lærerinde, og en af stuerne blev brugt til skolestue. Stuehusets sal blev brugt til gæstebud. I den anden ende lå køkkenet, og ved siden af dette havde kokkepigen en dejlig stor stue med kakkelovn, kan Mogens huske. Derinde sad tjenestepigerne om aftenen. De var 2-3 stykker og opholdt sig ikke i stuerne. I den samme ende af huset lå også folkestuen, og bagved denne lå stuepigens værelse. Det var et lille rum på et fag og uden varme. Karlene boede i værelser ovre ved hestestalden.

Denne indretning havde Mogens ændret efter 1968. Køkkenet var gjort mindre og fik nyt inventar i løbet af 1980'erne. Folkestuen stod ubrugt og var gjort mindre, da en del af den var taget ind til at gøre baggangen bredere. Til gengæld var der blevet kontor i et af rummene. I den anden ende af huset var de tidligere gæsteværelser blevet til arbejdsrum med computer for Mogens kone Inger, der er oversætter. I midten lå de store stuer, møbleret med arvede møbler. Et af møblementerne havde Mogens forældre købt hos den lokale snedkermester Thomsen.

Glidende generationsskifte

Fordelingen af rum og deres funktioner var anderledes, da Mogens overtog gården i 1968. Hans forældre blev boende på aftægt, så der måtte indrettes en ekstra lejlighed til det unge par i det store hus. »Selvom vi ejede gården, var det ikke rigtig vores«, siger Mogens. Hans brødre var interesseret i, at gården skulle bestå, så de blandede sig ikke i arveskiftet. De blev studenter og fik akademiske uddannelser.

Økonomisk skete generationsskiftet glidende. Mogens fik en landbrugsuddannelse ved først at være landvæsenselev i 1948 på Fensbjerggård ved Løver Odde øst for Kolding med ophold i familien. Det betød, at Mogens spiste sammen med familien. Derefter kom han på Lyngby Landbrugsskole ved Sorgenfri i et halvt år. Mogens ville gerne blive der i ni måneder og skrev derom til faderen. Svaret kom prompte, idet han skrev tilbage, fortæller Mogens, »at det måtte jeg selv om, men så blev gården solgt – hårdt og brutalt! Så kom jeg hjem.«

Mogens fik en god løn hjemme, men den blev ikke udbetalt, kun lidt til lompepenge. Resten blev stående som prioritet i gården. »Hver nytårsaften skrev min far under, så den dag jeg skulle overtage gården, var den næsten min«, fortæller Mogens. Alligevel var Mogens træt af den ordning, idet han altid nøje

skulle gøre rede for, hvad lommepengene skulle bruges til: »Om det nu også var nødvendigt at få et nyt sæt tøj?« Og da Mogens var blevet gift og havde overtaget gården, købte de et fjernsyn, »Da fik jeg lak af far – havde jeg vidst, at du ville formøble gården, så havde du aldrig fået den, sagde far.« »Det var gammeldags bondenærighed og sparsommelighed, min mor kæmpede med far for at få nye gardiner. Han brugte heller ikke meget på sig selv«, beretter Mogens videre. Denne måde at overtage gård på var meget almindelig, men den fremmede ikke nødvendigvis den unge mands forståelse af økonomi, fordi han ikke fra en tidlig alder fik lov til at styre sine egne penge.

Fra lighed til sociale forskelle

Stuehuset har lagt rammer til vidt forskellige måder at leve på. I de første 100 år var der et stort hushold. Ifølge folketællingen fra 1850 talte det Ane Nielsdatter og Peder Terp samt deres fire børn, to piger og fire karle. I Poul Terps tid var der tre piger og tre karle, men da bestod familien også af otte børn, hvoraf de ældste har fungeret som karle allerede i 1890. I Mogens barndom og ungdom havde moderen to piger, og faderen havde tre karle, en gift fodermeister og en daglejer.

Poul Terp skrev i sine erindringer om, hvordan der altid blev arbejdet. Ordet fritid var ukendt, og moderen holdt aftensæde om vinteren, hvor hun sad sammen med 2-3 piger og behandlede enten uld eller hør foran det hvidskurede dagligstuebord. De havde egen hømark, holdt får og spandt al garnet selv. Herefter overtog landsbyvæveren og landsbyskrædderen processen hen mod fremstilling af færdigt tøj. Karlene ville gerne karte, »thi det gik med Morskab, og undertiden læste min Fader op for dem«, skrev Poul. Hvis pigerne blev for søvnige, sagde moderen: »Saa lille Piger, skal vi saa have en Sang«, og så sang de en af tidens folkeviser.

Dengang var der ikke stor forskel på levestandard og forhold i de forskellige bondehjem, skrev Poul: »Man søgte da ogsaa at ligne hinanden saa meget som muligt. Kom nogen og vilde gaa udenfor det almindelige, blev man kritiseret og kaldt hoven og vigtig. Nu er det anderledes, og der er mere udvikling.« Forholdene ændredes voldsomt. Poul, der var typen på en andelsbonde, havde travlt med at deltage i politiske og folkelige foreninger, være med til at oprette mejeri, sparekasse og brugsforening. Han havde folk til at udføre det fysiske arbejde på gården. Det samme gjaldt Mogens far. »Mand og kone på en gård rørte ikke en finger, jeg kan ikke mindes min far har arbejdet«, udtalte Mogens meget kategorisk. Han måtte dog indrømme, at faderen stod for at sætte kornet i laden, da det var en ret betroet post.

»Min mor var ret flittig«, fortæller Mogens, men kom der gæster, lindede hun blot på døren til kokkepigen, og så måtte hun i gang. Mogens synes, at piger-

ne havde en kummerlig tilværelse. Om aftenen satte børnene blot deres sko uden for døren, og så var de pudset næste morgen. Pigerne kunne sidde oppe den halve nat, når der var gæster. Stuepigen skulle være parat til at hjælpe gæsterne overtøjet på, når de gik hjem. Klokkerne kunne være to eller halv tre om natten, og pigen skulle i gang klokken 6 om morgenen. De havde lidt fritid midt på dagen, men pigerne måtte ikke gå i byen om aftenen. De skulle være hjemme i tilfælde af, at der kom gæster. Men hver 14. dag måtte de gå i ungdomsforeningen, og de måtte også gerne gå til gymnastik. Pigerne kom kun i folkestuen, når de skulle servere maden for karlene, og modsat måtte karlene ikke have deres gang i køkkenet. Hvis det skete, kom Mogens mor efter dem. Herskabet havde ansvaret for tyendets moral, og det blev taget fuldstændig bogstaveligt, fortæller Mogens.

Juleaften fik pigerne først fri, når middagen var overstået. Til gengæld deltog de denne ene aften i måltidet sammen med herskabet. Karlene tog hjem klokken 16. Der blev dog tid til at udveksle julegaver, hvor pigerne ofte gav det, de havde slået i stykker. Således gave stuepigen engang en osteklokke af glas til Mogens mor. »Det var meget sødt, det viser, at hun var ked af det«, fortæller Mogens.

Det stive højtidelige præg fortsatte juledag, hvor alle var fint klædt på, mænd og drenge bar slips, og faderen gav hånd til alle med ønsket om en glædelig jul. Til daglig spiste herskabet for sig selv, karlene i folkestuen og pigerne i køkkenet. Mogens mente, de sad og spiste på køkkenbordet. Mogens forældre havde en ret stor omgangskreds på egnen og fra Kolding. De kom sammen med ejerne af de andre proprietærgårde, med lægen, dyrlægen og en landstingsmand fra en af gårdene på egnen. Da de var ivrige bridgespillere, kom de i Kolding Bridgeklub, og her fik de en omgangskreds, der talte stadsdyrlægen, direktøren for svineslagteriet, en kulgrosserer med flere. De var dog ikke dus. »Der var sæson i oktober og efter nytår«, fortæller Mogens, »og så skulle man hele raden rundt – i kjole og hvidt. Meget stilfuldt. Ude i gangen stod en bakke med bordkort, som herren skulle tage«, når de var budt til Terpsminde. »Der var kolossale standsforskelle den gang.«

Til den årlige selskabelighed hørte også jagtdagene. Herrerne kom til frokost på Terpsminde, og så gik de på jagt. Om aftenen kom damerne til jagtmiddag.

Denne form for selskabsliv ophørte, da forældrene gik på aftægt. Siden har formerne været langt mere tvangfri og fulde af pudsige indfald ifølge Mogens. Et udslag af disse var blandt andet, da det gamle mejeri i kælderen blev indrettet til gildessal med plads til 24 personer. Det skete, da Mogens skulle fejre 50 års fødselsdag i 1973. I en periode på 100 år blev der således levet en form for herskabsliv på Terpsminde med store sociale forskelle mellem gårdens ejer med familie og tyendet.

Fig. 12. Jagtselskab på Terpsmindes gårdsplads. Åge Terp står forrest med patronbæltet og tæt bagved skimtes hans kone. Privatfoto, 1930'erne.

De mere uhøjtidelige omgangsformer giver sig udslag i ordvalget, når Mogens oplyser, at de inden for Rideklubben »byder hinanden.« Mogens og Inger er desuden aktive indenfor for Brusk Herreds Teaterforening, og de elsker at optræde. I øvrigt fandt Inger og Mogens hinanden i 1982 efter, at Mogens første kone var død af kræft i 1978, og Mogens med hans to småpiger var blevet trætte af skiftende husbestyrerinder.

Folkeholdet forsvandt i løbet af 1960'erne. Da Mogens overtog gården i 1968, var der kun en daglejer tilbage af hele det store tyende. Driften var blevet mekaniseret. Den første traktor var anskaffet i 1948 meget imod Aage Terps vilje, det var at frådse med pengene, mente han. Den samme holdning havde han, da Mogens straks efter overtagelsen købte en mejetærsker.

Driften

Indtil Mogens overtog Terpsminde var gården blevet drevet som almindeligt blandet landbrug med otte marks drift, ligesom det var tilfældet med Brakker Nygård. På Terpsminde var der 25 malkekøer af rød dansk race, to tyre og 25

stykker ungvæg. Ligesom på Brakker Nygård var man først i 1900-tallet gået fra at have fedesvin til at levere slagterisvin. På Terpsminde leverede de årligt 120 svin, der blev avlet på syv tillægssøer. Det samme mønster gjorde sig gældende ved hønsene. Fra ikke at have høns omkring år 1900, havde Terpsminde 100 høns 35 år senere, og der blev leveret æg til salg. Mogens kan huske, at han hver onsdag gik eller cyklede til Brakker Brugsforening med æg for sin mor og fik varer med hjem i stedet for.

Da Mogens kom til, forsvandt kreaturerne. Herom fortæller han: »Jeg har kun ejet et svin i 3-4 timer, så blev de slagtet. Kreaturer har jeg aldrig ejet, men derimod har jeg været hestemand. Jeg har redet, fra jeg blev konfirmeret, og er så heldig at min nuværende kone også er rytter.« I terrænet var der god plads til at få galopture ovre i Phønixborg Skov og Brakker Skov. »Vi har lagt føl til, min første kone var tosset med heste, det var hendes afdeling, hun lagde føl til og solgte føl, red dem til, men det fik en brat ende, da hun fik brystkræft.« Hestene har fyldt meget i Mogens liv. De var med til at oprette Egtved Rideklub, og børnene havde islændere. I stuehusets entré eller hall med de høje paneler fra Pouls tid hang flere sadler og dermed også den karakteristiske lugt af heste.

Da Mogens ikke ville have kreaturer, kom de til at avle meget korn, og udbygningerne blev fyldt med neg. »Da vi gik over til mejetærsker, blev der mere tomt, men så fik vi halmfyr og skulle bruge 1.000 knipper til det«, om året.

Det er ikke blot i den nyeste tid, at der sker mange ændringer inden for landbruget. De er foregået med jævne mellemrum i de sidste 150 år. Landbruget er i den grad afhængig af konjunkturer og tekniske opfindelser, der på et tidspunkt kan forårsage, at et bestemt stykke jord behandles på en bestemt måde, for at kunne give en ny type driftsresultater. Ændringer i driften giver sig ofte udslag i bygningsændringer. Engenes brug er også et eksempel herpå.

Poul Terp skrev i sine erindringer, at de i 1854 fandt ud af at forbedre engdriften ved at sætte stigbord i åen, så vandet kunne stemmes op i smalle gravede kanaler, og derved oversvømme marken, for at der kunne blive et bedre høslæt til dyrenes vinterfoder. I Mogens tid blev stigbordet fjernet, engene drænet – og »så var de væk«, som han sagde. »Vi drænedede gennem mange år for mange penge her på gården. Det var Hedeselskabet, der lavede det.« Staten garanterede for drænlån over 10 år, og derfor var lånene til lav rente. Den gode agerjord gav grundlaget for den megen kornavl. Denne kunne overkommes, da de investerede i en mejetærsker, men så blev det nødvendigt at sætte et stort tårn på laden, som rummede kornsilo og tørreri.

Mogens har altid gerne ville stå sig godt med naboer og venner. De kunne for eksempel komme og hjælpe i høsten. Derfor indførte Mogens, at de skulle have en lille pause klokken 3 om eftermiddagen, hvor de fik kaffe – »med fuld løn

Fig. 13. Fuld gang i høsten med mejetærsker. Mogens Terp med kasketten. Privatfoto, 1980'erne.

naturligvis.« »Det var mit princip«, fortsætter Mogens med at fortælle, »at når man behandler dem godt, så kunne jeg få dem til at arbejde over i høsten – med timebetaling selvfølgelig.«

I høstens tid kunne der godt være livligt på Terpsminde. Familie til Inger, kom på besøg. De var københavnere med stort K, men de nød at være på landet. »De gik helt amok«, som Mogens siger.

Dagligdagen

Der er i høj grad forskel på den arbejdsdag, Mogens havde som ung og den, han fik senere. I de unge dage var den på 10-11 timer, men Mogens fik den ned på otte timer, da han overtog gården. I hans ungdom startede dagen klokken 6.30 med morgenmad, og klokken 7 var de i marken. Ingen formiddagskaffe, men middagsmad klokken 12 med en times pause, indbefattet en halv times hvil. Derpå i marken fra klokken 13, hvor arbejdet sluttede klokken 18, så skulle hestene spændes fra, seletøjet af dem, og de skulle vandes. Det gik der nemt en halv time med. Da han gik over til at passe hestene blev det til klokken 8-12 og 13-17. Det kunne lade sig gøre, fordi de samtidig fik traktor.

I 1955 fik Mogens et ekstra job, som han var meget glad for. Der svingede en bil ind i gården fra Meteorologisk Institut og mændene, der sprang ud, spurgte, om Mogens ville have en vejrstation, som han skulle passe for instituttet. Det ville Mogens gerne. Der havde været en vejrstation i Brakker i mange år, men nu skulle skolen nedlægges, og så skulle der findes en anden til at passe den. »Jeg har altid interesseret mig for vind og vejr, så den har jeg nu haft i 44 år«, fortæller Mogens. Vejrstationen skal aflæses tre gange om dagen: Klokkerne 9, 15 og 22. Om vinteren er det klokken 8, 14 og 21. Det giver en fast dagsrytme. Mogens noterer dato, temperatur: minimum og maksimum, nedbør, sne-dækkets højde og udbredelse, vindretning i grader, vindstyrke, skydækket og sigtbarhed. »På en solautograf kan jeg se, når solen skinner med fem minutters nøjagtighed. Det er alt sammen retsgyldigt. I færdselsuheld har der været en sag, hvor den ene påstod, han blev blændet af solen.« Påstanden kunne verificeres gennem vejrstationernes aflæsninger. Der var 200 over hele landet, da Mogens begyndte. Hans kontor er derfor fyldt med vejrboøger.

»Når man er landmand, bliver to dage ikke ens«, konkluderer Mogens. »Jeg har da været lykkelig over at være landmand: At komme op om morgenen, gå ud i marken og se det trives. Jeg har været glad for naturen, vi har en pragtfuld have. Halvdelen af mit liv har været glæden ved at være her.«

Den gamle gård

Terpsminde og Mogens repræsenterer den ubrudte forbindelse mellem gård og slægt. Det giver en veneration for stedet. Mogens talte om, at der havde været tanker fremme om, at gården burde fredes. Udlængerne står på det nærmeste

Fig. 14. Gårdspladsen på Terpsminde med udlængerne i grundmur fra 1845. Kornsilotårn fra omkring 1970. Foto: Mogens Bach 1999.

som i 1845 – i alle tilfælde udvendigt, bortset fra kornsilotårnet på laden, der efter år 2000 desværre blev revet ned af den nye ejer. Stuehuset har nok fået nye vinduer, men de er stadigvæk dannebrogsvinduer. Den valmede frontespice er dog skiftet ud med en lang taskekvist. Der har været respekt for det oprindelige, hvortil de solidt opførte bygninger gav deres bidrag. Der kunne sagtens laves om, men bygningerne bevarede deres udvendige udseende. Rammen var i orden.

Forbindelsen til naturen, stedet og slægten har betydet meget for Mogens, og at gård og mennesker trivedes. Driften skulle køre, men det skulle også være sjovt. Den faste døgnrytme inddelte dagen og året, og den var helt uundværlig, men blikket ud over markerne og en rask ridetur var lige så betydningsfulde for det gode liv. Terpsminde var solgt, slægten måske snart væk? Men tiden måtte gå videre, det er livets vilkår. En landmand, der gennem generationer har været vant til evige forandringer, har måske ikke så svært ved endnu en forandring?

4. Phønixborg

Phønixborg var den tredje store gård, der kom ud af den tidligere Nygårds jorder. Ved auktionen over Ryttergodset i 1765 på Koldinghus købte en monsieur Dreyer Nygårds kobbelt, der var takseret til 19 tønder hartkorn. I 1786 blev den solgt til Rasmus Anton Poulsen, og han opførte bygninger og kaldte den nye gård for Phønixborg – den genopståede herregård. Omkring år 1900 var den på 330 tønder land, hvoraf de 45 var skov, og på 29 tønder hartkorn. Marie og Hans Mortensen købte Phønixborg i 1918, Jens Erik overtog den i 1955 og drev gården i 40 år. I 1995 overlod han gården til sine to sønner. Forfatteren interviewede Jens Erik Mortensen i foråret 1999.

Bygninger, ejere og forpagtere

Navnet Phønixborg antyder, at bygherren tænkte stort. Stuehuset blev på 400 m² med 24 fag. Det var en langstrakt bygning i grundmur, hvor indtrykket blev forstærket af den taktfaste rytme, der kom af vekselvirkningen mellem vindue, murpille, vindue, murpille og så videre. Facaden var pyntet med søjler omkring midterindgangen. Stuehuset, der vendte mod nord, blev flankeret af to fritliggende sidelænger i grundmur og med helvalmede teglhængte tage. Østfløjen ses på et fotografi fra 1930'erne, og dens grundform svarer til økonomihuse, opført i slutningen af 1700-tallet.

Længen mod øst lå vinkelret på Phønixborgs stuehus og rummede omkring år 1900 forvalterbolig og elevværelser. Længen mod vest lå parallelt med stuehuset, og var opført til gårdmejeri med kælder og bryggers. I kælderen blev der også plads til de store saltkar, og huset rummede desuden den store bageovn.

Fig. 15. Den gamle hestestald på Phønixborg fra 1886 i grundmur med kviste til indstikning af hø eller oplag af kornsække. Vinduer i støbejern og nyere bliktag. Nedrevet 1987. Privatfoto.

Det kan undre, at stuehus eller rettere hovedbygning med sidefløje ikke var opført helt symmetrisk, således som det var tilfældet på Brakker Nygård og på en lang række af hovedgårdene i Vejle Amt.

Til gengæld var den store rektangulære gårdsplads af den sædvanlige type. Avlsgården blev opført med tre længer i bindingsværk og med stråtage. Phønixborg må i store træk have mindet om Jensgård ved Juelsminde, som stadig består af en trefløjet hovedbygning og avlsgård i bindingsværk omkring en stor rektangulær gårdsplads. I 1886 var bindingsværkslængerne blevet for utidsvarende, og avlsgården blev ombygget til grundmur. Tagene var beklædt med tagspån, hvori der sad en række trekantede luger til indstikning af hø og kornsække. Avlsbygningerne betegnedes omkring år 1900 som anseelige og velindrettede, og tagene var blevet dækket med pap.⁷ Jens Erik Mortensen kan huske tagspånene fra sin barndom, når paptagene skulle tjæres.

På den tid begyndte knopskydningen af bygninger. Vinkelret ud fra vestlængen, der var kostald, gik to længer. Den nordlige rummede svinestald, den

sydlige ungkreaturer og begge bygninger var i grundmur med paptage. Over for den lange kostald lå østlængen, hvor der var hestestald og vognport. Indtil 1948, da den første traktor blev anskaffet, var der 10-14 arbejdsheste i stalden. Laden, der lå symmetrisk over for stuehuset med gennemkørselsport og høje trekantfrontespicer, fulgte knopskydningen, idet den gik længere ud mod vest, end kostalden gjorde. Den ekstra længde, uden for den symmetriske gårdsplads, svarede til ungkreaturstaldens længde. Det var et regelret anlæg, der var ved at blive udbygget mod vest. Midt på gårdspladsen op mod stuehuset lå den obligatoriske runde fontaine. Bag ved stuehuset lå den store have med 100 frugttræer, mange blomsterbede, gange og *Drachmanns Brønd*. Fra 1892-1900 var Phønixborg ejet af Baron Lerche, og han fik med mellemrum besøg af Holger Drachmann, der yndede at sidde ved brønden og skrive.⁸

Inden 1933 var anlægget knopskudt med endnu en længe mod nordvest, der var opført til svinestald med mere.⁹ Gårdmejeriet var nedlagt og blevet til fodermesterbolig, men de øvrige bygninger havde sammen funktioner som omkring år 1900.

I 1918 købte Marie og Hans Mortensen Phønixborg. De var forældre til Jens Erik Mortensen, der er født 1927. Marie og Hans var blevet gift i 1916. Hans stammede fra Spjarup i Egtved sogn, og Marie fra Asbo i Bække sogn, hvor hendes far var lærer. Hans var født i 1875 og 22 år ældre end Marie, og han havde siden sin ungdom handlet med kreaturer og gårde og derved tjent penge. I 1916 drev de Kajbjerggård i Ødis, lidt sydvest for Kolding. De fik tilbudt så mange penge for den, at de ikke kunne sige nej til at sælge. Da Phønixborg var til salg for 700.000 kroner, ringede Hans til ejendomsmægleren og spurgte, om der kunne ske noget ved at købe gården, når han havde 400.000 kroner, fortæller Jens Erik Mortensen. »Det kunne der ikke ske noget ved.«

Hans fortsatte livet igennem handlen med kreaturer. Hver tirsdag var han på marked i Kolding. »Det var landmænd dengang«, beretter Jens Erik. Han mindes ikke, at faderen hjalp i marken, men han gik derimod lange ture i marken for at følge med i arbejdet. Faderen kunne dog hjælpe med til at køre ind i høsttiden. Phønixborg blev ikke drevet »i større stil«, men som almindeligt blandet landbrug, »som de fleste gårde blev dengang.«

Landbrugskrisen i 1930'erne kom også til at mærkes på Phønixborg. I 1941 solgte faderen 120 tønder land, der blev udstykket til syv ejendomme. Samtidig var Hans ved at blive ældre, og det var besværligt at drive ydermarkerne, fortæller Jens Erik, selvom den ældste bror, der var født i 1917, arbejdede hjemme som forvalter fra 1939. Broderen blev gift i 1942, og det unge par boede derpå i den ene halvdel af det store stuehus.

Der var 10 år mellem Jens Erik og hans storebror, og på den tid var Jens Erik ude at tjene. Broderen forpagtede Phønixborg i 1946, men det gik ikke, så

han begyndte i stedet for på en maskinstation og flyttede ind til den nærmeste landsby, Ågård. Derfor blev Phønixborg forpagtet ud i syv år. Forpagteren flyttede ind i stuehuset samtidig med, at Marie og Hans blev boende i den østlige halvdel af huset.

Det lange stuehus

Det var ikke underligt, at Rasmus Anton Poulsen i 1786 kaldte sin nye gård for Phønixborg, for i 1974, da de brækkede det gamle stuehus ned, fandt de egebjælker, der ifølge overleveringen stammede fra Nygård. Jens Erik forklarede, at det store lange stuehus blev brækket ned for at bygge et nyt. I det gamle stuehus var der ingen kælder eller høj støbt sokkel, så gulvstrøerne lå direkte på syldstenene, og der var kort afstand mellem gulv og jord. Derfor var huset koldt og fugtigt at være i om vinteren, og det kunne ikke betale sig at gøre det i stand.

Det var et langt og smalt hus: 46 meter langt og 8 meter bredt. Jens Erik forklarede, hvordan huset var indrettet, da han var barn. Man kom ind i en gang, en entré midt i huset, men det var ikke nogen hall. Til venstre herfor mod vest

Fig. 16. Det gamle stuehus på Phønixborg, opført 1786 i 24 fag og på 400 m². Bemærk facaderytmen med vindue, pille, vindue, pille. Til højre skimtes vinkelbygningen med helvalmet tag der hørte med til det trefløjede anlæg omkring stuehuset eller hovedbygningen. Stuehuset blev nedrevet i 1972. Privatfoto.

lå soveværelse, børneværelse og pigeværelse. Så kom baggangen med indgang fra gårdspladsen, og vest herfor ved gavlen lå folkestuen. Nord for denne til havesiden lå spisekammeret og køkkenet, dernæst anretterværelset og den 8 meter lange spisestue, der ligeledes lå til havesiden og stødte op til hovedindgangsentréen. Til højre for denne mod øst lå dagligstuen og derpå den store havestue, der gik tværs gennem huset og var den oprindelige storstue. Fra denne stue var der havedør ud til en veranda. Så kom endnu en indgang og længst mod øst lå to gæsteværelser og endnu to værelser, der havde udgang i østgavlen.

Beskrivelsen efterlader indtryk af, at det var bygget af folk, der havde tilknytning til borgerskabet i Kolding. Det rummede store præsentable stuer, beregnet til selskabelighed, men det var bygget efter bondeskik ved at stå direkte på syldstenene. Selvom stuehusene var opført efter samme koncept på de tre omtalte gårde med herskabets store stuer i midten, i den ene ende gæsteværelser og i den anden side: soveværelse, køkken, bryggers, folkestue og pigeværelser, så var stuehusene på Brakker Nygård og Terpsminde opført som hovedbygninger. Det betyder, at de til dels havde kælder, høje støbte sokler og i det hele taget et større bygningsmæssigt volumen ved at være bredere og have højere til loftet, end tilfældet var på Phønixborg. Derfor egnede hovedbygningerne sig stadigvæk til bolig for en familie i slutningen af 1900-tallet, men de var også godt 50 år yngre end stuehuset på Phønixborg, og var begge opført i en tid, hvor det gik godt for landbruget, og økonomien var større.

Da stuehuset på Phønixborg blev delt til to lejligheder i 1939, kom Marie og Hans Mortensen til at bo i den østlige ende. Den store spisestue blev delt til to stuer, og folkestuen blev til almindelig spisestue. I den vestlige ende havde først en ugift forvalter boet og derefter Jens Eriks bror, da han var ungkarl. Siden indgik hele den vestlige halvdel af stuehuset i forpagterlejligheden.

Stuehuset var gammeldags indrettet. Der var ingen el, så Marie havde meget arbejde med de mange petroleumslamper. Og der var heller ingen vand indlagt. Da gården blev forpagtet ud, arrangerede Jens Eriks bror, at der kom strøm ved hjælp af et lille lokomobil, senere kom der lavspænding fra Ågård Mølle indtil 1953, da det blev vekselstrøm.

Moderen klarede den store selvforsyningshusholdning for 4-5 karle og familien selv med fire børn ved hjælp af en kokkepige og en stuepige. I det tidlige mejeri i *Mellembygningen* – det vil sige i vestre fløjbygning – blev der plads til et stort vaskerum. Der var stadig saltkar i kælderen. Her blev kødet nedsaltet i store trækar. Jens Erik mindes de store vaskedage. »Den gang tog det næsten en hel uge med at få tøjet vasket, hængt ud og tørret, strøget og rullet.« Desuden passede moderen haven med hjælp fra staldkarlen. Hver lørdag blev gangene revet mellem de fine staudebede. I køkkenhaven var der ribs,

frugttræer og meget mere. De var selvforsynende med alle former for råvarer. Der blev syltet, skrællet æbler, tørret frugt og meget andet. »Rengøringen blev klaret om formiddagen. Når middagen var til side havde pigerne lidt fri, så var der eftermiddagskaffe, og så gik man i gang med aftensmaden«, beretter Jens Erik om den daglige rytme i det store hus. »Pigerne skulle passe os, når far og mor var i byen.«

På Phønixborg var selskabeligheden knap så højtidelig som på Terpsminde. Jens Erik mindes især en lang række familiesammenkomster og fester. Det var kun til de store fester, at der blev arrangeret med kogekone. Ellers klarede kokkepigen maden. Forældrene kom sammen med naboer og folk fra området.

Uddannelse og Marshallhjælp

Jens Erik kom ud af skolen som 14-årig, hvad alle på landet gjorde den gang, og om sommeren gik han i marken. Siden tog han på Askov Sløjdscole, der var efterskole og ikke ligger så langt væk fra Ågård. På den tid var der ikke så mange efterskoler at vælge imellem. Jens Erik havde sløjd i tre timer hver formiddag. Fra efterskolen kom han atter hjem i marken, men fortsatte sin landbrugsuddannelse med ophold på en række større gårde og herregårde. I 1946 var han på Ferupgård, der ligger i nabosognet. I 1947 startede Jens Erik som elev på Egebjerggård på Fyn, vinteren efter var han foderelev på Tybrind ved Wedellsborg på Fyn. Herfra gik turen til Giesegård på Sjælland som førstelev. Han søgte pladser efter landbrugsblade. Jens Erik fortæller videre: »Efter Giesegård var jeg soldat i ni måneder, derfra var jeg på Valbygård ved Slagelse som underforvalter, dernæst på Ladelund Landbrugsskole 1950-51 i fem måneder. Derefter var jeg forvalter på Lauridsminde ved Sønder Stenderup og til sidst på Katrinebjerg ved Sønder Stenderup. Så rejste jeg hjem.«

Jens Erik kunne lide livet på herregårdene, som han begrundede sådan: »Man lærte at flytte sig, at det skulle være i orden, man lærte at overse problemer i store træk. Vi skulle føre dagbog og regnskab med for eksempel roemarken, vi havde 125 tønder roer på Valbygård. Vi havde ikke så meget at gøre med at administrere sædskifte.«

I 1953 kom Jens Erik hjem til Phønixborg, da forpagtningen var slut for at overtage gårdens drift sammen med en yngre bror. Men de blev hurtige enige om, at det ikke duede med to, og så overtog Jens Erik hele forpagtningen. Han blev gift samme år med Sigrid, og de flyttede ind i forpagterlejligheden i stuehusets vestre halvdel. To år senere døde hans far, og Jens Erik købte gården i 1955 »på almindelige handelsmæssig måde«, som han udtrykte det.

Der var ikke meget at starte på. Sigrid og Jens Erik havde omkring 6.000 kroner, men de skulle også etableres. Han lånte til udbetalingen og resten blev

Fig. 17. Phønixborg set fra luften med nye bygninger fra 1972-1995 herunder det korsformede anlæg med svinestalde, opført 1978-94. Privatfoto, ca. 1995.

stående som et sælgerpantebrev. Der var ingen besætning eller maskiner. Jorden var udpint efter at have været forpagtet ud i syv år. Der var stort behov for at modernisere både inde og ude. De startede i 1953 med at indlægge el fra KOH, Kolding og Oplands Højspænding, og vand i stuehuset. Men så fik de i 1957 mulighed for at få Marshall-lån til at modernisere for, og der begyndte en proces med moderniseringer og forandringer, som ikke sluttede i Jens Eriks tid.

Bygninger i forandring

Allerede i 1957 opførte de en ny arbejderbolig og en mere i 1963. Herefter havde de ikke mere folk på kost. Tidligere havde der været 2-3 jordløse huse med et par lejligheder i hver.

Jens Erik fik køer i stalden med det samme i 1955, og han fik den indrettet til malkemaskiner. Men først i 1965 kom den større modernisering, da de fik

rørmalkningsanlæg og leverede mælk med tankbil til Gravens Andelsmejeri. Så brændte både kostald og lade i 1972, og en ny bindestald til 68 køer blev opført, hvor der også var plads til en spaltstald for 70 ungt kreaturer. Desuden opførtes en kornsilo og et korntørreri.

Et moderne hus på 236 m² opførtes i 1972 i stedet for det gamle. Det blev lagt lidt nede i haven, og var ikke nær så langt som det gamle hus. Herved blev strukturen i anlægget brudt. Det eneste, der står tilbage af det gamle stuehusanlæg, er den vestlige del, som i dag bruges til garage og fyrrum.

I 1978 startede de etablering af en helt ny afdeling til svinestalde, der ligger i korsform, vest for gården. De begyndte med en stald til 500 slagtesvin. Samtidig anlagde de den første store runde gylletank og et stort maskinhus. Efter en udvidelse mere i 1979 kunne der være 800 svin i alt.

Endnu en gylletank blev opført i 1983. Den gamle længe med hestestald og vognport blev revet ned i 1987. Den var for upraktisk, traktoren kunne ikke komme ind. En ny længe opførtes på samme plads til lade og maskinhus. Svinestaldene blev udvidet endnu en gang i 1994, så der kunne være 1.300 svin. Den gamle overdækkede ajlebeholder forsvandt og i stedet for etableredes den tredje gylletank.

Jens Erik syntes, de har moderniseret og bygget nyt i en uendelighed i hele hans tid. »Det er faktisk en ny gård«, bemærker han. På Phønixborg har de formået at bevare den oprindelige struktur i avlsgårdanlægget, og lagt nye bygninger som et helt anderledes anlæg ved siden af det gamle. De nye staldlængere er fortsat opført i grundmur, suppleret med trætrempeler og elementer. Tagene er beklædt med asbest.

Drift, dagligdag og politik

Jorderne på Phønixborg blev ligesom på de andre store gårde drevet med 8 marks skift langt op i 1900-tallet. Indtil midten af 1900-tallet var der rød dansk malcerace i kostalden. Omkring år 1900 var der plads til 80 køer og 80 ungt kreaturer samt nogle tyre, men i Marie og Hans Mortensens tid var antallet nede på 30 af hver slags foruden, at der var tyre. Jens Erik foretrak sortbroget kvæg, da han atter satte køer i stalden.

Hans Mortensen drev Phønixborg »med hestekraft og med lidt svin, men ikke i større stil, som de fleste gårde blev drevet den gang – blandet landbrug«, beretter Jens Erik om sin fars tid, og fortsætter: »Vi havde en fodermester, der passede besætningen, og en staldkarl, der passede hestene, og så en 3-4 karle, som havde kost og logi og spiste i folkestuen. Den gang kunne man få daglejere i høsten og til at tage roer op.«

Om begyndelsen på sin egen tid fortæller Jens Erik: »Vi arbejdede en besætning op, og svinestaldene lavede vi i stand og satte slagtesvin ind. Det har

været min strategi at have et alsidigt landbrug, dels med malkekvæg, dels med svin og dels med frøavl.« Trods den større og større specialisering inden for landbruget holdt Jens Erik og hans to sønner i 1999 stadig fast ved, at det var fornuftigt at have et alsidigt landbrug, hvor der satses på forskellige driftsformer: »dels giver det et bedre sædskifte, når man har foderafgrøder og staldgødning. Det er mere farligt at specialisere sig«, kommenterer Jens Erik. Han startede med 206 tønder land jord, hvoraf de 50 var skov. Først i 1980'erne købte de den nærmest beliggende af de udstykkede ejendomme tilbage. Bygningerne blev solgt, og de 16 tønder land lagt ind under den øvrige landbrugsjord. Til hjælp med arbejdet har Jens Erik i al hans tid haft en fodermester til besætningen, der med den nye stald fra 1972 talte 68 køer. De havde lige så mange ungt kreaturer. Desuden var der to karle til marken og ekstra hjælp i høsten. Jens Erik passede efterhånden selv svinene, eftersom »staldene blev mere og mere moderniseret med fodringsanlæg og udmugningsanlæg, så jeg kunne selv passe dem, selv om der kom flere«, fortæller han.

Sigrid havde pige så længe deres tre børn var små. Efter at de havde bygget de to arbejderboliger, var der heller ikke folk på kost længere. Da Sigrid fik astma og blev dårligere omkring 1978 fik de konehjælp til rengøringen. I hele deres tid har Sigrid været husmor på gården og ikke haft ekstra udearbejde. Hun lagde al sin energi i at føre en respektabel landhusholdning, og herfor modtog hun i 1989 sølvmedalje for landboflid, givet af Foreningen af Jyske Landboforeninger. Med tiden blev der indhegnet til kalvefolde i den store frugt- og køkkenhave. Til sidst var der bare en lille køkkenhave. »Det er blevet andre tider«, konkluderer Jens Erik, »men ellers fungerer det fint det hele, de bruger det hele.« Den sidste udtale går på hans søn og familie.

På det selskabelige plan kom Sigrid og Jens Erik sammen med gode naboer og venner foruden familien. Ved gilder havde de kokekone. De hørte ikke til de mennesker, der havde behov for at komme ud at rejse. I alt blev det til to rejser: Til sølvbrylluppet i 1978 rejste de sammen med fem andre sølvbryllupspar til Gran Canaria. »Vi havde en fin tur«, fortæller Jens Erik. Senere tog de en tur til Norge, da de tænkte, at den klare luft kunne hjælpe på Sigrids astma. Da børnene var små kunne de køre på weekend og tage telt med.

Sammen med landbruget faldt det naturligt for Jens Erik at interessere sig for de virksomheder, som landbruget handlede med. Han kom i bestyrelsen for Gravens Andelsmejeri, og i 1965 var han med til at lægge mejeriet sammen med Ågård Andelsmejeri. I 1974-75 var han med til at nedlægge Gravens Andelsmejeri og få det ind under Trekantens Andelsmejeri, der efterhånden blev en sammenslutning af mange mejerier på Vejle-Kolding-Fredericia egnen. Sammenslutningen blev derfor kaldt VEKOFA, som han også kom i bestyrelsen for. Siden blev VEKOFA overtaget af Kløvermælk. »Jeg har været med

Fig. 18. Phønixborgs kostald, opført 1972 med rørmalkningsanlæg. Foto: Mogens Bach, 1999.

til næsten alle de fusioneringer, der har været.« Da Jens Erik overdrog gården til sønnerne blev mælken leveret til Fredericia. »Der er sket en kæmpe udvikling«, som Jens Erik udtrykte det.

Slagteriet undgik heller ikke Jens Eriks interesse. Han kom i repræsentantskabet for Danish Crown og i bestyrelsen for Kolding og Omegns Foderstofforening, hvor de købte deres foderstoffer. Det samme gjaldt Kolding Herreds Landboforening. Her sad han mange år i bestyrelsen, og samtidig sad han i bestyrelsen for Sparekassen, 25 år i alt.

Det kommunalpolitiske fik ligeledes hans bevågenhed. Fra 1962-70 gjaldt det Øster Starup sogneråd, og da det blev til Egtved kommune, kom Jens Erik til at sidde i ligningskommission og skatteankenævn, hvor han blev i 27 år lige til valget i 1997.

»Jeg har været med i alt, hvad der kunne lade sig gøre.« Og på spørgsmålet om, hvordan der var tid til al dette, faldt svaret: »Jeg havde god hjælp derhjemme.« Det, som Jens Erik i ungdommen lærte ved at være på de store gårde: At have overblik, træffe beslutninger og få tingene til at ske, tog han med sig livet igennem og virkede ud fra disse evner.

Han gjorde også brug af den hjælp, som foreningerne kunne give. For eksempel brugte Jens Erik fodringskonsulent, der kom ud for at tage prøver, lave foderplaner og regne økonomien ud. »Det er meget vigtigt at følge op, især når man har været så meget ude, som jeg har været«, bemærker Jens Erik. »Det er nødvendigt hele tiden at have fod på økonomien.« Der var også besøg af konsulenter angående planteavl og maskiner med mere. Det var mod fuld brugerbetaling, selvom man var medlem af foreningen. Det samme gælder regnskabskonsulenten. Jens Erik førte det daglige regnskab, men konsulenten stillede det op og foretog beregninger med mere. Men Jens Erik har aldrig selv taget edb i brug, selvom al regnskabet vedrørende besætningen i mange år har været på edb gennem Landbrugets Edb-Center (LEC). Jens Erik har sin uforbeholdne mening om edb: »Jeg har været med til at bevilge en masse edb i de fælles væsener, jeg har været med i, men jeg har aldrig opdaget, det gav besparelser i medarbejdere.«

Jens Erik har været bundet til landbruget, både fysisk og følelsesmæssigt. Han siger det på denne måde: »I de 40 år, jeg har haft landbrug, har jeg næsten haft opgaver hver weekend med at passe svin og så videre. Jeg har altid skullet være hjemme og haft tjek på det. Jeg har aldrig haft behov for at rejse ud.« Det er dog blevet til andre typer rejser, men det var i fagligt øjemed. For eksempel en tur til Köln for at se på maskiner.

»Vi har investeret hele tiden. Det bevirkede, at vi næsten aldrig havde nogen penge, vi satte det hele i gården.« Det havde sine fordele, som Jens Erik sagde: »Det bevirkede, at den var temmelig meget værd, da jeg solgte, der var besætning og nye bygninger og værdien steg.«

Generationsskifte

Derfor fik Jens Erik et nemt generationsskifte med deres to sønner, hvilket skete i 1995. Der var oparbejdet en stor friværdi i Phønixborg. Besætningen blev købt til handelsværdien, maskinerne til nedskrevet værdi, og gården blev solgt til 15% under ejendomsværdien. På friværdien kunne de unge mennesker låne til udbetalingen. »De havde indtægt dagen efter de overtog den, ydermere var overtagelsesdatoen 1. august, lige til høsten«, fortæller Jens Erik.

Den ene søn flyttede ind i stuehuset sammen med kæresten. Den anden havde købt en gård på Starup Søndermark på 60 tønner land, hvor han blev boende med sin familie. De to gårde bliver derefter drevet sammen. Samtidig har de forpagtet 60 tønner land af naboen og 40 tønner land af Egtved Kommune. Det bliver i alt til 340 tønner land. Sønnerne har stadig en fodermester til besætningen og en mand foruden til hjælp i det daglige.

Men Jens Erik kommer gerne og hjælper hver dag. Han kan godt lide at følge med, men blander sig ikke i driften. Han passer have og gårdsplads, og kø-

rer rundt med havetraktoren, når den store plæne trænger til at blive slået. I høsten kører han mejetærsker, og om vinteren går han i skoven med motorsaven for at fælde træer.

Ved overdragelsen af Phønixborg købte Jens Erik et hus i Ågård, som han flyttede hen i den 1. juli 1995. Han er stadig aktiv på mange fronter, især i foreningslivet i Ågård. Desuden går han meget op i Ældresagen sammen med en god bekendt gennem mange år. Dagbøgerne bliver heller ikke forsømt. De føres stadigvæk hver dag. »Det er dejligt med dagbøger, når vi diskuterer noget, kan jeg altid gå tilbage og kontrollere.« Det giver tjek på tiden og overblik at føre dagbøger. Begge dele har Jens Erik Mortensen været i besiddelse af, og det er fordele, der er betydningsfulde at besidde for en landmand.

5. Forandringer som livsform

De tre omtalte gårde var proprietærgårde, og det er et umiddelbart indtryk efter undersøgelsen, at ejerne af de store gårde forstod at ændre produktionen efter tidens forudsætninger som en glidende proces. De første større ændringer i landbrugsproduktionen kom i 1960'erne på den tid, da de omtalte gårde skiftede ejere. Nye og unge folk er indstillet på forandringer, og der kom langt flere maskiner ind i produktionen. Men selvom de alle var opdraget og senere uddannet på gårde med stort folkehold, så var de med på omstillingen til, at ejeren fysisk måtte være med i det daglige praktiske arbejde. De overtog både forvalterens og førstekarlens opgaver. Maskinerne overtog de øvrige karles opgaver, så der højst var brug for to medhjælpere i stedet for 5-11 mand.

Uddannelsen på de store gårde, hvor de lærte at få overblik, holde regnskab på produktion og avl, føre dagbog og tage beslutninger, spillede en stor rolle for, hvordan arbejdet blev grebet an og ledet på egen gård. Det drejede sig om at få gode medhjælpere, så kunne der blive tid til andre gøremål, for eksempel i politik og foreningsarbejde.

Begrebet andelsbonde, hvor Poul Terp var repræsentant for den første generation, var bønder, der fik eller måske rettere tog sig tid til at være med i foreningsarbejde både lokalt og på landsplan. Det lod sig gøre, fordi landbrugsproduktionen voksede i sidste halvdel af 1800-tallet og gav økonomi til ansættelse af flere folk, så bonden selv kunne være med i andre foretagender. Dette arbejde gav status og magt, og samtidig var de med til at præge dansk kultur. Denne kobling fortsatte hos Anders Tornbjerg og Jens Erik Mortensen i hele deres tid frem til omkring år 2000. Anders Tornbjerg valgte det mere partipolitiske arbejde, medens Jens Erik Mortensen foretrak det lokalpolitiske og bestyrelsesarbejde i de erhvervsrettede organisationer.

Det er karakteristisk, at de tre udvalgte gårde alle blev drevet efter samme mønster i første halvdel af 1900-tallet. Dette indebar blandt andet den foran-

dring, at de fik mange høns i 1930'erne på grund af landbrugskrisen, da ægproduktionen gav andre former for indkomster. De store folkehold svandt langsomt ind, og efter 1960'erne var der kun familien tilbage, måske med et par karle og lidt konehjælp til rengøring og fester. Der, hvor det fortsat var nødvendigt med medhjælp, arrangerede man sig med folk, der boede i eget hus og havde egen husholdning. Det faldt sammen med, at husmoderen ønskede at formindske den store husholdning, da det ikke længere var muligt at få tjenestepiger.

De store hushold, der var præget af arbejdsfællesskabet, fælles måltider og socialt samvær, forsvandt. I første halvdel af 1900-tallet havde de givet anledning til at pointere sociale forskelle samtidig med, at de var det element, der bar landbokulturen. Husbonden eller husherren kunne få tid til at deltage i bestyrelses- og organisationsarbejde, og tilstedeværelse af mange unge i en landsby kunne holde gang i ungdomsforeningen, gymnastikken og hvad de unge ellers kunne samles om. Moralen forsøgte husmoderen at styre ved at fastlægge de områder, hvor piger og karle ikke måtte være sammen. Tidens norm med betoning af sociale forskelle satte således sit præg på denne egn, ligesom det var tilfældet på de store gårde syd for Kolding.

Hele dette sociale billede vendte i 1960'erne. På de store gårde var man ikke længere delt op i herskab og tjenestefolk, men det blev et arbejdsforhold mellem ejer og medhjælper, hvor ejeren var med i det praktiske arbejde hver dag. Den grundtvigske ideologi om fællesskab og om at gøre noget for fællesskabet spores i, at man var deltager i det aktive kulturelle fællesskab i foreninger og andre samværsformer. Det satte også sit præg på de interviewedes interesse for at gå ind i bestyrelser med videre.

På to af gårdene, Brakker Nygård og Terpsminde, var de gamle bygninger funktionsduelige hele perioden igennem. De var bygget store og solide. På Brakker Nygård var det ikke vanskeligt at installere rørmalkning og automatisk udmugningsanlæg i den gamle stald. Da det blev utidssvarende, kom køerne ud. Det var også muligt i de store lader at opføre kornsiloer og tørreanlæg.

Undersøgelsen har vist, at alle har haft et forhold til de gamle bygninger. De søgte at bevare og lave om indvendigt. Tidligere lå gården med bygninger omkring en gårdsplads, større eller mindre. Hvis det blev nødvendigt at skifte bygningerne ud med mere tidssvarende som på Phønixborg, så blev de nye opført på de gamles plads. Først de nye svinebygninger er lagt som et helt andet anlæg uden for det gamle. Det var modsat på Brakker Nygård, hvor den nye ejer valgte at bygge den nye svinelænge som en forlængelse af det gamle anlæg.

Store stuehuse kunne deles til to lejligheder – og senere rives helt ned, da det var for upraktisk at modernisere. Den status, som et stuehus skulle re-

præsentere, er stadig ønskelig. Det skal også ved lejlighed fyldes med gæster. Gæstfrihed og livet på landet hører sammen.

De teknologiske og driftsmæssige forandringer har været store i sidste halvdel af 1900-tallet samtidig med, at bygningsforandringerne intensiveredes. Og det er næsten endnu mere udpræget efter år 2000. Undersøgelsen har vist, at store landbrug har været gode til at takle forandringerne, der er blevet en del af deres livsform, hvis de blot stadig kan repræsentere status gennem bygningerne. De må også gerne repræsentere kulturarven, og hvis bygningerne ikke er så gamle, så i det mindste gennem anlæggets form. Ingen ønsker et brud med fortiden, de bygger derimod bevidst videre på den.

Det gode liv kunne være turen over markerne, følge med i driften og være med til at bestemme. *Det gode liv* er også bevidstheden om lange historiske forløb, som er forbundet med jorden, bygninger og i mange tilfælde også slægtens liv på stedet gennem generationer.

Litteratur

Mogens Bach, Thorkild Brunsborg og Kirsten Rykind-Eriksen (red.), *Folk fortæller: »Herfra min verden går«: om liv og identitet i Egtveds sogne og storkommune 1930-2000*, Egtved 2001.

Palle Ove Christiansen, *En livsform på tvangsauktion?*, København 1982.

Nina Fabricius, *Landet med de store gårde*. København 1996.

J. J. Hansen, *Større danske Landbrug, Bind V: Vejle og Århus Amter*, København 1934.

Esben Hedegaard, *Landbrugets bygninger 1850-1940*, Skov- og Naturstyrelsen 1996.

Esben Hedegaard, *Landbrugets bygninger 1850-1940 i beretning fra det 15. byggelseshistoriske symposium arrangeret af Odense Universitet og Odense Bys Museer den 11-12. november på Hollufgaard*, Odense 1997.

J.C.B. la Cour, *Danske Gårde. Illustreret statistisk og historisk Haandbog for det danske Landbrug. Bind 1: Århus, Vejle, Ringkøbing og Ribe Amter*, København 1906.

Nationalmuseet, Afdelingen for middelalder og renæssance: Rapporter, opmålinger og fotos.

Planlægningsgruppen v/ Bjørg Kjær, Kirsten-Marie Brobjerg, Lene Hadsbjerg, Kirsten Rykind-Eriksen og Ulla Schaltz: Redaktion og seks artikler. *Nord Nytt* 39, 1989. Temanummer: Formidling af landbokultur – historien om et image.

Kirsten Rykind-Eriksen, »Det lille familiebrug: arbejdskraftens organisering og familielivet på husmandsbrug i Nordsjælland 1870-1980«, *Fra Frederiksborg Amt*, 1988, Side 93-114.

- Kirsten Rykind-Eriksen, *Kulturhistoriske beskyttelsesområder i Vejle Amt 1997*. Rapport, Vejle Amt 1997.
- Kirsten Rykind-Eriksen, »Landbrugets bygninger i Vejle Amt 1850-1940«, *Vejle Amts Årbog*, 2004, Side 36-55.
- Poul Terp, *Erindringer fra en dansk Bondes lange Liv*, Bind 40 i serien *Memoirer og Breve*, København 1915.
- J.P. Trap, Danmark, Bind 8.3: Vejle amt, København 1964.

Noter

1. Rapporter, opmålinger og fotos i Nationalmuseet, afd. for middelalder og renaissance. – Det Kulturhistoriske Centralregister 170211-64.
2. Trap Danmark. 1964, s. 1206.
3. Nina Fabricius. 1996.
4. Kirsten Rykind-Eriksen. 1997.
5. Oplysninger om første halvdel af 1900-tallet er hentet fra de to værker: I.C.B. la Cour, 1906, s. 965-67; og J.J. Hansen, 1934, s. 324-325.
6. Poul Terp, 1915.
7. J.C.B. la Cour, op.cit., s. 964-965.
8. Oplyst af Jens Erik Mortensen.
9. J.J. Hansen s. 326-327.

Forfatter

Kirsten Rykind-Eriksen, født 1942. Indretningsarkitekt i 1965 og magister i europæisk etnologi 1990. Skiftevis timeansat og projektansat på Nationalmuseet, Nyere Tid 1981-94, blandt andet medarbejder på Bredeudstillingen 1988 *På Herrens Mark*. Projektansat på Nordsjællandsk Folkemuseum 1985-89 til at undersøge og indsamle om landbokultur i Nordsjælland. Projektansat på Sæby Museum 1990-95 til at registrere alt inventar på herregården Sæbygård, foretage etnologisk undersøgelse af herregårdens liv i 1900-tallet og bearbejde godsarkivet. Arbejdet resulterede i rapporten: *Sæbygård. Bygningshistorie, interiører og godsdrift*, 1995. Arbejdet for Vejle Amt med udpegning af kulturhistoriske miljøer 1996-97 til *Regionplan 1997*. Museumsinspektør ved Vejle-egnens Museer fra 1998 og leder af Egnsmuseet, Egtved kommune 1998-2006. Skrev i 2003 om østjysk byggeskik i Vejle og Århus amter for Kulturarvstyrelsen i forbindelse med deres temagennemgange af landbrugets bygninger 1850-1940. Arbejder for tiden med et projekt om den kunstindustrielle bevægelse og historicismen set ud fra to store københavnske møbelfabrikker 1850-1920.

Summary

Buildings and people in the southern part of eastern Jutland 1950-2000

Just to the north of the town of Kolding is the parish of Øster Starup, where large farms have been typical of the area for centuries. In the first half of the 1900s these farms were large enough to be owned by what would usually be known in English as wealthy landowners. In an ethnological survey from 1998-99, the changes to three farms were studied in order to show their owners' attitudes towards the ageing buildings that they had taken over in the 1950s and 60s, and also to the changes in working method and lifestyle that had been caused by the mechanisation of farming. The two periods, 1900-1950, and 1950-2000 were examined in relation to each other in order to show the changes that had taken place.

During the first half of the 1900s the farms in question were run on similar lines, but their owners understood the need for gradual changes in production, according to the demands of the time. The first major changes took place in the 1960s under new owners, who introduced a greater degree of mechanisation, and who took part in the actual work on the farm on a daily basis. On average, a staff of between five and eleven employees was replaced by two workers who lived in their own houses with their own families because the new farmers' wives no longer had maidservants.

The new farmers were trained at other large farms, where they learned to develop an overview, how to keep accounts for animal and crop production, keep journals and make decisions before they bought their own farms. With good workers the farmers themselves had time for other interests such as politics and work for various organisations.

The old large households, which were a form of work-based mini community with shared mealtimes and close social relationships, disappeared. At these, during the first half of the 1900s, different levels of social status had been sharply delineated, and formed the basic structure of rural life. The large numbers of workers' children in a village made it possible to have a youth club, sports activities and the usual things that interest young people. The landowner's wife, as the person in charge of the household, attempted to induce moral standards by laying down rules for when girls and boys on the farm were not allowed to be together. The social norms of the time, with their emphasis on social rank, clearly exerted a major influence on the district.

The new owners of the three large farms in the survey had respect for the old buildings, which they attempted to preserve, but made changes inside the buildings. Before this period, farms had been regarded as buildings around a courtyard, and new buildings were simply built on the site of older ones. It was only when a new building, for a completely new form of production, was re-

quired that it was built outside the existing buildings. The status which a particular type of farmhouse - that is a farmhouse which is separate from its farm buildings but with farm buildings around a courtyard - represents, is still in demand today. The farm buildings preferably represent part of the cultural history of Denmark, but if they are not particularly old then their part in cultural history can at least be shown by preserving the layout of the buildings. No-one seems to want a complete break with the past, they consciously seem to want to build onto it instead.

‘The Good Life’ might be a walk across the fields, being involved in running the farm, and the feeling of taking part in something. It might also be an awareness of being part of a long history, a history linked with the soil, with old farm buildings and often with the sense of generations of family life in the same place.

Livet som landmand anno 2004

– en interviewundersøgelse blandt sydvestjyske landmandsfamilier

En gruppe studerende ved Syddansk Universitet i Esbjerg foretog i efteråret 2004 interviews med en række lokale landmænd om deres tilværelse som sydvestjysk landmand i dag. I denne artikel præsenteres resultaterne af interviewundersøgelsen samt de studerendes konklusioner. De interviewede landmænd fortæller om deres syn på forandringer indenfor deres erhverv, og de reflekterer over fordele og ulemper ved landmandslivet set i et historisk og samfundsmæssigt perspektiv. Interviewundersøgelsen viser, at den strukturelle og teknologiske modernisering af landbruget i høj grad har påvirket det daglige arbejde på bedriften, men ikke afgørende har ændret landmændenes syn på landbruget som en livsform.

1. Indledning

I efteråret 2004 arbejdede en gruppe historiestuderende fra Syddansk Universitet i Esbjerg med et projekt om dansk landbrugshistorie fra 1800 til 2000. Projektet fokuserede på dansk landbrugs udvikling set i et både strukturelt og individuelt perspektiv, og inddrog derfor både tekster om den politiske, økonomiske og teknologiske forandring samt personlige beretninger og livshistorier i form af nedskrevne erindringer og interviews om tilværelsen på landet for to eller tre generationer siden. Afslutningsvis var det derfor oplagt at undersøge de studerendes egen samtid og lokalområde med henblik på igennem interviews at indsamle viden om tilværelsen som sydvestjysk landmand anno 2004.

Museumsinspektør Mette Slynghborg fra Esbjerg Museum viste stor interesse for projektet, og var behjælpelig med at formidle kontakten til Sydvestjysk Landboforening og dermed til en række landmandsfamilier i området omkring Esbjerg. Resultatet blev en række interviews med i alt 21 landmænd, der bidrog med deres faglige og personlige syn på landbruget i dag. Et bredt udsnit af dansk landbrug var repræsenteret blandt de interviewede familier, herunder fuldtids- og deltidslandbrug, mælkeproduktion, svineavl, plante- og frugtavl, kviepension og dambrug, konventionelle landmænd og økologiske landmænd, udearbejdende eller hjemmearbejdende ægtefæller samt endelig to hollandske familier, som havde valgt at flytte til Danmark for at drive landbrug.¹

Fig. 1: En gård i Nourup ved Esbjerg. Foto: Mette Slyngborg.

2. Undersøgelsens struktur og planlægning

Forud for interviewfasen skulle en række metodiske spørgsmål afklares.² Her til hørte for det første, hvordan interviewundersøgelsen skulle struktureres. Da formålet med interviewundersøgelsen var at indsamle viden om og dermed opnå et indblik i forskellige aspekter af sydvestjysk landbrug i de studerendes egen samtid, var det væsentligt at give plads til netop de temaer, som de interviewede landmandsfamilier var optagede af og fandt det væsentligt at inddrage. Samtidig havde de studerende en række fælles spørgsmål, som de ønskede, at undersøgelsen skulle give svar på, og som derfor gerne skulle indgå i alle interviews. Dette førte til udarbejdelsen af en fælles interviewguide med løst strukturerede spørgsmål. Denne interviewguide oplyste en række faktuelle spørgsmål til familierne og deres bedrift, som det indledningsvis var væsentligt at få svar på. Dertil indgik spørgsmål til temaer eller emner, som det kunne tænkes at være interessant at inddrage undervejs i samtalen, men som ikke nødvendigvis var relevante eller interessante for alle interviewfamilier, og som derfor kunne inddrages i den enkelte samtale efter behov. Det kunne for eksempel være spørgsmål til daglige eller regelmæssige arbejdsopgaver, bedriftens udvikling, familieliv og fritidsinteresser samt landmandens syn på den faglige, teknologiske, økonomiske og politiske udvikling og dermed en vurdering af fremtidsperspektiverne for livet som landmand i Danmark. Interviewguiden opstillede altså nogle rammer for samtalen og kunne dermed have funktion af en vejledende huskeliste under interviewet, men skulle samtidig invitere interviewpersonerne til at fortælle frit om deres liv, handlinger og holdninger, sådan som de selv oplevede det på interviewtidspunktet.

For de andet diskuterede de studerende væsentlige kriterier for gennemførelsen af et videnskabeligt interview. I hvor høj grad et interview kan leve op til sit formål afhænger ikke mindst af interviewerens og dennes evne til at skabe trygge rammer for interviewsituationen, så derfor er det vigtigt at reflektere over interviewerens egen rolle og udstråling. Den gode interviewer tilstræ-

ber at optræde så neutralt som muligt, men eftersom det ikke er muligt at indtage en fuldstændig objektiv interviewer-rolle, må intervieweren være opmærksom på karakteren af de spørgsmål, der stilles, måden spørgsmålene stilles på, og hvorledes dette påvirker interviewet.

Et tredje væsentligt spørgsmål angik det karakteristiske ved målgruppen landmænd. Hvad skal man være særligt opmærksom på, når man vil interviewe landmænd? Som udgangspunkt har målgruppen det til fælles, at arbejdet, og dermed bedriften, også er en del af landmandens privatliv, idet familien bor samme sted, som landmanden arbejder. Samtidig kan en landmand på grund af uforudsete situationer ikke altid planlægge sin arbejdsdag og må sammen med sin familie være fleksibel i forhold til bedriften. Hvad betyder dette for landmanden og hans familie? Et aspekt af landmandstilværelsen, som man ligeledes bør tænke på, er den tætte sammenhæng mellem arbejde og privatliv, der måske også medvirker til at gøre landmanden mere sårbar end andre faggrupper i forhold til kritik af hans erhverv. Dette bør man som interviewer tage med i sine forberedende overvejelser forud for samtalen med landmanden og dennes familie.

Endelig blev fordele og ulemper ved at anvende interviews som kildemateriale diskuteret i et historisk-metodisk perspektiv. Hvilke muligheder og hvilke begrænsninger skal man være opmærksom på, når man bruger et interview som kilde i forbindelse med videnskabelig historieskrivning? Hvordan forholder vi mennesker os typisk til vores egen erindring? Og hvordan forholder interviewmaterialet sig til spørgsmålet om repræsentativitet? Eftersom man beder interviewpersonen berette om sit eget liv, og dermed også får dennes personlige perspektiv på sin tilværelse, kan der naturligvis ikke være tale om en kilde af repræsentativ karakter. Interviewets værdi som kilde til såvel fortid som nutid er dermed den personlige og individuelle livshistorie, der kan føje nuancer til og sætte den store historie i perspektiv.

Med disse overvejelser i bagagen gik de studerende sammen i par, der hver gennemførte to interviews. Tidspunktet for interviewet blev på forhånd aftalt per telefon, og alle interviews fandt sted hjemme hos den enkelte landmandsfamilie. De fleste interviews blev indledt med eller efterfulgt af en rundvisning på bedriften, således at de studerende også havde mulighed for at vedlægge en tegning eller beskrivelse af bedriften til deres interviewudskrift.

Da alle interviews var gennemført og efterfølgende godkendt af interviewpersonerne, blev interviewmaterialet bearbejdet af de studerende i form af mindre opgaver. Et grundlæggende spørgsmål, som dannede udgangspunkt for de studerendes undersøgelse, og som de håbede at finde en række svar på, var, hvilke tanker landmændene og deres familier selv gjorde sig om livet som landmand netop nu og i fremtiden i et både samfundsmæssigt og personligt

perspektiv. Hvordan opleves det med andre ord at være landmand anno 2004? Kan en landmand ved hjælp af moderne teknologi have et almindeligt arbejdsliv med for eksempel faste arbejdstider, eller er det en livsform med flydende grænser mellem arbejde og fritid at være landmand? Hvad er de glade for, og hvad ville de gerne ændre? Og hvilke forventninger har landmænd og deres familier til landmandstilværelsen i fremtiden? I gennem interviewmaterialet har de studerende fået et indblik i aspekter af livet som moderne landmand i Sydvestjylland. I denne artikel præsenteres, via forskellige temaer som de studerende på baggrund af interviewmaterialet har fundet det særligt væsentligt at drage frem, en række forskellige svar på de nævnte spørgsmål.³

3. Arbejdsmæssige følger af landbrugets udvikling

Landbrugets faglige og teknologiske samt politiske og økonomiske udvikling i løbet af de sidste to til tre generationer var et emne, som samtlige interviewede landmænd og deres familier var optagede af. Der var samtidig enighed om, at det også er et emne, man er tvunget til at forholde sig til, hvis man vil fortsætte med at drive landbrug. En landmand sammenfattede det således:

Man skal være ajour med de forskellige bestemmelser inden for landbruget, indtil gården er solgt, og man er helt ude af branchen.

Det er en generel opfattelse, at det – sammenlignet med tidligere generationer – er blevet mere krævende at være landmand. Den teknologiske udvikling har ganske vist gjort landbruget til et fysisk mindre belastende erhverv, hvilket kommer til udtryk i følgende citat:

Før i tiden var det det der med at gøre rent ved dyrene. I dag er det noget helt, helt andet. I dag handler det om at kurssikre lånet.

En mælkeproducent beskrev, hvordan det praktiske arbejde på bedriften har ændret sig:

I dag er det hele gået over i en større mekanisering og derved også højere effektivitet. I dag kan vi fodre vores 125 køer på 45 minutter. Da vi havde de 44 køer, tog det ca. 2-2¹/₂ time.

Men som det fremgår af de to citater, betyder den øgede teknologisering og mekanisering ikke nødvendigvis mindre arbejde og mere fritid, for samtidig medfører den stigende specialisering inden for landbruget, at landmanden bruger en større del af sin arbejdsdag på administrative opgaver i forbindelse

Fig. 2: En gård i Novrup. Foto: Mette Slyngborg.

med driften af sin virksomhed. Landbruget er altså blevet et vidensbaseret erhverv med færre og større, samt ikke mindst mere specialiserede bedrifter, og kun den, der følger med i den faglige udvikling, kan på længere sigt gennemføre de nødvendige produktionsforøgelse og produktivitetsforbedringer.

Forskydningen i retning af en større administrativ arbejdsbyrde virker måske særlig udfordrende for landmænd med mange års erfaring, fordi de har etableret sig under helt andre forhold. En landmand kommenterede den generelle udvikling på denne måde:

Jeg kan godt forstå, at mange ældre har svært ved at følge med og så står af. Alt det moderne, det tager man afstand fra. Det går så stærkt.

Følgerne af teknologiudviklingen inden for malkning og fodring bedømmes således både positivt og negativt. Det er positivt, at landmanden ikke længere slides op af manuelt hårdt arbejde i stalden og på marken. Samtidig betyder integrationen af den nyeste teknologi i bedriften et bedre overblik for landmanden, hvilket følgende ordveksling vidner om:

Interviewer: *I bruger også IT i dagligdagen?*

Landmand: *Vi har management i computeren.*

Interviewer: *I har altid kun været computeriseret i stalden? Altså, I har aldrig prøvet det med håndkraft?*

Landmand: *Det første år brugte vi den gamle stald, og der var der ikke nogen computer. Men i den nye stald har vi en computer, der kan registrere køerne ved nummer, om den giver mere eller mindre mælk, og hvad den skal have i tilsvarende af kraftfoder. Altså alting kan måles og ses i computeren,*

selv hvis en ko er syg eller i brunst, viser den en alarm. Der er stor forskel fra det landbrug, hvor man bruger computer, og hvor man ikke gør.

Interviewer: *Det har vel forandret sig meget inden for de sidste 10 år?*

Landmand: *Jeg har to venner, og de er gået sammen om 300 malkekøer, og til dem har de seks malkebotter, og der sidder de bare på en stol foran computeren.*

Interviewer: *Så har de slet ikke kontakt med dyrene?*

Landmand: *Jo, det har du. Der er flere der tænker, at når du har en malke-robot, så kommer du slet ikke ind i stalden. Vi skal malke to gange om dagen, en robot malke 24 timer om dagen. Så kan du komme ind i stalden, hvornår du vil, men fordi jeg ikke har nogen robot, skal jeg derind på bestemte tidspunkter to gange om dagen.*

Den tiltagende teknologisering opleves altså af denne landmand som overvejende positiv. Andre kunne ønske sig en mentalt mindre krævende dagligdag. En landmand blev spurgt, om han ønskede sig tilbage til det oprindelige landbrug og svarede:

Både og ... nej, det gør jeg nok ikke. Man blev mere nedslidt ved det gammel-dags landbrug rent arbejdsmæssigt, men mentalt, oppe i hovedet, var det hyggeligere. Det var nemmere at overskue. Jo flere enheder, jo mere skal man bruge hovedet.

En anden landmand nævnte, at teknologiseringen af den daglige drift medvirkede til en stigende fremmedgørelse i landmandens forhold til besætningen, og at arbejdet bliver mere ensomt for landmanden, fordi han i tiltagende grad arbejder uden ansatte.

At landmanden i mange tilfælde udfører sit daglige arbejde alene, er medvirkende til, at han har brug for professionel rådgivning. Landmandens vigtigste samarbejdspartner omkring bedriftens udvikling er således ofte en rådgiver fra det lokale landbrugscenter, som landmanden via medlemskab af en landboforening eller familielandbruget kan købe konsulentbistand hos. Rådgiveren kan dels fungere som sparringspartner i forhold til konkrete spørgsmål og dels i forbindelse med mere langsigtede beslutninger vedrørende bedriftens udvikling eller omlægning af produktionen. I takt med, at en stigende specialisering har fundet sted indenfor landbruget, er også rådgivningssystemet blevet mere specialiseret, og en landmand kan derfor modtage konsulentbistand fra mange forskellige rådgivere. Selvom denne specialisering er nødvendig for at kunne yde den optimale rådgivning, gav flere familier samtidig udtryk for, at de kunne ønske sig en mere helhedsorienteret rådgivning, hvad angik bedriftens samlede

udvikling. Dette kunne indbefatte valg af den ideelle driftsform i forhold til den jord og de bygninger, som landmanden råder over samt den arbejdsindsats, som landmanden og hans familie er villig til at investere i bedriften.

Mange landmænd er desuden medlem af en erfaringsudvekslingsgruppe, hvor de regelmæssigt mødes med andre landmænd og diskuterer forskellige mere eller mindre fagligt specialiserede temaer. Erfa-grupperne er ud over den faglige inspiration samtidig en god mulighed for kollegialt samvær med andre landmænd, og i flere af interviewfamilierne var begge ægtefæller med i en erfa-gruppe og udtrykte stor tilfredshed hermed.

En landmand berettede i et interview om en anden form for rådgivning, som kan hjælpe landmanden til at træffe beslutninger om den overordnede udvikling af bedriften, nemlig gårdrådgivning. Gårdrådgivning fungerer ifølge denne landmand ved hjælp af et såkaldt gårdråd, der mødes 3-4 gange om året for at diskutere bedriftens udvikling. I gårdrådet, der fungerer som en slags bestyrelse uden beslutningsdygtighed, sidder forskellige mennesker med tilknytning til erhvervsliv eller landbrugsfaglige organisationer, som kan bidrage med et andet syn på bedriften end landmandens eget. Det træffer en række beslutninger om bedriftens udvikling, som landmanden så søger at omsætte i praksis. Et gårdråd har udelukkende en rådgivende funktion, men som den interviewede landmand fremhæver, må parterne indgå i et tillidsforhold til hinanden, hvis samarbejdet skal fungere. Chef for driftsøkonomi i Sydvestjysk Landboforening Hans Jeppe Andersen påpeger, at gårdråd kvalificerer beslutningsprocessen på bedriften, og mener som følge heraf, at gårdråd vil blive et udbredt fænomen på danske kvæggårde.

Som følge af den generelle udvikling inden for landbruget havde alle de interviewede landmænd på et tidspunkt i løbet af deres karriere valgt at udvide eller omlægge deres bedrift. En del landmænd havde valgt at have anden lønnet beskæftigelse ved siden af landbruget, således at de var økonomisk mindre afhængige af bedriften. Samtidig gav en del landmænd udtryk for, at de konstant var på udkig efter driftsformer og produktionsmåder, der kunne sikre dem en økonomisk velfungerende virksomhed. To af de landmænd, der deltog i interviewundersøgelsen, havde inden for det sidste år før interviewet begge valgt at oprette en kviepension. En kviepension tilbyder pasning af kvier for andre landmænd, der dermed får mulighed for at frigøre kapacitet i form af staldplads og arbejdstid til en øget mælkeproduktion. En fordel ved kviepensionen er, at den er mindre arbejdskrævende end mælkeproduktion og dermed egnet som bierhverv eller omlægning til en mindre arbejdskrævende bedrift hos landmænd, der af forskellige årsager måtte ønske at omlægge deres bedrift. Etableringen af en kviepension kræver som udgangspunkt blot en ledig staldbygning. En kvie sendes i pension i en alder af ca. tre måneder og ven-

Fig. 3: Opdyrket eng ved Novrup mellem Esbjerg og Tjæreborg. Foto: Mette Slynborg.

der tilbage til sin ejermand, når den er klar til at kælte. Under opholdet i kviepensionen skal landmanden ikke blot sørge for daglig pleje og fodring, men også for inseminering af kvierne. Ansvarsfordelingen mellem kviepensionen og kvierne ejermand er som oftest fastlagt på forhånd i en kontrakt, der er udfærdiget med bistand fra en konsulent.

De to landmænd, der havde oprettet kviepension, er begge økologiske landmænd. De har yderligere det til fælles, at de begge har solgt deres mælkekvoter og taget deres gamle staldbygninger i brug til kviepensionen. Begge landmænd er nu økologiske planteavlere, og kviepensionen udgør dermed en ekstra indtægt i forhold til hovedindtægten på bedriften. Den ene landmand gav udtryk for, at kviepensionen er en mulighed for at bevare kontakten til kvægbrugserhvervet, efter at han har opgivet sin mælkeproduktion, og at han samtidig gennem kviepensionen får afsætning for sin grovfoderproduktion. Den anden fremhævede, at kviepensionen har givet ham en større uafhængighed og dermed større fleksibilitet i forhold til ferie og fritid:

Men vi skal jo altid passe dyrene. Det er en enorm belastning, at have køer, fordi man simpelthen skal være der klokken fem til otte hver morgen og igen fra klokken fire til seks om aftenen, fordi køerne skal malkes. – Her kan jeg godt springe over en time, for eksempel kan jeg give dem mere foder og nedskære arbejdet. Jeg kan lægge det på forskellige tider. Det er en enorm forskel. Vi var ude lørdag aften og kom først igen næste formiddag. – Det kunne vi aldrig have gjort med malkekøer.

Denne landmand oplever med andre ord en markant forbedring af sine arbejdsvilkår som landmand i forhold til tidligere. Kviepensionen synes tilpasset et moderne landmandsliv, der giver plads til andre aktiviteter end bedriften og alligevel muliggør en tilværelse som landmand. Netop på grund af de nævnte arbejdsmæssige fordele og det øgede behov for specialisering kan man forvente, at kviepensioner vil blive et mere udbredt fænomen i dansk landbrug.

4. Hollandske landmænd i Sydvestjylland

Blandt de landmænd, der deltog i undersøgelsen, var der også to hollandske familier, som havde valgt at drive landbrug i Danmark, og som havde købt en bedrift uden for Esbjerg. Hollandske familier er ikke noget sjældent fænomen i dansk landbrug. Siden slutningen af 1980'erne er omkring 500 hollandske landmænd og deres familier kommet til Danmark, og en stor del af dem har valgt at slå sig ned i det sydvestlige Jylland. Når hollandske landmænd vælger at udvandre til andre lande og andre verdensdele skyldes det, at prisen på såvel jord som mælkekvoter i Holland er så høj, at yngre landmænd har særdeles svært ved at etablere sig som selvstændige landmænd, ligesom det er økonomisk vanskeligt at udvide en bedrift, som de har overtaget fra deres forældre.

Ved udgangen af 2004 var det næsten hver tiende danske mælkebrug, som havde en hollandsk ejer, og det er nærliggende at forvente, at denne andel vil stige fremover, selv om færre hollændere end tidligere vælger at købe gårde i Danmark. Hovedparten af de hollandske landmænd, der købte en ejendom i Danmark i 1990'erne, var yngre mænd i 30'erne, og i takt med at der bliver færre mælkeproducenter fremover, og en del af de danske mælkeproducenter går på pension, vil andelen af hollandske ejere vokse.⁴ Gruppen af hollandske landmænd udgør med andre ord en væsentlig del af dansk landbrug og ikke mindst en væsentlig del af landbruget i Sydvestjylland.

De to hollandske ægtepar, som medvirkede i interviewundersøgelsen, var omkring 30 år gamle, og ingen af dem havde haft en egen bedrift før. Mens den ene familie var kommet til Danmark i 1999, havde den anden familie først købt sit landbrug i slutningen af 2002. Den første tid i Danmark havde for begge familiers vedkommende været præget af en stor arbejdsbelastning:

Interviewer: Vi talte lige lidt om at have tid til familien og tid til at holde ferie, og hvordan I har det med det?

Landmand: Ja, nu håber vi det kommer, der var lidt travlt det sidste år, men det er det vel, når man starter nyt.

Begge familier havde valgt at udvide bedriften efter overtagelsen, og den ene familie var på interviewtidspunktet midt i en række overvejelser om den videre udvikling på deres bedrift. Familien fortalte, at bedriften rummede 120 malkekøer og 70 ungdyr:

Interviewer: *Det er mange. Hvad har I så af planer for fremtiden med jeres bedrift?*

Landmand: *Det er svært at sige; da vi kom, havde jeg ikke forventet, at det ville blive så stort så hurtigt, men vi har talt meget om, om vi skal gå videre igen – dette kan vi klare som familiedrift, kan man sige – uden medhjælper. Hvis man tager en ansat skal man op til 200 køer. Det er valget imellem to veje: familiebrug eller det andet.*

Citatet gengiver meget præcist et valg, som mange yngre landmænd må træffe, nemlig valget mellem en bedriftsstørrelse som familien kan passe alene, og en større produktion, som kræver ansættelse af en eller flere medarbejdere, og som derfor også forudsætter en større indtjening. For de hollandske landmænd i Danmark er det yderligere tilfældet, at kun få familier har biindtægter. Endelig har de hollandske landmænd taget en stor chance ved at flytte hele deres familie og tilværelse til Danmark og har tilsvarende meget at miste.

Den anden familie fortalte, at de havde mulighed for at overtage svigerfaderens bedrift i Holland, men at denne bedrift med omkring 15 malkekøer var for lille til, at en familie kunne leve af den. Familien ville med andre ord blive afhængig af en fast indtægt udefra, og de valgte derfor at lede efter en større bedrift uden for Holland. Når valget faldt på Danmark, skyldtes det en hollandsk ejendomsmægler, der er bosat i Danmark, og som efter omkring et års søgning hjalp familien med at finde frem til den rigtige bedrift, som de hurtigt efter overtagelsen kunne udvide fra 55 til 100 malkekøer.

Familien er generelt godt tilfredse med deres tilværelse i Danmark og føler sig, som beskrevet i det følgende citat, hjemme i deres lokalområde:

Interviewer: *Nu tænker jeg også, om der er forskelle kulturelt?*

Landmand: *Vi ligner hinanden, man arbejder også sammen. Hvis jeg ser på, at vi kun har boet to år i Danmark, ser jeg hvor mange kontakter jeg har med det danske landbrug, blandt andet med den gamle ejer. Det er vigtigt, at man er åben for, at han kan komme ind og kigge og snakke.*

Interviewer: *Føler I ellers, at det, sådan at flytte herud og starte på ny i et andet land, føler I at folk har været søde?*

Landmand: *Ja ... ja, det er fint at bo i Danmark. Vi havde mange kontakter i Holland, så kom vi op til Danmark. Og her snakker vi sammen, og der er*

Fig. 4: Kornmark ved Krogsgård Mark, fotograferet mod nordvest. Foto: Brian Kristensen, Esbjerg Museum, 2006.

ingen forskel til det hus, vi havde i Holland, her snakker vi også med naboen, den første uge kom folk ind og sagde hej. Ja, det var fint ... vi snakkede engelsk, men det var lidt svært.

Interviewer: *Hvor gamle er naboerne?*

Landmand: *De er fra 28 til 60 år, så det er fint. De var med i Holland, da vi var nede og blive gift.*

Da familien i slutningen af interviewet blev spurgt om deres fremtidsplaner, svarede de da også, at de godt kunne forestille sig at blive i Danmark:

Om 40 år? Som pensionister? (latter) Vi regner med, at der er vi faldet så godt til i samfundet, og at der har vi kun børnene og søskende tilbage – så det må være her vores fremtid er, og vores børn er her.

5. Landbruget – et arbejde eller en livsform?

Hvordan betragter sydvestjyske landmænd i år 2004 deres erhverv – er det et arbejde, eller er landbruget en livsform? Og kunne landmændene og deres familier forestille sig at forlade landbruget og finde en anden beskæftigelse? I

mange tilfælde tog landmanden og dennes familie selv sådanne emner op undervejs i interviewet, og det fremgår af det samlede interviewmateriale, at det også er spørgsmål, som landmanden typisk har et reflekteret forhold til.

I omkring halvdelen af interviewfamilierne har den ene ægtefælle – oftest kvinden – lønnet udearbejde, enten på fuld tid eller deltid. Samtidig er det typisk kvinderne, der er ansvarlige for husholdningen og eventuelle børn:

Jeg har primært fokus på børnene (...), jeg gør rent, og derefter er det aftensmaden, jeg tænker på.

Men selvom der altså i nogle tilfælde er tale om, hvad man kan betegne som en traditionel arbejdsdeling mellem ægtefællerne, opleves landbruget alligevel ofte som et fælles projekt. Flere kvinder fortæller, at de ikke havde forestillet sig at blive gift med en landmand, men at de trives med bedriften, og at de gerne hjælper med de administrative arbejdsopgaver i forbindelse med landbruget, for eksempel regnskab. At landmanden arbejder hjemme har også den fordel, at ægtefællerne kan hjælpe hinanden mere i hverdagen, end det er tilfældet for de fleste familier – en kvinde nævnte sin barselsorlov som et eksempel på dette:

Jeg gik ikke alene, da jeg var på barsel, som mange gør. Skulle man et eller andet, så kunne han træde til og passe børn.

Mange familier fremhævede som noget positivt samværet med børnene. Der lægges stor vægt på, at børnene kan komme hjem, når skoledagen er forbi og ikke behøver at skulle i institution. Samtidig kan børnene være sammen med deres forældre og indgå i arbejdet på bedriften:

Mange børn ved ikke, hvad deres forældre laver. Jeg har mulighed for at tage drengen med ud og køre på traktor. Børnene bliver en del af det.

En anden familie værdsætter, at deres børn vokser op med naturen og får et godt kendskab til denne:

Men jeg ser det som et privilegium, at vi kan have en sådan gård, hvor vores børn kan vokse op på. Og lære at frikadellefars, det kommer fra en gris og mælk, det kommer fra en ko. Det er der rigtig mange børn inde fra byen af, som ikke aner noget som helst om.

Flere familier lægger vægt på, at der også som landmand skal være mulighed for og tid til at holde fri fra arbejdet. Mindst én gang om året skal familien kunne rejse på ferie. En landmand fortalte, at familien nu holder oftere ferie, end de gjorde for nogle år siden:

Da vi startede op, holdt jeg nogle enkelte weekender fri samt højest to til fire dage. Men nu holder vi meget mere ferie i udlandet. Sidste år var vi 10 dage ved den franske riviera, vi har været i Paris og her i februar var vi i Egypten i en uge, vi er nu med på noderne. – Ja, vi er begyndt at holde gode ferier, det er også sundt nok. Vi lever kun én gang, så vi kan også tillade os at bruge penge på gode ferierejser.

Det at holde ferie og rejse væk fra hverdagen kan også føre til, at landmanden finder ny inspiration og energi til arbejdet. Dette kommer tydeligt til udtryk i det følgende citat fra en landmand:

Men min kone er ikke fra landet af, jo, men i en fjern, fjern fortid, så det synes jeg også man skylder sin familie, en uges fri, og også sig selv. Hold da op, ikke mange gode ideer man får, man er lige ved at tage hjem i utide.

Selvom denne landmand næppe får lov af sin familie til at tage hjem fra ferie, før den er forbi, illustrerer hans oplevelse, at ferien, udover at give familien en god oplevelse, måske ligefrem har en gavnlig effekt på arbejdslivet og bedriften, fordi den giver landmanden mulighed for at betragte sin bedrift med nye øjne og udvikle nye ideer.

En landmand gjorde dog også opmærksom på, at det kan være svært at sige præcist, hvor meget man som landmand arbejder i forhold til en lønmodtager, fordi skellet mellem arbejde og fritid er mere flydende, når man bor og arbejder samme sted:

Det er lidt svært at skelne mellem arbejdstid og arbejdsfri. Mange af de ting en almindelig lønmodtager foretager sig i fritiden – rense tagrender, male, havearbejde og så videre – laver vi i arbejdstiden, så det er svært at dele det op. Vores ansatte har en almindelig arbejdsuge på 37 timer.

Hos nogle deltidslandmænd eksisterer der en – måske ubevidst – uvilje imod, at deres bedrift skal blive for stor. De skelner mellem et *landbrug* og en *virksomhed*, og forbinder i denne sammenhæng begrebet virksomhed med noget negativt og upersonligt:

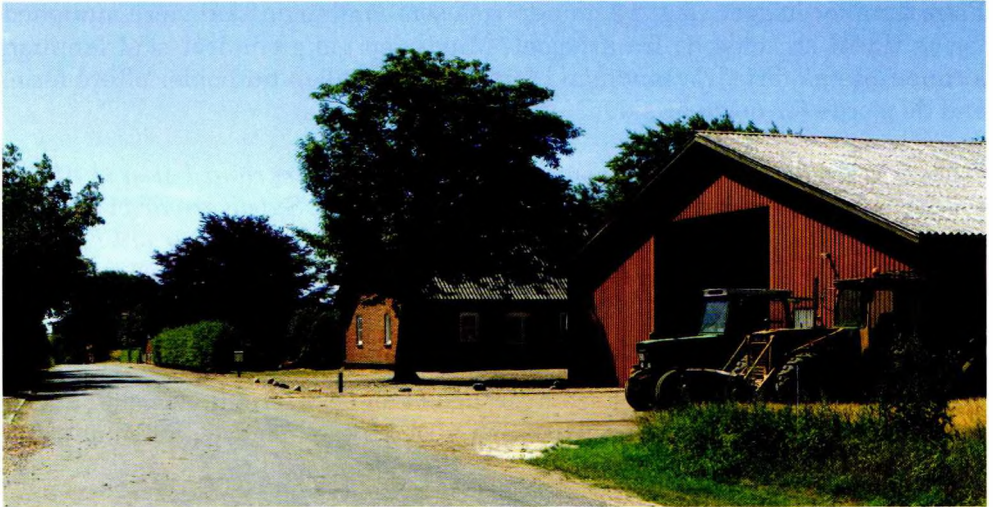

Fig. 5: Gård i Tømmerby, foto mod syd. Foto: Brian Kristensen, Esbjerg Museum, 2006.

Interviewer: *Kunne I forestille jer at arbejde på sådan et storbrug?*

Landmand: *Ikke mig.*

Interviewer: *Så det er drømmen om at arbejde med landbrug og ikke tanken om en virksomhed?*

Landmand: *Risikoen har jeg ikke behov for. Omgivelserne og naturen er noget af det vigtigste. Man kender jo alle 25 køer, hvordan de er og så videre. En der har 200 køer, de skal bare ind og ud hver dag, han har ikke samme forhold til dem. For mig er der en stor tilfredsstillelse i, at når man går ude, at de så kommer hen til en, og man kender dem. Også at man ved hvilken en, der skal have grime på, den skal først ind, ellers bliver de andre vilde.*

Disse deltidslandmænd foretrækker at have en biindtægt i form af et lønnet udearbejde, for på denne måde at undgå at gå på kompromis med deres forestillinger om landmandslivet. Andre kunne ikke forestille sig at være lønmodtager og betragter landbrugserhvervet mere som en livsform end som et arbejde:

Interviewer: *Kunne I se jer selv i et 8-16 job?*

Landmand: *Nej, det kan jeg til gengæld ikke, må jeg sige. Det er en livsstil. Det er ikke bare et arbejde at være landmand.*

6. Landbruget i samfundsdebatten

Forskellige aspekter af landbruget og dets produktion udsættes jævnlige for kritik i samfundsdebatten, og dette afspejler sig også i flere af de foreliggende interviews, hvor temaer som miljø og landbrugspolitik kommenteres. Flere landmænd gav for eksempel udtryk for, at de ønsker en reform af EU's landbrugspolitik, der afskaffer diverse støtteordninger og tilskud. En landmand argumenterede for eksempel imod tilskud med henvisning til, at disse presser jordpriserne i vejret og dermed forhindrer helt unge landmænd i at få adgang til erhvervet. Andre mente, at landbrugsstøtten forvrænger markedskonkurrencen, og efterlyste fri konkurrence:

... men vi har stadig støtte til vores mark. Men jeg var bedst foruden. Så kunne man gøre som man ville, og der ville være en bedre konkurrence. Men der er jo nogle landmænd i EU, som har brug for den støtte, nogle ekstensive områder. For at områderne ikke skal blive afbefolket. Prøv at se på lande som Schweiz og områder af Frankrig. Det er jo forholdsvis dyrt at dyrke nogle ting på bjergskråninger. Men så synes jeg, at de skulle kalde det social hjælp.

En vis usikkerhed over for nye landbrugspolitiske tiltag både på det nationale plan og i forhold til EU gør sig også gældende, fordi disse vanskeliggør landmandens langsigtede planlægning. En succesfuld landmand kan ikke nøjes med at fokusere på sin egen bedrift:

Interviewer: Ser dagens landmand sig selv i et større perspektiv, eller er han først og fremmest koncentreret omkring sin egen virksomhed?

Landmand: Først og fremmest er det hans egen virksomhed. Har han så overskud, kan han bruge tid på at spekulere udover den grænse. Og i dag når man skal købe jord, er hele grundlaget, at man får den landbrugsstøtte. Og derfor er det rart at have en langsigtet strategi for, hvad regeringen vil. Og det er lidt frustrerende, når de engang imellem bare laver det om, som når man knipser med fingeren. Uden at man så er forberedt på, at det sker. Det kunne jo være rart at vide nogle år i forvejen.

Særligt den Europæiske Unions støtteordninger følges opmærksomt og fik et kritisk ord med på vejen:

Interviewer: Hvad er jeres holdning ellers til EU?

Landmand: Jeg ville gerne have, at man laver noget andet, for de snakker om, hvad de vil.

Interviewer: Og det passer ikke til dine visioner?

Landmand: *Sommetider nej, der er meget papirarbejde og støtten skifter en lille smule hele tiden. Og det kræver meget papirarbejde, og jeg tjener jo ikke penge på papirarbejde.*

Andre landmænd påpegede, at de økonomiske støtteordninger ikke er så lige-til at fjerne, fordi de igennem landmanden og hans køb af tjenester hos andre erhverv – maskinstation, foderstofbranchen, håndværkere, dyrlæger med mere – er med til at holde samfundsøkonomien i gang. Af samme grund stillede en række landmænd sig også uforstående over for kritikken af deres erhverv og ønskede sig en bredere opbakning.

En mindre gruppe landmænd rettede dog selv en vis kritik imod deres faglige organisationer og imod den måde, som aftagermarkedet for landbrugsproduktionen er organiseret på, hvilket fremgår af følgende samtale:

Interviewer: *Bliver det fremtiden – når der bliver færre, bliver der faste priser?*

Landmand: *Det kunne man godt frygte, vi har jo set det lidt inden for slagterier og mejerier, at de næsten har monopol på markedet, og set med mine øjne, så tror jeg ikke, det er en fordel for den enkelte landmand. Men det er ikke sikkert, at mit syn på det er det rigtige, der er der nok nogen der vil hævde, at det ikke er!*

Interviewer: *Hvad er din holdning til andelsselskaber?*

Landmand: *De er for store.*

Interviewer: *De er ødelæggende for småbrug?*

Landmand: *Det ved jeg ikke, om de er, men de kommer til at bestemme for meget.*

Interviewer: *Et andelsselskab er en demokratisk organisation, frem for hvis det var et aktieselskab, hvor kun de største har noget at skulle have sagt. Hvert medlem har en stemme.*

Landmand: *Men du har stadig kun én stemme. Men det er ikke nemt, vi er små, så vores holdning er anderledes end de store bønder med hensyn til, hvordan tingene bør klares. Og store landmænd er der flest af, vi ville være rent til grin, hvis vi begyndte at kæfte op om, hvilke ting vi synes skulle laves om på. Vi er for små!*

Interviewer: *Er det en dårlig ting, at andelsselskaberne ikke er blevet kapitaliseret? De har jo en del år på bagen.*

Landmand: *Det er længe siden, og baggrunden var en anden.*

Interviewer: *Andelsselskaberne klarer sig utrolig godt, og debatten om at andelsselskaberne skal på Børsen, er det en dårlig ide?*

Landmand: *Det er der ingen grund til. De kommer til at bestemme priser, og*

Fig. 6: Der arbejdes på en mark ved Sneum Ådal. Foto: Brian Kristensen, Esbjerg Museum, 2006.

der er ingen konkurrence herhjemme mere. Arla har ingen konkurrence mere.

Interviewer: *Det er vel godt for landmændene, at de får nogle stabile priser hos Arla?*

Landmand: *Ja, men jeg ville da få mere for min tyr, hvis jeg solgte den til Danish Crown frem for et andet sted.*

Interviewer: *Så I er modstandere af EU?*

Landmand: *Ja.*

Interviewer: *Og modstandere af andelsselskaberne?*

Landmand: *Det skal jeg ikke sige alle er, men mange af dem er for store. Se bare hvor stort et slagteri, de byggerovre ved Horsens. Grisene skal fragtes meget langt.*

Interviewer: *Hvad er ulemperne ved det [ved slagteriets størrelse]?*

Landmand: *Det er baseret på de store svineproducenter. Det går altid mest ud over de små, det er derfor der ikke er ret mange af dem. Ingen gider være lille, det kan ikke betale sig. Det er ikke besværet værd.*

7. Fremtiden

De fleste familier havde et meget nøgternt forhold til spørgsmålet om deres børns valg af karriere og var sig bevidst, at deres børn ikke nødvendigvis ønskede at overtage bedriften. En landmand, der blev spurgt, om det havde været hans ønske, at hans børn skulle overtage bedriften, kunne se både fordele og ulemper i, at børnene havde valgt andre erhverv:

Ja, det kunne jeg da godt have tænkt mig. Men så var vi også bevidste om, at vi ikke kunne have det så afslappet, som vi har det i dag, for så skulle jeg jo ligesom have bygget det op. Og så skulle de jo have været med i det. Nej, jeg er da blevet mere og mere glad for, at de ikke vil overtage. På den måde så skulle man fange jord rundt omkring, efterhånden som der bliver lavet flere og flere miljøtiltag. Så kræver det jo, at bønderne skal ud og købe jord ved naboerne for at følge med. Ellers kunne jeg da godt have tænkt mig at de havde overtaget, men så skulle det jo have været den i Gummesmark [landsby i nærheden af Bramming], for det er jo den største af gårdene, den var 40 hektar. Men for en fuldstændigheds skyld, så havde vi lejet lidt jord også, vi har drevet omkring 80 og 90 hektar i den periode fra 1984 til nu jo, hvor vi er begyndt at sælge fra. Vi skulle nok have rendt lidt stærkere, hvis vi skulle have bygget noget op til børnene.

Hos denne landmand møder man en klar tilkendegivelse af, at det på den ene side ville have glædet ham, hvis hans børn havde drevet gården videre, men at han samtidig på sine egne vegne er lettet over, at det ikke er tilfældet. Hvis et af børnene havde overtaget bedriften, havde landmanden i kraft af sin egen arbejdsindsats frem til overtagelsen selv haft et medansvar for, om næste generation ville få økonomisk succes. Og landmanden giver udtryk for, at han i kraft af børnenes valg har kunnet tage det arbejdsmæssigt mere roligt i de senere år, hvor konkurrencen inden for landbruget er blevet hårdere.

Alligevel vidner en række interviews også om en særlig historiebevidsthed og stolthed over landbrugserhvervet hos ældre landmænd, der selv har overtaget deres bedrift efter deres forældre. Dette kommer blandt andet til udtryk i følgende citat, hvor en landmand fortæller, hvorfor han selv er blevet landmand, hvilket han fører tilbage til sin far:

Han skulle ellers have været urmager. Det havde han drømt om, for han kunne godt lide de der finurlige ting. Men han var jo også glad for det her landbrug, fordi at landbrug, det er verdens bedste erhverv, det ved I godt. Det er noget med forventninger, og så er det noget med, at det lykkes, så hvad kan

man forlange mere af livet. Og så sker der så det, at i mellemkrigsperioden, hvor det er meget strengt; selv om min far er én ud af seks søskende, så havde han alligevel lyst til at prøve noget for sig selv, og pludselig så ser min bedstefar en annonce i avisen, om en hedelod, det ser vi herude, for næsten ingen penge, pengene var små, og tingene kostede ingenting, og min far var meget ihærdig, og han puklede på og fik det op at stå, og allerede da jeg var meget lille, så var jeg jo selvfølgelig med min far, så det er nok det, der har sat sit præg. Så hele vejen igennem var jeg den ældste, så blev jeg selvfølgelig landmand. Så det er altså grunden. Altså kan man sige, at jeg er født og opvokset med landbrug, og det har været en stor interesse, for det har været de positive ting, der har talt.

Det er måske kendetegnende for det moderne landbrug anno 2004, at flid og hårdt arbejde, sådan som denne landmands far oplevede det, ikke længere er nok til at skabe et succesfuldt landbrug. Alligevel udtrykker alle de landmænd, der har ladet sig interviewe, en grundlæggende tilfredshed med deres tilværelse. Direkte adspurgt, om der da ikke er nogle negative træk ved erhvervet, svarede denne landmand:

Det er der da. Men ulemperne er faktisk små, fordi når man sådan ser på det, så skal der være modgang, for at man kan nyde medgang. Og det er jo sådan, at i landbrug, der frygter man altid, at dyrene bliver ramt af en eller anden smitsom sygdom, som man ikke bare selv lige er herre over. At vejret i perioder er ustyrligt, det frygter man selvfølgelig også, men vi bor jo i et smørhul. Jeg har kun hørt om et sted i verden, hvor der er bedre end i Danmark, og det er det nordlige af New Zealand.

En anden landmand fremhævede den uafhængighed som landmandslivet giver ham:

Jamen, der er da utroligt mange fordele ved at være landmand. Du bestemmer selv; hvis ellers du kan få bedriften til at køre økonomisk, så er du utrolig uafhængig af andre. Jeg kan jo gøre næsten, hvad jeg har lyst til med penge og tid. Så du er meget uafhængig, men tit er det jo svært at få den frihed, som man ved, andre kan have i weekender og fem ugers ferie. Det er da ikke noget, som vi kan have, selv om jeg synes, vi er gode til at holde ferie. Det er de ting, som jeg somme tider tænker over: Nej, det ville nu være rart ikke at skulle tænke på noget, men det er ikke tit, da jeg jo er så glad for jobbet, så vender jeg det lige om, og tænker på de gode tider jeg har her.

Fig. 7: Sneum Ådal, fotograferet mod øst. Foto: Brian Kristensen, Esbjerg Museum, 2006.

Selvom denne landmand er bevidst om, at han har mindre fritid og dermed måske mindre frihed end de fleste lønmodtagere, føler han sig alligevel privilegeret, fordi han igennem sit arbejde ser sig selv som uafhængig af andre mennesker. Der er dog også landmænd, som ikke er afvisende over for tanken om at finde anden beskæftigelse, hvis de ikke i tilstrækkelig grad kan se frugterne af deres arbejde:

Interviewer: *Har du overvejet at skifte erhverv? – Lave noget andet end landbrug?*

Landmand: *Jamen jeg vil sige det på den måde, at det organisationsarbejde, jeg har haft det sidste halve år, gør, at jeg ikke lige tænker på det i øjeblikket. Men ellers er det en mulighed. Absolut! Hvis for eksempel det arbejde, jeg gør for økologien nu her, ikke flytter noget som helst inden for det næste forår, så vil jeg ikke være organisationsmand. Det gider jeg ikke. Hvis tingene ikke flytter sig overhovedet, så bliver man også desillusioneret, tror jeg. Og så må man finde på noget andet. Der er masser andet, der kunne være*

interessant. Det kunne for eksempel være et EU-projekt om, at der skal være liv på landet, for det skal der jo skabes nogle projekter omkring. Det kunne være en interessant og spændende vinkel på tingene.

Men som det fremgår af citatet, så er det ikke mangel på interesse for landbrugerhvervet, men derimod lyst til at udvikle livet på landet og kendskabet til dette, der har fået denne landmand til at overveje at gå nye veje.

Afslutning

Det er kendetegnende for de landmænd, der deltog i interviewundersøgelsen, at de er engagerede i deres bedrift og i de problemstillinger, som landbrugerhvervet i disse år står overfor. Landmanden har som følge af den teknologiske udvikling et mindre fysisk krævende arbejde, men bruger en stigende del af sin arbejdstid på administrative opgaver. Alle interviewpersonerne peger på økonomiske og praktiske fordele, men er heller ikke ukritiske overfor denne udvikling. Krav om specialisering, udvikling og omstillingsparathed opleves på den ene side som mentalt belastende, fordi landmanden hele tiden skal tænke fremad og fokusere på perspektiver for en langsigtet udvikling af bedriften. På den anden side opleves disse krav som en motiverende faktor, der får landmanden til at tage nye initiativer eller foretage gennemgribende forandringer på sin bedrift, hvilket også opleves som menneskeligt tilfredsstillende. Mindre tilfredse er en del af landmændene med EU's landbrugspolitik, dansk landbrugs egne organisationer og andelsselskaber.

Moderniseringen indenfor landbrugerhvervet forhindrer ikke landmanden i at føle en stærk tilknytning til sit arbejde. Ændring af arbejdsgange og en større vægt af administrative opgaver bliver derfor betragtet som en nødvendig og til dels naturlig del af samfundsudviklingen og dermed også af landbruget, men defineres ikke som det primære indhold i landmandens egen selvforståelse. De fleste landmænd opfatter med andre ord stadig det traditionelle arbejde i landbruget – arbejdet i stalden, kontakten med husdyr, markarbejde – som det egentlige arbejde og de administrative opgaver som sekundære. Landbruget opleves derfor også overvejende som en livsform snarere end et arbejde, og flere landmænd kan ikke forestille sig en anden beskæftigelse eller en grundlæggende anderledes tilværelse.

Litteratur

Barbara Allen: *From memory to history: Using oral sources in local historical research*. Nashville 1981.

Steinar Kvale: *Interview: en introduktion til det kvalitative forskningsinterview*. København 1997.

- Mogens Rostgaard Nissen og Lone Jeppesen: *Hollandske landmænd i Danmark – bekymring eller beundring?* Landbohistorisk Selskab, Odense 2000.
- Mogens Rostgaard Nissen og Lone Jeppesen: Als die Niederländer kamen. Einwanderung und Integration in Südwestjütland. Udkommer 2006 i: *Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins*.
- Valerie Raleigh Yow: *Recording oral history: a practical guide for social scientists*. London 1994.

Noter

1. Forfatterne takker de 21 landmænd, som beredvilligt stillede op til interview med de historiestuderende. Samtidig sender vi en tak for samarbejdet til Sydvestjysk Landboforening og Esbjerg Museum.
2. Til afklaring af de metodiske spørgsmål inddrog de studerende blandt andet følgende tekster: Steinar Kvale: Interview: en introduktion til det kvalitative forskningsinterview (1997), Valerie Raleigh Yow: Recording oral history: a practical guide for social scientists (1994), Barbara Allen: From memory to history: Using oral sources in local historical research (1981).
3. De historiestuderende, der deltog i interviewarbejdet, var Eva-Marie Møller, Inge-Lise Bruun Jacobsen, Majbritt Johansen, Knud Andreasen, Jørgen Kalbæk, Arne Thade Petersen, Lars Guldborg Jensen, Ida Gravgaard Jensen, Jonas Høyer Rohde, Lena Worgall, Rita Irene Rattenborg, Nikolaj Bjerre Clausen, Dennis Christian Larsen, Jannie Schau Kristensen, Pernille Røn og Lars Schmidt.
4. Mogens Rostgaard Nissen og Lone Jeppesen: *Hollandske landmænd i Danmark – bekymring eller beundring?* Landbohistorisk Selskab, Odense 2000. Samme: Als die Niederländer kamen. Einwanderung und Integration in Südwestjütland. Udkommer 2006 i: *Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins*.

Forfattere

Lone Jeppesen, født 1973. Cand.mag. i historie og tysk 2002 fra Københavns Universitet. Pædagogikumskandidat på Nykøbing Katedralskole 2002-2004. Ph.d.-stipendiat ved Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Esbjerg fra august 2004 med forskning i tysk udenrigs- og sikkerhedspolitik efter murens fald. Har blandt andet publiceret *Hollandske landmænd i Danmark – bekymring eller beundring?* Odense, 2000 med Mogens Rostgaard Nissen.

Flemming Just, født 1957. Dr.phil. og professor i samtidshistorie ved Syddansk Universitet, Esbjerg. Har skrevet en lang række bøger og artikler om landbrugspolitik, andelsbevægelse samt landbrug og miljø. Doktordisputatsen

Landbruget, staten og eksporten 1930-1950 udkom 1992. 1982-1998 ansat ved andels- og landbrugsforskningen ved Sydjysk Universitetscenter. 1998 udpeget til rektor for SUC, i forbindelse med universitetsfusionen samme år prorektor for Syddansk Universitet. Fra den 1. maj 1999 professor i europæisk og dansk samtidshistorie med tjenestested i Esbjerg.

Summary

Life as a farmer in 2004

– an interview based survey of farming families in south western Jutland

In the autumn of 2004 a group of history students from the University of Southern Denmark in the town of Esbjerg worked on a project about the history of farming in Denmark between 1800 and 2000. For the final stage of the project the students decided to investigate what contemporary life was like for farmers in the area. Esbjerg Museum and the local Farmers' Association helped to put the students in contact with 21 people who were prepared to be interviewed. The basic question that formed the starting point for the students' survey was – What did farmers and their families think about life as a farmer in relation to Danish society and to their own lives? In other words, how did it feel to be a farmer in 2004? Could a farmer have a 'normal' working life by using modern technology, or was being a farmer a way of life? What were they satisfied with, and what would they like to see changed? Finally, what did farmers and their families expect of life as a farmer in the future? The article summarises the various answers to these questions.

One overall issue, which was important to all the farmers, concentrated on technological, professional and political changes in the agricultural sector, and how these would affect the daily life of a farmer in the future. There was general agreement that it had become more difficult to own and run a farm. Although the physical workload had been reduced, the administrative workload had correspondingly increased, and farming had become a knowledge-based trade. On the one hand the farmers experienced the pressure to specialise, develop and be willing to change as very stressful, because of constant pressure to think ahead, seek professional advice and focus on the long-term development of their farms. On the other hand, they experienced these same demands as a motivating factor that encouraged them to seek new initiatives or make radical changes to the way a farm is run, and in this sense the farmers experienced change as a source of personal satisfaction. Some of the farmers interviewed had changed the type of farming they worked with, and were experimenting with organic farming, growing plants or, for example, providing stall facilities for another farmer's heifers in winter (almost all farm animals spend

the entire winter inside in Denmark due to the harsh climate). Two Dutch farmers had gone even further. Realising that it was impossible for them to run farms profitably in Holland, they had left Holland in order to buy farms in southwest Jutland.

Typical for the farmers in the survey was the fact that they were deeply committed to their farms, and to farming in Denmark in general. This can be seen from their critical attitude not only to EU agricultural policy, but also to Danish farming organisations and co-operative societies.

The general modernisation of farming had not prevented the farmers from feeling commitment to their profession. Farming was still perceived as a way of life rather than a job, and most of the farmers could not imagine giving up farming for a radically different way of life.